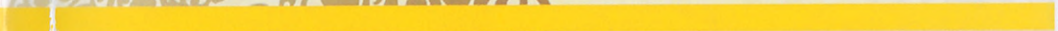
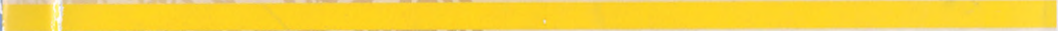

ШАҲНОЗА РАҲМОНОВА

**XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК
ШЕЪРИЯТИДА АРУЗНИНГ
ПОЭТИК ШАКЛ ВА МАЗМУН
ТАКОМИЛИДАГИ ЎРНИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

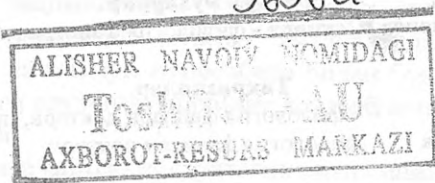
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ
УНИВЕРСИТЕТИ

ШАҲНОЗА РАҲМОНОВА

XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК
ШЕЪРИЯТИДА АРУЗНИНГ ПОЭТИК ШАКЛ
ВА МАЗМУН ТАКОМИЛИДАГИ ЎРНИ

Монография

36562

Тошкент
“Innovatsiya-Ziyo”
2020

Шаҳноза Раҳмонова

XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърлятида арузнинг поэтик шакл ва мазмун тақомиллаштириши. Монография. Тошкент: "Innovatsiya-Ziyo", 2020. 196 бет.

Монографияда XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърлятида аруз тизимининг поэтик шакл ва мазмун тақомиллаштириши ўрни аниқ берилган. Тадқиқот учун шу даврда ижод қилган шоирлар: Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Чархий, Эркин Ҳоҳидов, Абдулла Орипов шеърляти асос қилиб олинган. Ушбу ижодкорлар девонларидаги вазиларнинг мазмун билан муносабатини тадқиқ қилиш, байтчи шеър шакллари билан вазн хусусиятлари ва мазмун уйғунлиги, кичик лирик жанрларнинг вазн ва ўлчов даражалари, банди шеърларда жанр имкониятларининг истифода этилиши билан боғлиқ масалаларни ёритиш тадқиқотнинг асосий мақсадини ташкил қилади. Монография мумтоз поэтика, арузчилик ва XX аср даври адабиёти билан қизиқувчи олимлар, тадқиқотчилар ва филолог мутахассислар учун мўлжалланган.

В монографии раскрывается роль системы аруз в развитии поэтической формы и содержания в узбекской поэзии второй половины XX века. К исследованию привлечены сочинения поэтов этого периода: Хабиби, Сабир Абдулла, Чустий, Чархи, Эркин Вахидова, Абдулла Арипов. Основной целью исследования является изучение взаимосвязи между метром и содержанием, освещение вопросов, связанных с метрическими особенностями и гармонией с содержанием бейтовых стихотворных форм; исследование метрических особенностей малых лирических жанров и изучение жанровых возможностей строфных стихотворений. Монография предназначена для ученых, исследователей и филологов-специалистов интересующихся проблемами классической поэтики, исследованием аруза и вопросами литературы XX века.

The monograph reveals the role of the aruz system in the development of poetic form and content in Uzbek poetry in the second half of the twentieth century. The aim of the research work is the exploration of the Uzbek poetry from position of the poetic form of the system developed by Habibi, Sabir Abdullah, Chusti, Charxi, Erkin Validov, Abdulla Aripov; to research the relationship of meters with content in the offices of artists; prosody characteristics of stanza poem forms, content harmony; prosody and measurement levels of minor lyrical genres; to cover issues related to the use of genre opportunities in busy poems. The monograph is intended for scientists, researchers and specialist philologists interested in the problems of comparative literature, classical poetics, study of aruz (prosody) and Uzbek poetry of the twentieth century.

Масъул муҳаррир:

Дилнавоз Юсупова - филология фанлари доктори.

Тақризчилар:

Нурбой Жабборов - филология фанлари доктори, профессор.
Гулҳумор Тўйчиева - филология фанлари доктори.

Монография Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-техник Кенгашининг 2020 йил 24 октябридаги 3-сонли мажлиси баённомаси билан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6792-4-5

© Ш.Раҳмонова, 2020.
© "Innovatsiya-Ziyo", 2020.

КИРИШ

Жаҳон шеършунослигида бадий асарларнинг шаклий хусусиятлари, шеър қурилиши, композицияси, мисра, банд, вазн, қофия, бадий тасвир воситалари билан боғлиқ шеърый унсурлар тадқиқи муҳим йўналишни ташкил этади. Аруз тизимида яратилган бадий асарларни таҳлил қилиш, улардаги шеърый ўлчовларни поэтик шакллар ва баҳрлар кесимида ўрганиш, жаҳон тажрибалари асосида шеърый матннинг бошқа шаклий унсурлар: қофия, радиф, тасвирий воситалар билан муносабати, асар мазмуни билан уйғунлигини тадқиқ этиш масалалари адабиётшуносликнинг ривожини таъминлайдиган муҳим омиллардан ҳисобланади.

Дунё адабиётшунослигида мумтоз поэтика масалалари, хусусан, аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти, Шарқ мумтоз шеъриятида аруз тизими, муайян асарлардаги мазмун ва ритм уйғунлигини тадқиқ этиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилган ва жиддий ютуқларга эришилган. Жумладан, арузий бирликлар: жузв, рукн, баҳр, вазн, тақтиъ, аруз доиралари, вазн кўрсаткичлари сингари назарий тушунчаларнинг ўзига ҳос хусусиятлари, таснифи; бадий асарлардаги қофия тизими, бадий санъатлар, уларнинг шеър таркибидаги ўрни, матн билан муносабатига доир масалаларни таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратилган. Бироқ XX аср ўзбек шеъриятида аруз тизимининг поэтик шакл такомилидаги ўрни, лирик жанрларнинг вазн хусусиятлари, уларнинг мумтоз анъаналардан таъсирланиш даражаси, вазн ва мазмун муносабати билан боғлиқ масалаларни ўрганиш бугунги арузшуносликнинг долзарб вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Ўзбекистонда мамлакат стратегик ривожининг бош омиллари белгиланар экан, тарихий, маданий, адабий ва санъат асарлари, жумладан, шеърят намуналарини ўрганиш, тадқиқ этиш, улардаги миллий ва маданий меросимизга оид ғояларни чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш ёш авлод маънавий камолотида катта аҳамият касб этади. Жамиятда юз бераётган ҳар қандай ислоҳот, аввало, бадий адабиёт ва маданиятда ўз ифодасини топади, зеро, “адабиёт ва санъатга, маданиятга эътибор — бу, аввало,

халқимизга эътибор, келажакимизга эътибор”дир¹. Ғазал, мустаназод, қасида, рубоий, туюқ, чистон, фардлар халқимиз бадий тафаккури маҳсули бўлиб, аруз тизимида яратилган ушбу ижод намуналари адабиётимиз мавзу кўлами ва бадийлигини таъкил этишда ўзига хос тараққиёт босқичларига эга. Бу ўринда XX аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятида аруз тизими алоҳида аҳамият касб этади. Зотан, аруз тизимининг ўзига хос хусусиятлари ритм ва мазмун, вазн ва қофия, вазн ва радиф каби унсурлар билан ўзаро алоқадорликда намоён бўлади. Шу мақсадда ушбу тадқиқот XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиётидаги манбалар (Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижоди)га таянилган ҳолда ижодкорлар девонларидаги аруз тизимига хос жиҳатларни ўрганиш, уларни мумтоз аруз тизими билан қиёслаш, етакчи вазнларни аниқлаш, арузнинг бадий асар мазмунини очиб беришдаги ўрнини тадқиқ қилишга қаратилгани ҳам тадқиқотнинг долзарб илмий муаммо ечимига бағишланганини тасдиқлайди.

Муайян шоир ижоди ёки давр шеъриятининг вазн хусусиятларини тадқиқ қилиш ўрта асрлардаёқ мусулмон Шарқи поэтикасида муҳим масалалардан ҳисобланган. Мумтоз поэтика, хусусан, аруз илмига доир рисолаларда баҳрлар ва вазнлар таҳлили билан боғлиқ ўринларда мумтоз арузшунослар томонидан ўз салафлари ёки замондошлари шеърларини мисол қилиб келтириш асносида ўша ижодкор шеърларининг вазн хусусиятлари муайян тарзда ўрганилган. Туркий арузшуносликка доир манбалар: “Фунун ул-балоға”, “Мезон ул-авзон”, “Аруз рисоласи”да кўплаб туркий шоирлар билан бир қаторда форсиёӣ ижодкорларнинг шеърлари ҳам вазн нуқтаи назаридан таҳлил қилинган². Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида ёзилишича, Ҳусайн Бойқаро Амир Хусрав Дехлавийнинг 18 минг байтдан иборат ғазалиётини йиғдириб, бир тўплам ҳолига келтиради ва олимларга уларнинг вазнларини аниқлашни топширади. Хусрав Дехлавий шеърларининг кўпи мураккаб баҳр ва вазнларда бўлиб, уларни аниқлашда ҳатто баъзи шоирлар ҳам

¹ Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламининг юксалтиришининг мустақкам пойдеворидир // Халқ сўзи. – Т., 2017 йил 4 август.

² Шайх Аҳмад ибн Худойқод Гарозий. Фунун ул-балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Тошкент: Хазина, 1996; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. 16-жилд. – Т.: Фан, 2000; Бобир Заҳриддин. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971.

I БОБ. XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ҒАЗАЛИЁТИДА ВАЗН ВА МАЗМУН УЙҒУНЛИГИ

1.1. Муттафиқ ул-аркон баҳрлари ва мазмун муносабати

XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърляти ўзининг мазмун-мундарижаси, ифода шакллари ва бадий-тасвирий воситалари билан ўзбек адабиёти тарихида алоҳида босқични ташкил қилади. Бу даврда шеърлятнинг асосий диққат-эътибори ҳаёт ва кишилар тафаккуридаги ўзгаришларни бутун бўй-басти билан тасвирлашга қаратилди. Зеро, “XX аср ўзбек адабиёти халқ ва жамият ҳаёти билан мустаҳкам алоқа ўрнатди. Бундай алоқа адабиётимизнинг аввалги босқичларида бўлмаган. XX аср ўзбек адабиёти халқ ва жамиятни ўз ортидан етаклаб, уларни ҳуррият ва миллий тараққиёт манзилларига олиб боришга интилди ва бу интилишда муайян ютуқларга эришди”¹.

Бу даврда ўзбек шеърляти поэтик шакл ва жанр, тил ва услуб жиҳатидан янги поғонага кўтарилди. Бармоқ вазнида битилган анъанавий шеърлар билан бир қаторда мумтоз адабиётимизнинг асосий шеърӣ жанрлари ҳисобланмиш ғазал, рубоӣ, туюқ ва мухаммас каби поэтик шакллардан кенг фойдаланилди.

Ушбу давр шеърлятида Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Ҳабибий, Собир Абдулла, Набиҳўжа Нуриллаҳўжа ўғли Чустий, Асқарали Чархий, Эркин Воҳидов, Жамол Камол, Матназар Абдулҳаким, Абдулла Орипов каби шоирлар маҳорат билан қалам тебратдилар. Уларнинг ижоди мумтоз адабиёт анъаналарини замонавий адабиёт билан бирлаштирувчи кўприк сифатида алоҳида ажралиб туради. Бу ижодкорлар шеърлятида бармоқ вазнида яратилган шеърӣ тўшламлар билан бир қаторда аруз тизимида битилган, мумтоз анъаналаримизга хос бўлган девонлар ҳам тузилганлигини кўрамиз. Ҳабибийнинг “Меҳнат кўшиқлари” (1949), “Кўнгил тароналари” (1957), “Замон Фарҳодлари” (1959) каби тўшамлари замонавий шеърлятнинг тамойилларини ўзида акс эттирса, “Гулзорим гўзал” (1965), “Кўнгил тароналари”, “Танланган асарлар” (1967), “Наврўзи олам” (1973), “Девон” (1971, 1975, 1980), “Умрим гули” (1980)

¹ Каримов Н. XX аср менинг тақдиримда // Jahon adabiyoti. – Т., 2001. – № 1. – Б. 24.

каби тўшамларида мумтоз адабиётимиз анъаналари ёрқин акс этади.

Собир Абдулланнинг “Эрк илҳомлари” (1931), “Навбахор” (1931), “Кўклам наъраси”, “Завк” (1932), “Гулшан” (1939), “Сўз ва соз” (1943), “Давр кўшиқлари” (1949), “Ҳаёт гулшани” (1959), “Ҳаёт кўшиқлари” (1962), “Девон” (1965), “Танланган асарлар” (1975–1976) каби шеърӣй китобларида ҳам ушбу ўзига хослик кўзга ташланади.

XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърӣятида мумтоз адабиётимиз анъаналарини давом эттирган, бу давр адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан яна бири Чустий бўлиб, у йигирмага яқин шеърӣй тўшам напир эттирган: улар жанр ва услуб жиҳатидан бой ва ранг-барангдир. Унинг “Кўзғол” (1942), “Лолазор” (1945), “Ҳаёт завқи” (1951), “Тул мавсуми” (1969), “Ғазаллар” (1978), “Ёд этинг камтарин Чустийни ҳам” (1984) каби қатор шеърӣй мажмуалари қаторида мумтоз адабиётимиз анъаналаридан озикланган “Ҳаётнома” (1988), “Садоқат гуллари” (1992), “Кўнгил тилаги” (1994), “Муҳаббатнома” (2013) каби девонлари китобхонга Шарқ ахлоқи фалсафасини сингдиришда муҳим ўрин тутади.

“Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий сингари мўътабар сиймолардан кейин мумтоз ғазалиётимизнинг олтин эшиклари абадий бекилади, дея қаромат қилишаётганда ёш авлод орасидан биринчилардан бўлиб Эркин Воҳидов арузнинг табаррук остонасида посбон янглиғ пайдо бўлди”¹. Шоирнинг “Ёшлик девони” гўё “мудраган арузни уйғотиб юборди”. Эркин Воҳидов ўз ғазаллари орқали ўзбек арузи имкониятларини янада кенгайтирган бўлса, Абдулла Орипов шеърдаги яширин ҳикматни ўзбек ғазалхонлари қалбига жойлай олди. Шоирнинг “Танланган асарлар”идаги ғазаллари Шарқ фалсафасининг нодир жиҳатларини ўзида жамлагани билан бетакрордир. Абдулла Орипов таъкидлаганидек, бу давр шеърӣятида аруз тизимидан фойдаланиш силлиқ кечгани йўқ. Бир қанча ўзбек ижодкорлари ва шеършунослари томонидан аруз тизими туркий тили халқларга ёт деган фикрлар билдирилди. А.Мухтор: “Аруз... ўзбек тили табиатига мос эмас”, деб ёзган бўлса, Ҳ.Ғуллом: “Аруз

¹ Орипов А. Сўз соҳри / Сўз соҳри. – Т.: Ўзбекистон, 2006. 10-6.

бизнинг туғма вазнимиз эмас. Аруз ўзбек тилидаги шеърнинг формаси эмас. У бизга четдан келган” деган фикрлари орқали аруз тизимининг замонавий ўзбек шеърлятида қўлланилишига манфий муносабат билдирдилар. А.Қаҳҳор тилимизга рус ва Европа халқлари орқали кириб келаётган сўзларни арузда ифодалашнинг имкони йўқлигини таъкидлар экан, “Биз арузни музей экспонати деб ҳисоблаганмиз ва минбаъд ҳам шундай ҳисоблаймиз... Аруз русча ва интернационал калималарни ҳамма вақт ҳам хушлайвермайди, бу сўзлар кўпинча вазини бузади ё ўзи бузилади”, деб ёзди^{1*}.

Туркий халқлар шеършунослиги бўйича тадқиқотлар олиб борган олим М.Ҳамроев ҳам аруз туркий тилларга мувофиқ эмас, у туркий тилли халқлар шеърлятида сунъий равишда ишлатилмоқда, деган фикрларни билдирди². Танқидчи Н.Худойбергановнинг фикрига кўра, “аруз тилдаги товушларнинг узун ва қисқалигига асосланади, ҳозирги замон ўзбек тилида эса бундай хусусият йўқ”³.

Шундай мураккаб бир шароитда аруз ҳимояси учун отланган ўзбек зиёлилари “арузни адабиётимиздан чиқариб ташлаб бўлмаслигини, бу давр арузи ижодий меҳнат билан қайтадан яратилган ва бойитилган, янги поэзияга хизмат эта оладиган аруз” эканлигини таъкидладилар⁴.

Болаликдан мумтоз анъаналарга муҳаббат ва ҳурмат туйғуси билан тарбияланган бир гуруҳ ижодкорларнинг аруз тизими асосида яратилган девонлари вужудга келди. “Классик адабиётимизга ҳурмат кўзи билан қараганимдан аруз вазнининг ўйноқи, киши қалбига тез етиб борувчи турларидан ижодий

¹Бу ҳақда қаранг: Мухтар А. Возвышенное и конкретное // Литературная газета. – Т., 12 ноября, 1955; Фулом Х. Поэзия ва ҳаёт // Совет Ўзбекистони маданияти. – Т., 1956, 23 май; Қаҳҳор А. Шарҳ ва мундарижа ҳақида / Ёшлар билан суҳбат. – Т.: Ёш гвардия, 1968. – Б. 119–123.

²Шу ва шунга ўхшаш фикрлар Абдулла Қаҳҳорнинг кўп йиллар давомида арузга қарши турган ижодкор сифатида талқин қилинишига олиб келди. Адабиётшунос О.Жўрабоевнинг фикрича, Абдулла Қаҳҳорни “аруз гавимлари деб танилган кимсалар қаторига қўшиб бўлмайди”. Унга кўра, сўз устаси Абдулла Қаҳҳор фақатгина “эстетик завқ бермайдиган, бир қолидаги сўзлар йиғиндисидан иборат арузий шеърлар”га қарши бўлганлиги, ўзи ҳам муҳаммас, қитъа жанрини арузнинг рамал, ҳазоҷ баҳри вазнларида ижод қилганини ойдинлаштири (батафсил маълумот олинн учун қаранг: Жўрабоев О. Аруз масаласи ва шеър матни / Матннинг матноси сирлари. ТАМADDUN. – Т.: 2017. – Б. 114–121).

³Ҳамроев М. Основы тюркского стихосложения. – Алма-Ата, 1963. – С. 94–95.

⁴Худойберганов Н. Илҳом мевалари // Шарҳ юлдузи. – Т., 1969. – № 1. – Б. 202.

⁵Рашидов Ш. Адабий танқид ҳақида // Шарҳ юлдузи. – Т., 1956. – № 5. – Б. 104–105; Ҳайитметов А. Аруз ҳақида // Совет Ўзбекистони маданияти. – Т., 1956, 14 апрель; Маллаев Н. Яна аруз ҳақида // Совет Ўзбекистони маданияти. – Т., 1956 йил 20 июнь. 2–6.

фойдаландим ва уни янада ривожлантиришга интилдим”, деб ёзади Чархий ўз таржимаи ҳолида¹.

Маълумки, шеърый асарнинг муҳим ва асосий унсурларидан бири вазн бўлиб, у “назмдаги сатрларга ягона усул (ритм) бағишлайди”². Мумтоз ижодкорларимиз асарларининг шеърый ўлчовини тадқиқ этиш шоирларимизнинг ҳар бир шеърда асардаги ғоя ва образга мувофиқ вазн танлаганларидан далolat беради. “Чунончи, ҳаёт ва жамият, инсон ва муҳаббат, шоир тақдири, ҳижрон аламлари ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадалар вазмин, салобатли вазнлар воситасида ифодаланса, маҳбуба тавсифи, ошиқнинг эҳтиросли кечинмалари енгилроқ, жозибадор оҳангдаги байтларда мужассамлантирилади, вафо ва садоқат тантанаси эса шўх ва ўйноқи ритмга асосланган мисраларда тараннум этилади”³.

Шеърый асар вазнини белгиловчи асосий омиллардан бири бу лирик жанрдир. Ижодкор муайян асари учун вазн танлар экан, унинг қайси жанрда яратилишини ҳам назарда тутати, чунки ҳар бир жанр ўз вазн доирасига эга бўлади. Баъзи жанрларнинг вазн имкониятлари кенг бўлиб, улар аруз тизимининг исталган вазнида, баъзи жанрлар эса аввалдан белгилаб ҳўйилган вазнлар доирасида битилади.

Вазн имкониятлари кенг бўлган лирик жанрлардан бири ғазалдир. Мумтоз адабиётимиз тарихида ғазал битмаган ижодкорни топиш қийин. Насируддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асаридан бошлаб ибтидо топган туркий ғазал кўп асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтди.

Маълумки, ғазал арабча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси “аёл кишига хушомад қилмоқ”, “ошиқ бўлмоқ” дир⁴. “Ғазал Шарқ адабиётидаги ўзига хос жанрлардан бири. У араб адабиёти асосида шаклланиб, кейинчалик форсий ва туркий муҳитда жуда кучли даражада ривожланди. Ўзбек адабиётида уни олий чўққига олиб чиққан ижодкор Алишер Навоийдир”⁵. Илк ўзбек

¹ Чархий. Таржимаи ҳол / Қиёлаб ўтди: шеърлар. – Т.: Akademnashr, 2010. – Б. 4.

² Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Т.: Фан, 1972. – Б. 3.

³ Ҳожиаҳмедов А. Фуркат арузи / Фуркат ижодиёти. – Т.: Фан, 1990. – Б. 83.

⁴ Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Наука, 1958. – С. 721.

⁵ Тўхтеев Б. Ғазал ва уни таҳлил қилиш методикаси / ALISHER NAVOIY VA XXI ASR (xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari). – Т.: MASHHUR-PRESS, 2019. – Б. 239.

ғазалиётидан тортиб кейинги даврларгача яратилган ғазалар кўпроқ арузнинг *рамал* баҳрида бўлган.

Агар мумтоз адабиётдаги ижодкорлар шеърятни кузатиладиган бўлса, улар ижодида аруз тизимидаги вазнлар миқдорининг турличалигини кўриш мумкин. Масалан, Навоий ғазаллари 13 баҳр доирасидаги 100 га яқин вазнларда яратилган бўлса¹, Огаҳий ғазал ёзишда 50 дан ортиқ вазнлардан фойдаланган, Фурқат арузи эса 21 вазни ўз ичига олади². Бу кўрсаткич Ҳабибий ижодида 39 (2-иловага қаранг), Чустийда 24 (3-иловага қаранг), Собир Абдуллада 22 (4-иловага қаранг), Чархийда 17 (17-иловага қаранг), Эркин Воҳидов ғазалиётда 11 (1-иловага қаранг), Абдулла Ориповда 4, Матназар Абдулкимда 11 (18-иловага қаранг), Жамол Камолда 8 (19-иловага қаранг) тани ташкил қилади. Ижодкорлар ўз шеърлари учун мос вазн танлар эканлар, шеърдаги мавзу, ғоя ва образларнинг вазн билан муносибланишига катта эътибор берганлар. Шу жиҳатдан маълум бир ижодкор шеърятининг вазн хусусиятлари ҳақида сўз юритишда мазмун вазнга боғлиқ эканлигини ҳисобга олиш лозим. “Шеър вазни унинг мазмуни билан бевосита алоқадордир. Бу алоқа турли шаклларда намоён бўлади ва унга таъсир кўрсатувчи кўплаб омиллар мавжуд. Вазннинг “оғир”, “енгил”, “ўйноқи”, “сокин” бўлиши бевосита мазмунга ҳам таъсир қилади”³.

Бу жиҳатни қуйидаги йўналишларда амалга оширишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

1. Ижодкор шеърятда қўлланилган барча вазнлар сони ва шу вазнлар асосида яратилган шеърый жанрлар миқдорини аниқлаш.

2. Ижодкор шеърларидаги вазнларнинг мумтоз адабиётда қўлланиш доирасига эътибор бериш (яъни мумтоз адабиётда бу вазнларнинг қайсиларига кўпроқ мурожаат қилинган, қайсиси кам ёки умуман қўлланилмаган).

¹ Юсунова Д. Алишер Навоий арузининг тараққиёт босқичлари // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Т.: Navoiy universiteti NMU, 2019. – Б. 104.

² Ҳоҷиаҳмедов А. Огаҳий даҳосининг олмос қирралари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999; Ҳоҷиаҳмедов А. Фурқат арузи / Фурқат ижодиёти. – Т.: Фан, 1990. – Б. 83.

³ Наджибуллохи А. Аруз и соотношение метра и содержания в персидско-таджикской поэзии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 2016. – С. 9.

3. Мумтоз шеърятда кам қўлланилган ёки умуман қўлланилмаган вазнларнинг мумтоз рисолаларда келтириш ўрнига эътибор қаратиш.

4. Маълум бир асарнинг шеърий ўлчовини аниқлашда уни фақат баҳрлар доирасида эмас, балки баҳр таркибидаги вазнлар доирасида ўрганиш. Масалан, Ҳабибийнинг “Келди ёр” ғазалининг ўлчовини аниқлашда уни фақат ражаз баҳрида эканлигини айтиш билан чекланиб қолмасдан, қайси вазнда эканлигини ҳам аниқ кўрсатиш лозим.

Аруз тизимида ҳар бир баҳр бир неча вазнларни ўз ичига олади. Бу вазнлар бир баҳрга мансублигидан қатъи назар, ўзига хос оҳангга эга. Масалан, ҳазаж баҳрининг *ҳазаж мусаммани солим* вазни сокин ва вазмин оҳанг касб этса, худди шу баҳр таркибидаги *ҳазаж мусаммани ахраби макфуфи маҳзүф* энгил ва ўйноқи оҳангда эканлиги билан характерланади. Бу вазн *ҳазаж мусаммани солим*га мос бўлган маҳзун туйғулар ифодасини “кўтара олмайди”. Худди шу фикрни ражаз баҳрининг *ражази мусаммани солим* ва *ражази мусаммани матвийи махбун* вазнларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Шу нуқтаи назардан ғазалларнинг баҳрлар таркибидаги вазнлар кесимида тадқиқ қилиниши мақсадга мувофиқ.

Арузга доир туркий рисолаларда баҳрлар икки гуруҳга бўлиниб, тасниф қилинади. Хусусан, Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”да баҳрлар муттафиқ ул-аркон (бир хил аслий рукнлардан ташкил топган) ва мухталиф ул-аркон (турли аслий рукнларнинг такроридан ҳосил бўладиган) баҳрларга ажратилган¹. Баҳрларни бу тарзда тасниф қилиш уларнинг ўзига хос хусусиятлари (қандай рукнлардан таркиб топганлиги)ни ўзлаштиришга кўмаклашиш билан бирга ушбу баҳрларнинг оҳанг имкониятларини фарқлашга ҳам ёрдам беради.

Дастлаб биринчи гуруҳга мансуб баҳрларнинг XX аср иккинчи ярми шеърятда қўлланилиш даражаси билан танишамиз. Туркий шеърятда муттафиқ ул-аркон гуруҳига *рамал*, *ҳазаж*, *ражаз*, *мутақориб*, *мутадорик*, *комил* баҳрлари киради. Кузатишларимиз асносида Ҳабибий, Собир Абдулла,

¹Қараг: Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул-балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Хазина, 1996. – Б. 147; Бобур Заҳириддин. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фан, 1971. – Б. 24.

Чустий девонларидаги ғазалларда ушбу гуруҳнинг барча баҳрлари, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ғазалларида, асосан, *рамал* ва *ҳазаж* баҳрлари истифода этилганлиги маълум бўлди. Буни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин (1.1-жадвалга қarang):

1.1-жадвал

XX аср II ярми шеърлятида қўлланилган муттафиқ ул-аркон баҳрлари

№	Баҳр номи	Эркин Воҳидов	Ҳабибий	Собир Абдулла	Чустий	Абдулла Орипов	Жами
1.	Рамал	71	177	143	238	15	644
2.	Ҳазаж	30	102	81	214	7	434
3.	Ражаз	-	10	3	17	-	30
4.	Мутақориб	-	3	-	16	-	19
5.	Мутадорик	-	1	-	-	-	1
6.	Комил	-	1	-	-	-	1
Жами:		101	294	241	485	22	1129

Жадвалдаги маълумотлардан кўриняптики, давр шеърлятида ушбу баҳрлар орасида *рамал* баҳри қўлланилиш жиҳатидан биринчи ўринда турар экан. Бинобарин, XX асргача бўлган шоирлар ижодида ҳам *рамал* баҳри кенг қўлланилган.

Алишер Навоий “туркий” деб атаган ушбу баҳр ундан кейинги барча ғазалнавислар ижодида ҳам етакчи бўлиб қолди. Ҳозирги замон ўзбек шоирлари ғазалларида ҳам бу баҳр вазнлари ўз шуҳратини йўқотгани йўқ¹. Дарҳақиқат, ўзбек адабиётида арузнинг бошқа баҳрларида ҳам ғазаллар яратилган бўлса-да, ўзбек ғазалиётида энг кўп мурожаат қилинган баҳр бу *рамал* баҳридир.

“Туянинг лўкиллаши”² деган маънони англатувчи *рамал* баҳри шеърлятимизда жуда кенг қўлланилган ўлчов тури бўлиб, асосини *фоилотун* аслининг айнан такрори (*фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун*) ташкил қилади. Заҳрирдин Муҳаммад

¹ Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б. 32.

² Ҳожджаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 110.

Бобур “Аруз рисоласи” (“Мухтасар”) асарида *рамал* баҳрининг “эллик тўққиз вазн, ўттиз бир мустаъмал, йигирма саккиз мухтараъ, ўн икки вазн мустаъмали матбуъ” эканлигига эътибор қаратиб, унинг 59 вазнига мисоллар келтиради¹. Тожик адабиётшунос олими У.Тоировнинг фикрича, *рамал*нинг шаклланиши, асосан, халқ оғзаки ижоди қўшиқлари билан боғлиқ ҳодисадир ва Хирот ҳукмдорлари даврида мазкур баҳр алоҳида қўшиқ жанри ҳисобланган².

Адабиётшунос олимларимиз туркий шеърятда *рамал* баҳрида ёзилган илк шеърлар Носириддин Рабғўзийнинг “Қисаси Рабғўзий” асарида учрашини айтадилар. Тадқиқотимиз натижасида Ҳабибийнинг 325та ғазалидан 177таси, Собир Абдулланинг 272 та ғазалидан 143таси, Чустийнинг 518та ғазалидан 238таси, Эркин Воҳидовнинг 108та ғазалидан 71таси, Абдулла Ориповнинг 22та ғазалидан 15таси мазкур баҳр вазнларида яратилганлиги маълум бўлди.

А.Ҳожиаҳмедов *рамал* баҳри қўшваззли ва кўп ваззли ўлчов гуруҳлари – шаҳобчаларидан ташкил топганлиги, қўшваззли ўлчовлардан ҳар бири икки ваззни ичига олса, кўп ваззли шаҳобчалардаги шеърларнинг ҳар қайсиси 8 тагача вазнда ёзилиши мумкинлигини таъкидлайди.

Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ғазалиётида ҳам *рамал* баҳрининг қўшваззли ва кўп ваззли ўлчов гуруҳлари учрайди. Лекин шунини алоҳида таъкидлаш керакки, XX аср иккинчи ярми ғазалиётида *рамал* баҳрининг қўшваззли ўлчов турлари кўп ваззлига нисбатан устунлик қилади. Таҳлил жараёнида Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ўз ғазалиётида *рамал* баҳрининг 10 та вазнидан кенг фойдаланганлиги ойдинлашди. Ушбу вазнларни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

¹ Бобур Э.М. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фаъ, 1971. – Б. 145.

² Тоиров У. Становление и развитие аруза и теории и практике персидско-таджикской поэзии // АДД. – Душанбе, 1997. – С. 112.

Рамал баҳри вазнлари

№	Вазн номи	Эркин Воҳидов	Ҳабибий	Собир Абдулла	Чустий	Абдулла Орипов	Жами
1.	Рамали мусаммани маҳзуф	54	127	99	201	13	494
2.	Рамали мусаммани мақсур	13	32	13	14	2	74
3.	Рамали мусаммани машкул	-	2	-	1	-	3
4.	Рамали мусаммани махбуни маҳзуф	-	3	2	1	-	6
5.	Рамали мусаммани махбуни мақсур	-	2	-	-	-	2
6.	Рамали мусаммани махбуни мақтуъ	-	2	-	-	-	2
7.	Рамали мусаддаси маҳзуф	4	6	27	18	-	55
8.	Рамали мусаддаси мақсур	-	-	2	3	-	5
9.	Рамали мусаддаси махбуни маҳзуф	-	2	-	-	-	2
10.	Рамали мусаддаси махбуни мақсур	-	1	-	-	-	1
Жами:		71	177	143	238	15	644

Кўринадики, қайд этилган вазнлар орасида *рамали мусаммани маҳзуф* ўлчови етакчилик қилади. *Рамали мусаммани маҳзуф* (-V - -/V - -/V - -/V -) вазни дастлаб уч рукн *фошлотун* (-V - -) ва охириги рукн *фошуни* (-V-) дан ташкил топади. Бу вазн аруз тизимидаги энг хушоҳанг вазнлардан бири бўлиб, Алишер Навоий ўзининг “Мезон ул-авзон” асарида халқ орасида машҳур бўлган “қўшиқ” номли куйнинг ушбу вазн билан мос келишини таъкидлайди: “...бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамал мусаммани маҳзуф вазнига элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулоийм таъблиқ беназир йигитлар ғариб нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, Султони Соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулоиймлиғ ва хушояндалиғи васфқа сиғмас ва таъсир ва рабояндалиғи сифатқа рост келмас...”¹.

¹Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томшиқ. 16-жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 71.

Заҳриддин Бобур эса ўзининг “Аруз рисоласи”да “Бу вазн форсийда ва туркийда кўп шойиъдур. Мавлоно Абдурахмон Жомий бу вазнда бисёр айтибтур. Мир Алишер Навоийнинг худ жамиъ ўзга вазнда айтқон ашъори била бу вазнда айтқон ашъорининг лошаҳ борғай. Султон Хусайн Мирзонинг девонида ушбу вазндан ўзга вазн йўқтур¹. Хожа Хусрав Деҳлавийнинг “Даръёи аброри” бу вазндадур... Улуғ шоирлар лаҳу аксар татаббуъ қилибтурлар, Мир Алишер Навоийнинг “Тухфат ул-афкор”ининг матлаъича кам воқеъ бўлбтур”, – деб таъкидлайди². А.Ҳожиаҳмедов ушбу вазнда яратилган ғазаллар “Шашмақом”га мансуб 52 куйга мос тушишини кузатишимиз мумкин” – деб таъкидлайди³. “*Рамали мусаммани маҳзуф* вазни Алишер Навоий ижодида энг кўп истифода этилган бўлиб, “Хазойин ул-маоний”даги 2600 ғазалдан 1101 таси ушбу ўлчовда битилган”⁴.

Кузатишимизча, Ҳабибийнинг 127 та, Собир Абдулланинг 99 та, Чустийнинг 201 та, Эркин Воҳидовнинг 54 та, Абдулла Ориповнинг 13 та ғазали *рамали мусаммани маҳзуф* вазнда бўлиб, улар анъанавий ғазал қоидаларига асосланган.

Эркин Воҳидовнинг *рамали мусаммани маҳзуф* вазнда ёзилган ғазалларида мазмун ва шакл бирлигини, гоё ва образлар мутаносиблигини ва шеър талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир байтнинг ўзига хослигини кўрамиз. Шоирнинг “Ёшлик девони” учун “Дебоча” бўлган ғазалда ҳам ушбу вазн юксак маҳорат билан қўлланилган:

Истадим сайр айламоқни,

Мен ғазал бўстонида,

Кулмангиз не бор сенга деб,

Мир Алишер ёнида⁵...

Шоир мазкур вазндаги ғазалларида мумтоз арузни замонавий оҳанглар билан уйғунлаштирди, кўп ҳолларда соф туркий

¹ Аслида бу фикр нисбий. Хусайн Бойқаро девонида ушбу вазндан ташқари, ҳазаж, мутақориб баҳрида яратилган ғазаллар ҳам учрайди.

² Бобур З.М. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фан, 1971. – Б. 146.

³ Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 111.

⁴ Ҳусайнова Д. Аруз вазни қоидалари ва мумтоз поэтика асослари. – Т.: TA'LIM – MEDIA, 2019. – Б. 26.

⁵ Воҳидов Э. Ишк савдоси. Сайланма. Биринчи жилд. – Т.: “ШАРҚ” НМАК, 2000. – Б. 114.

сўзларни, кишилиқ олмошларини радиф вазифасида қўлаб, “туркий” деб аталган вазнининг мазмунга мутаносиб бўлишига алоҳида эътибор қаратди. Унинг “Менга” радифли ғазалида радифи аслийли мурдаф қофия -лик туркий кўшимчаси билан биргаликда вазнини белгилашга хизмат қилган:

*Барча шодлик сенга бўлсин,
Бор ситам зорлик менга.
Барча дилдорлик сенгаю,
Барча хушторлик менга¹.*

Шеърятда кам учрайдиган қўш қофия усули тазод санъати билан уйғунлашиб, матлабнинг шоҳбайт даражасига кўтарилишига замин ҳозирлаган. Ҳар икки рукндан сўнг ритмик паузанинг келиши ғазал оҳангининг енгил чиқишига олиб келган.

Эркин Воҳидов ўз ғазалларида бир сўзни алоҳида таъкидлаш орқали бир неча марта қайтариш усулидан, яъни тақрир санъатидан унумли фойдаланади. Бунга иқроф бўлмоқ учун “Гулчеҳралар” радифли ғазалида “гул” сўзини тақрорлаш орқали қай даражада мазмундорликка ва таъсирчанликка эришилганини кўришимиз мумкин:

*Гул бўлиб, гул- гул ёниб,
Гулшан аро Гулчеҳралар,
Гул узиб ўйнар қўйиб,
Гулга бино Гулчеҳралар².*

Бу каби ўйноқи оҳанг, лутф ва нафосат Эркин Воҳидов услубига хос. Шоирнинг бу ғазали лафзий санъатлар гуруҳининг энг яхши намуналаридан биридир. Ғазалда шоир *ўхшатиш*, *шитиқоқ*, *ийҳом*, *тавзий*, *тажнис* каби лафзий санъатларни бир нуқтага жамлай олган. “Билгилки, – деб таъкидлайди Атоуллоҳ Ҳусайний, – лафзий гўзалликларнинг асоси уддурким, алфозни маънога тобиъ қилғайлар”³. Шунингдек, “Хаёл”даги “Мен хаёлни

¹ Воҳидов Э. Ишқ савдоси. Сайланма. Биринчи жилд. – Т.: Шарқ НМАК, 2000. – Б. 116.

² Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ НМАК, 2018. – Б. 101.

³ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъ-ус-санойиъ. Форчадан А.Рустамов таржимаси. – Т.: Фафур Фулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 35.

шеърга солдим, ўйпараст бўлма ва лек, Бесамар бўлса сени, бир кун хароб айлар хаёл” каби ҳаққоний фикрлар, “Рост қалам тимсоли шеър, тимсоли тиғ, тимсоли ҳақ, Бошини минг кесдилар бош эгмади асло қалам” байтидаги қалам образининг янги маъно касб этиши, “Ширин” ғазалидаги “Севгининг дарди фақат беишқ учун бегонадир. Ишқ ёр бўлса фироқ чекканда ҳатто ғам ширин” сатрларидаги чинакам ошиқлик билан боғлиқ туйғуларнинг туркона оҳанг асосидаги бадиий тараннуми шоир маҳоратини кўрсатиб берувчи омиллардандир.

Абдулла Ориповнинг эса “Сочларинг ёймай туриб” деб бошланувчи ғазали мумтоз шеърятимизга хос ҳусни матлаънинг гўзал намунасидир. Бунда ташбеҳ ҳам, тазод ҳам фикрнинг санъаткорона ифодасига хизмат қилган.

*Сочларинг ёймай туриб
Тушган қоронғу тун эмас,
Тишларингни кўрмайин
Тонг ҳам оқарган кун эмас¹.*

Рамали мусаммани маҳзүф вазнида ёзилган ушбу ғазалнинг бирор ўрнида сакталиқ учрамайди. Теран мазмун ва гўзал бадиият уйғунлиги, оҳорли ташбеҳ ва бетакрор моҳият мутаносиблиги шоир ғазалларининг ютуғини таъминлаган бош омилдир². Шунингдек, мазкур вазнидаги “Билан” радифли ғазалда Абдулла Орипов “Игна билан қудуқ қазимоқ” мақолини қўллаб, биринчи мисрада айтилаётган фикрни “оталар сўзи” билан далиллаш воситасида ўзига хос образ яратишга эришган:

*Шеър ёзиши тенгдир қудуқни
Игнада қазган билан,
Ё эса ундан юмиб кўз
Инни ўтказган билан³.*

¹ Орипов А. Танланган асарлар. VII жилд. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2013. – Б. 114.

² Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърят. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2015. – Б. 22.

³ Орипов А. Танланган асарлар. – Т.: “SHARQ” НМАК, 2019. – Б. 581.

Ҳабибий ва Собир Абдулланинг ҳам *рамали мусаммани маҳзуф*да битилган шеърлари, асосан, ишқий мавзуда бўлиб, уларнинг аксарияти ёрга мурожаатдан иборат. И.Стеблеванинг фикрича, “вазн конкрет шеърнинг асосий ғояси билан алоқадор бўлган ва шунинг учун шоирлар томонидан танлаб олинган”¹. Қуйидаги байтларга эътибор берсак:

*Кўнглим ором олмагай бир лаҳза, бир он, келмасанг,
Талпинур ҳар дам танимдан чиққали жон, келмасанг².*

Ёки:

*Кўкка боқдим, сен каби иссиқ ситора кўрмадим,
Ерда монанд ахтариб, қилдим назора, кўрмадим³.*

Ушбу байтларда лирик қаҳрамоннинг аламли туйғулари, умид ва илтижолари маъшуқага мурожаат тарзида ифодаланган. Ҳабибийнинг ушбу вазнда ёзилган яна “Ишқ дарси”, “Ўт”, Собир Абдулланинг “Нола чекди”, “Орази гул”, Абдулла Ориповнинг “Тоғ аро балққанда сен...”, “Оҳким тушганда кўз...” каби ғазаллари ҳам мазмун жиҳатидан юқоридагиларга яқин.

Маълумки, муножот ғазаллар Аллоҳдан нажот сўраш мазмунини билдирувчи ғазаллар туркуми ҳисобланади. *Рамали мусаммани маҳзуф* вазни ҳамд ёки муножот мазмунидаги ғазаллар истифодаси учун ҳам ниҳоятда қулайдир. Ушбу вазнда кўшлаб шоирларнинг муножот мазмунидаги шеърлари ёзилган. Хусусан, Абдулла Ориповнинг “*То сени*” деб номланувчи ғазали ҳам мазкур ўлчовда яратилган. Шоир ғазалда “*сени*” деган радифни танлаш орқали Аллоҳга мурожаат қилар экан, то уни қалбан ҳис қилгунича ягоналик хусусиятини инсонлардан ёки бошқа бандалардан қидиради. Аслида танҳолик фақат ўзигагина хослигини таъкидлар экан, Аллоҳни таниганидан кейин дунёни таниганлигини, унинг танҳолигини англагандан кейин эса ўзлигини англаганлигини эътироф этади:

*Кимнидир танҳо дедим мен
Топгунимча то Сени,*

¹Стеблева И. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993. – С. 131.

²Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 184.

³Абдулла С. Девон. 2 жилдилик. 1-жилд. – Т.: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 93.

*Во ажаб, дунёни топдим,
Англагач танҳо Сени¹.*

Ғазал учун танланган “сени” радифи айни пайтда унинг вазини танлашига ҳам замин ҳозирлаган. Зеро, “то сени” сўзи рамал бахрининг фоилун тармоғига мос келади.

Чустийнинг мазкур вазнда ёзилган ғазаллари эса, асосан, ахлоқий-таълимий мавзуда бўлиб, унда панд-насиҳат руҳи етакчилик қилади:

*Зийрак ўлсин душманингу дўсту нодон ўлмасин,
Нотавон ақлингга айт, бу сўзга ҳайрон ўлмасин².*

Одатда, аруз илми қоидаларига асосан, ғазал матлаъси ва жуфт мисралар асосий вазнда ёзилгани ҳолда, тоқ мисралар кўшимча (шу вазнга яқин) ўлчовда битилиши мумкин. Ушбу ғазалда ҳам матлаъ рамали мусаммани маҳзуфда, 5-байтнинг тоқ мисраси эса рамали мусаммани мақсур (–V – –/–V – –/–V – –/–V –)да ёзилган.

*Фойдали бўлса сўзинг халқингни айла бахраманд,
Вақти келганда гапир, овзингда талқон ўлмасин.*

Чустийнинг рамали мусаммани маҳзуфда ёзилган

*Кўзларим нури Фароғат ўн сакиз ёшиндадур,
Ўн сакиз минг олам илҳоми унинг бошиндадур³*

матлаъли ғазали Алишер Навоийнинг

*Ўн сакиз минг олам ошуби агар бошиндадур,
Не ажаб, чун сарвинозим ўн сакиз ёшиндадур⁴*
(“Бадоеъ ул-васат”, 156-ғазал)

¹ Орипов А. Танланган асарлар. – Т.: “SHARQ” НМАК, 2019. – Б. 581.

²Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 175.

³Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 278.

⁴Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.3. – Б. 85.

ғазалига татабуъ сифатида ёзилганини аниқлашимиз осон кечади. Бу орқали Чустий Алишер Навоий ижодидан сабоқ олган ва ғазал ёзиш маҳоратини оширган. Ҳар иккала ғазал *рамали мусаммани маҳзуф* (руқнлари ва тақтиби: *фошлотун фошлотун фошлотун фошлун -V - -/V - -/V - -/V -*) вазнида ёзилган. Навоий ғазалининг мақсад-моҳияти ўн саккиз ёшдаги ёр малоҳатини васф этишга қаратилган. Чустий Алишер Навоий ғазалининг вазни ва мавзусига мос ижод қилган. Қофиялар эса куйидагича:

№	Алишер Навоийда:	№	Чустийда:
1)	бошиндадур	1)	ёшиндадур
2)	ёшиндадур	2)	бошиндадур
3)	қошиндадур	3)	йўлдошидадур
4)	Наққошиндадур	4)	Наққошиндадур
5)	тошиндадур	5)	Қошиндадур
6)	хуффошиндадур	6)	бардосиндадур
		7)	Ошиндадур
		8)	фаррошиндадур
		9)	Ёнбошиндадур
		10)	Тошиндадур

Чустий ғазал байтларини 9 тага етказган. Ғазалда *ёшиндадур*, *бошиндадур*, *наққошиндадур*, *қошиндадур* каби қофиялар такрорланган. Чустий Алишер Навоий қўллаган мурдаф қофиянинг оҳангдорлигини ҳам сақлаган.

Бу давр шеърлятида қўлланилган рамал баҳрига доир навбатдаги вазн *рамали мусаммани мақсур* ($-V - -/V - -/V - -/V -$) ҳам ўзбек шеърлятида жуда кенг тарқалган ўлчовлардан бўлиб, оҳанг жиҳатидан ёқимли ва мумтоз куйларга мос тушади.

Икки қошинг ўсма бирлан
Бўлди жуфт нарғисли барг,
Икки баргинг қошида мен
Титрагайман мисли барг¹.

Ёки:

¹Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: “Sharq” НМАҚ, 2018. – Б.71.

*Тўғри бўл, дўстим, агар бўлсин десанг таъбингни чоз,
То абад яйраб яшарсан халқ аро эркин фароғ¹.*

Ёки:

*Жаҳд қилдим, ўйладим кўп, топмадим танҳо илож,
Жон кўнгул, ё бер саволимга жавоб, топ ё илож².*

Ёки:

*Боши осмонга етишди энг баланд кошона Чуст,
Ишни кенг майдонда қойил айлади мардона Чуст³.*

Диққат қилинса, байтлардаги охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги (*барғ, чоз, фароғ, илож, илож, Чуст, Чуст*) маълум бўлади. Чунки *чоз, фароғ, илож* сўзлари таркибидаги “о” чўзиқ унлиси, иккинчи байтдаги *барғ, Чуст* сўзи эса қатор ундош билан ифодалангани учун ўта чўзиқ ҳижони келтириб чиқарган. Талаффузда ҳижоларнинг қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқлиги вазнга мувофиқ ўқилишида кўринади. Чустийнинг мазкур вазндаги “Ағёр ёр”⁴ радифли шеъри тажнисли ғазал ҳисобланиб, *рамали мусаммани мақсурда* яратилган шеърлар орасида алоҳида ажралиб туради. Бу ғазални шоирнинг ўзи “Ҳаётнома” девонида *газали туюқ* деб атаган⁵. В.Қодиров эса кўш тажнисли қофияда ёзилган дея эътироф этади⁶. Чунки ғазалда аксарият ҳолларда радиф тажнис, яъни омоним сўз бўлиб келган. Масалан:

*Қалбини қилсанг мусаххар бўлгуси азёр ёр,
Кўнглидан чиқсанг билиб қўй, сенга бўлмас ёр, ёр⁷.*

Матлаънинг биринчи мисрасидаги “ёр” дўст, ёр маъносида, кейинги мисраларда эса “маъшуқа”, “севиқли ёр” тарзида келишини кузатишимиз мумкин. Шу тариха ғазалда радиф тажнис ҳолида қўлланади. Ғазал учун танланган *рамали мусаммани мақсур* вазни унинг хушоҳанглигини таъминлаган.

¹Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б.144.

²Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 53.

³Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 303.

⁴Изоҳ Собир Абдуллада ҳам “Ёр-ёр” радифли шеър учрайди. Лекин унинг вазни бармоқда бўлганлиги сабабли таҳлил объектига тортмадик.

⁵Қарағ: Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 270.

⁶Қодиров В. Ҳозирги замон ўзбек ғазаллари поэтикисининг айрим хусусиятлари. Филол. фан. ном. дис. – Т., 1993. – Б. 27.

⁷Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. – Б. 303.

Бу даврда рамали мусаммани мақсур вазнида ёзилган ғазаллар орасида мумтоз адабиётимиз тарихида учрамайдиган *ғазали қўи мувашишаҳ* жанрида битилган шеър ҳам мавжудлиги кузатилди. Ушбу ғазал Чустий қаламига мансуб бўлиб, шоирнинг дўсти Асғарали Чархийнинг 70 ёшга тўлиши муносабати билан яратилган. Шоирнинг ўзи бу ҳақда “Садоқат гуллари” девонида “шоири нозик хаёл, фозилу баркамол азиз дўстим ва биродарим домла Асғарали, яъни Мавлоно Чархийнинг ёшлари 70 га тўлиш муносабати билан табрик тариқасида бу арзимас қўш мувашишаҳ ва шарафли йил тарихини абжад ҳисоби билан машқ қилиб манзури назир этиш умидида тақдим этмоқ каминага ҳам муяссар бўлганлигидан фахрланиб чексиз шодлик изҳор этаман, — деб таъкидлайди¹.

Ғазалнинг мувашишаҳ тури ҳақида назарий адабиётларда маълумотлар бор. Хусусан, О.Носиров, С.Жамолов, М.Зиёвиддиновларнинг “Ўзбек классик шеърятти жанрлари” китобида *ғазали мувашишаҳ* ҳақида шундай дейилади: “Мувашишаҳ адабий термин сифатида махсус бир усул – санъат бўлиб, шеърнинг байт ва мисраларидаги биринчи ҳарфлар олиб тизилса, уларнинг бирикмасидан маълум бир исм – сўз ҳосил бўлади. Бу усул ғазал, мураббаъ, мухаммас ёки бошқа жанрлардаги шеърларда қўлланиши мумкин. Мувашишаҳ қўлланилган ғазал *ғазали мувашишаҳ* деб номланади². Шунингдек, У.Тўйчиев, Р.Орзибеков, Ё.Исҳоқов, Д.Юсупова каби адабиётшунос олимлар ҳам ғазалнинг *ғазали мувашишаҳ* тури борлиги ҳақида фикр айтадилар³. Лекин *ғазали қўи мувашишаҳ* мавжуд эканлиги ҳақида назарий маълумотлар келтирилмайди. Чустийнинг

*Ассалом, эй нутқи комил шоири нозик хаёл,
Назму насру ҳажсия бобида нодир баркамол⁴*

¹ Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 121.

² Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърятти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б. 76.

³ Қаранг: Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Фағур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – T.: TA'LIM-MEDIA, 2019.

⁴ Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 121.

сингари матлаъ билан бошланувчи *газали мувашишаҳи*даги ток мисралар бошидаги ҳарфларни жамласак, “*Асғарали Чархийга*”, жуфт мисралар бошидаги ҳарфларни жамласак эса, “*Нбихон Чустийди*” ҳосил бўлади. Араб ёзуви хусусиятларига кўра, сўзлардаги қисқа “а” унлилари тушириб қолдирилган. Ушбу қисқа “а” унлисини ўз ўрнига қўйсак, “*Асғарали Чархийга*”, “*Нбихон Чустийдан*” деган жумлалар келиб чиқади. Ва бу ҳолат ҳар бир мисралар ўзаро мувашишаҳ санъатини пайдо қилаётганлигини кўрсатади. Бундан ташқари, яна бир эътиборга молик жиҳат: ғазалнинг мувашишаҳ тугагандан кейинги қисми давом этиб, таърих санъатини ўзида акс эттирган. Биз таърих жанри ҳақида ишимизнинг кейинги фаслида батафсил тўхталишимизни ҳисобга олиб, бу ўринда фақат таърихнинг муайян бир тарихий воқеа ёки ҳодисани абжад ҳисоби асосида келтириб чиқаришга асосланишни таъкидлаб ўтмоқчимиз.

*Бошқадан кутма дединг, эй, Чустий, бу таърих ҳақин,
Бир юзу ўн иккени етмиш яшар Чархийдан ол¹.*

Келтирилган байтда моддаи таърих “*етмиш яшар Чархий*” бўлиб, уни абжад асосида ҳисоблаб чиқсак ва ундан 112 ни чиқариб юборсак, 1972 қолади. Яъни, Чархийнинг юбилейи нишонланган сана 1972 йил эканлиги маълум бўлади. Шу маънода биз мазкур шеърни шартли равишда *газали мувашишаҳи таърих* деб аташ тарафдоримиз. Чунки бу шеърда ҳам ғазал, ҳам мувашишаҳ, ҳам таърих хусусиятлари бирлашиб кетган. Мумтоз адабиётимиз тарихида бундай ҳодисанинг учрамаслиги ушбу давр шеърятининг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб берувчи яна бир муҳим омилдир.

Навбатдаги вазн рамал баҳрининг қўшваззли ўлчов тури *рамали мусаммани машкул* (VV – V/ – V – – /VV – V/ – V – –) бўлиб, ўқилиш жиҳатидан оғир вазнлардан ҳисобланади. Саккизта қисқа ва чўзиқ ҳижолабнинг кетма-кет гуруҳланиб такрорланиши ўзига хос мураккабликни вужудга келтирганлиги сабабли мумтоз адабиётимизда бу вазн у қадар кўп истифода этилмаган. Бинобарин, “ўзининг ритмик хусусиятлари нуқтан

¹Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 122.

назаридан номатбуъ ҳисобланувчи бу вазндан классик шоирларимиз ижодида жуда кам фойдаланилган”¹. Рамали мусаммани машкулнинг таркибини *фошлотун* аслининг машкул (1- ва 3-руки) тармоғи *фашлоту* (VV – V) ҳамда солим (2-ва 4-рукилари) кўриниши *фошлотун* (– V – –) ташкил қилади. Ҳабибийнинг “Бахтиёр”, “Қора кўз”, Чустийнинг “Садаған бўлай, нигорим” ғазаллари мазкур вазнда ёзилган. Ушбу ўлчов Собир Абдулла, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ғазалиётида учрамайди.

Чустийнинг “Садаған бўлай, нигорим” шеъри ғазалнинг *ғазали қитъа* турига мансубдир. “Ғазали қитъа шакл жиҳатидан қитъага ўхшаб кетади. Ундай ғазалнинг матлаъси қитъадагидек ўзаро қофияланмаган бўлади. Шунинг учун ҳам қитъа ғазал ёки ғазали қитъа деб юритилган”². У ғазал ва қитъанинг хусусиятларини ўзида бирлаштиради. Ғазали қитъа тахаллуснинг мавжудлиги, ғазал сингари кўп мавзуларни ўзида қамраб олиши ва ҳажм имкониятлари жиҳатидан ғазални эслатса, қитъага ўхшаб фақат жуфт мисраларда қофиянинг мавжудлиги уни қитъага яқинлаштиради. Шу маънода ғазали қитъа жанрини ғазал ҳамда қитъа орасидаги ҳосила жанр дейиш мумкин.

Ғазали қитъа ўзбек адабиётида кам бўлса-да, баъзи шоирлар ижодида учраб туради. Бу жанрдаги асарлар ўрта асрлар адабиётида жуда кам яратилган. Фақатгина санокли ижодкорларгина бу ғазал турига мурожаат қилганлар. Ғазали қитъа жанри дастлаб Машраб ижодида кузатилса, кейинчалик Алмайи, Ҳамза, Собир Абдулла ижодида ҳам қўлланилганлигини учратиш мумкин. Чустий ҳам бу анъанани давом эттириб, “Садаған бўлай, нигорим” ғазали қитъанинг гўзал намунасини рамал бахрининг мураккаб ўлчовида яратди. Лекин шоир унда сўзларни шундай маҳорат билан қўлладики, натижада, оғир оҳангга мансуб деб қараладиган мазкур вазн Чустий қаламида ўйноқилик касб этди. Мисол сифатида ғазали қитъанинг 2 байтини келтирамиз:

*Сени яйратар диёрим, садаған бўлай, нигорим,
Қарашинг менинг мадорим, бу томонга бир қараб қўй.*

¹ Ҳожиахмедов А. Фурқат арузи /Фурқат ижодиёти. – Т.: Фаң, 1990. – Б. 87.

² Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърини жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б. 72.

*Менга йўқ гуноҳни илма, бери кел узоққа жилма
Гўзалим баҳона қилма, бу томонга бир қараб қўй¹.*

Шу ўринда ғазалнинг вазнини белгилловчи асосий омил сифатида радифнинг ҳам аҳамиятини таъкидлаш зарур. Ғазали қитъа учун танланган “бу томонга бир қараб қўй” радифи бир вақтнинг ўзида унинг вазни танланишига ҳам сабаб бўлган, яъни ушбу радиф *фаилоту* (VV – V) *фошлотун* (– V – –) тақтиъсига мос келади, бошқача айтганда, унинг *рамали мусаммани машкул*да ёзилишини тақозо этади. Ғазали қитъадаги шўх оҳангни таъминлаган омиллардан яна бири васл ҳодисасидир. Маълумки, васл ҳодисаси бу вазн талаби билан айрим ёпиқ ҳижола охиридаги ундош товушни ундан кейин турган ва унли товуш билан бошланган ҳижога қўшиб юбориш бўлиб, натижада, ўта чўзиқ ҳижо чўзиқ ҳижога, чўзиқ ҳижо қисқа ҳижога айланади². Ғазалнинг 3-байтига эътибор қаратсак:

*Очиқ айтаман бу сўзни, биласанми бу рамузни,
Уялиб қочирма кўзни, бу томонга бир қараб қўй.*

Келтирилган байтда *очиқ* сўзидаги “қ” ундоши вазн талаби билан ўздан кейин келаётган *айтаман* сўзидаги “ай” ҳижоси билан бирикиб васл ҳосил қилади ва “қай” тарзида ўқилади. Алалоқибат, оҳангда энгиллик ва ўйноқилик ҳосил бўлади. Ҳабибийнинг:

*Ҳама бахтиёру эркин не ажаб гўзал замона,
Ҳама дилда бир муҳаббат, ҳама тилда шўх тарона³*

матлаъси билан бошланувчи ғазали ҳам рамалнинг машкул тармоғида яратилган бўлиб, Чустий ғазали сингари энгил оҳангда ёзилган. Ғазалдаги аксарият байтлар *фаилоту фошлотун фаилоту фошлотун* рукнларида битилган. Лекин 2-, 5-, 6-байтларининг биринчи мисралари *рамали мусаммани машкули мусаббаъ* (VV – V/ – V – – /VV – V/ – V – ~)да ёзилганки, юқорида бу ҳолат ҳақида айтиб ўтилди.

¹Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 161.

²Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 44.

³Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 283.

Рамал баҳрига хос навбатдаги вазн *рамали мусаммани махбуни маҳзуф* (VV – /VV – /VV – /VV –) ҳисобланади. Бу давр шеърятида ушбу вазнга кўп мурожаат қилинмаган. Бу ўлчовда Ҳабибий уч, Собир Абдулла икки ва Чустий 1 та ғазал битган. Ҳабибийнинг бу вазнда битилган “Ишламасаг” радифли ғазали куйидаги матлаъ билан бошланади:

*Тишламоқ борму ҳалол ош ила нон, ишламасаг,
Элга кенг, тор бўладур сенга жаҳон, ишламасаг!*

Байтнинг вазн асосини *фоилотун аслининг солими* (биринчи), *махбун тармоғи фаилотун* (иккинчи, учинчи рукнларда) ҳамда *махбуни маҳзуф тармоғи фаилун* (тўртинчи рукнларда) ташкил этади. Ғазалдаги 3-байтнинг биринчи мисраси *фоилотун фаилотун фаилотун фаилон* тарзида ифодаланган.

Собир Абдулланинг ғазали қиъгаси ҳам мазкур вазнда битилганлигини кузатиш мумкин. Эътиборли жиҳати, Собир Абдулла ҳам ушбу вазн учун “*ишламоқ*” феъли билан боғлиқ радифни асос қилиб олади. Агар Ҳабибийда юқорида кўрганимиздек, радиф сифатида “*ишламасаг*” феъли танланган бўлса, Собир Абдулланинг шеърисида “*ишлар эдик*” радифи асос қилиб олинган. Ҳар иккала шеърдаги радиф “– VV –” тақтиъсига мос келади. Бу ўз-ўзидан шеърнинг *рамал* баҳрига хос махбун тармоғида яратилишини талаб қилади, чунки тақтиъдаги сўнги уч ҳажо *фоилотун* аслий рукнининг махбуни маҳзуф (VV –) тармоғига хосдир. Ғазали қиъга биографик характерга эга бўлиб, шоирнинг ўз замондошлари бўлмиш Улфат, Анисий, Бокий, Махжур ва Ҳабибийлар билан биргаликдаги ижод онлари, мумтоз адабиёт мутолааси билан боғлиқ жараёнларни акс эттиради. Муаллиф илк сатрларданок Ҳазрат Навоийнинг “Чор девон”ини зўр муҳаббат билан ўрганишга киришганларини таъкидлар экан, ўзи ва атрофдагиларни гўё бу ажойиб “гулшан ичра” сайр қилаётган сайёҳларга ўхшатади:

*“Чор девон” гулшани ичра кезибон бир неча ой,
Қилибон сайру тамошо, туну кун ишлар эдик.*

¹Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулум номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 143.

*Билибон лаҳзада ҳар сатрини биз бир мактаб,
Шеърят бобида зўр касбу фунун ишлар эдик!*

Ғазал матлаъсидаги биринчи мисра аруз тизимининг рамали мусаммани махбун мақсур (рукнлари ва тақтиби: *фоилотун* *фаилотун* *фаилотун* *фаилон* -V- -/VV - -/VV - -/VV ~), қолган мисралар рамали мусаммани махбун маҳзүф (рукнлари ва тақтиби: *фоилотун* *фаилотун* *фаилотун* *фаилун* -V- -/VV - -/VV - -/VV-) вазнидалигини белгилаш мумкин. Арузшунос Д.Юсупова “Рамали мусаммани махбун маҳзүф (мақсур) вазнининг “биринчи рукни баъзан, “*фаилотун*” тарзида ҳам келиши мумкин, яъни биринчи мисра *фоилотун* билан бошланса, кейинги мисра *фаилотун* билан бошланади (ёки аксинча) ва бу ҳолат рамал баҳрининг махбун тармоғидаги барча вазнларга тегишлидир”, – деб таъкидлайди². Дарҳақиқат, юқоридаги сатрларда биринчи ва тўртинчи мисраларнинг садри, яъни илк руқнлари *фоилотун* (- V - -) тармоғида бўлса, иккинчи ва учинчи мисралар *фаилотун* (VV - -) билан бошланипти ва бу ўзига хос оҳангни вужудга келтиряпти. Бу ҳолатни Чустийнинг шу вазнда ёзилган ғазали орқали ҳам кузатиш мумкин:

*Ватаним жону таним, жону танимдир Ватаним,
Деганим жону дилим, жону дилидан деганим³.*

Матлаъ байтга эътибор берсақ, вазн асосини *фоилотун* слининг махбун тармоғи *фаилотун* (биринчи, иккинчи, учинчи уқнларда) ҳамда махбун маҳзүф тармоғи *фаилун* (тўртинчи уқнларда) ташкил этган. Ғазалдаги 2-, 7-, 8-байтлар ҳам *фаилотун* *фаилотун* *фаилотун* *фаилун* оҳангида ўқилади. Фақат ғазалнинг 3-, 4-, 5-байтларида эса биринчи руқн *фаилотун* эмас, алки *фоилотун* яъни *фоилотун* *фаилотун* *фаилотун* *фаилун* тарзида ифодаланади. Қуйида 3-байтни келтирамиз:

*Даврада рақс этибон мазмун эли мафтун этар,
- V - - / V V - - / V V - - / V V -*

¹ Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадий адабиёт, 1965. – Б. 83.

² Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. –Т.: TA'LIM – MEDIA.2019. – Б. 29.

³ Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Фағур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 63.

Эгнида маъни ҳариршо, рамуз гул баданим.

- V - - / V V - - / V V - - / V V -

Кўриниб турганидек, байтнинг биринчи рукнида *фошлотун* (-V - -) қўлланилган. 3-байтда эса вазн талаби билан васл ҳодисаси юзага келган. Байтдаги 3-рукнида қўлланилган “мазмун” сўзидаги “н” ундоши ундан кейин турган “эл” ҳижосига уланиб, “нел” тарзида, 4-рукнидаги “тун” ҳижоси охиридаги “н” ундоши эса ундан кейин келган “э” унлисига бирикиб, “не” ҳолида ўқилиши лозим. Шунингдек, ғазалнинг 6-байти биринчи мисрасидаги дастлабки рукн *фошлотун* (-V - -)да, иккинчи мисранинг рукни эса *фашлотун* (-V - -) кўринишида келган. Кўйда 6-байтни тақтиб асосида таҳлил қиламиз:

Гунчасин зав/қи фикр¹бул/булини сай/ратади,

- V - - / V V - - / V V - - / V V -

Ватаним сах/нида ҳар бай/тим эрур бир/ чаманим.

V V - - / V V - - / V V - - / V V -

Рамали мусаммани махбуни мақсур вазни ҳам XX аср иккинчи ярми шеърятда Ҳабибий ижодида (2 ўринда) қўлланилган. Ушбу вазн *рамали мусаммани махбуни маҳзуфдан* охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан фарқланади. Ҳабибийнинг “Аяжон” радифли ғазали кўйдаги матлаб билан бошланади:

Меҳрингиз тушиди дилу жоним аро, жон аяжон,

Ўргилай жону дилим сизга фидо, жон аяжон².

Байтга эътибор берилса, вазн асоси *фошлотун* аслининг солими (биринчи), махбун тармоғи *фашлотун* (иккинчи, учинчи рукнларда) ҳамда махбуни маҳзуф тармоғи *фаилон* (тўртинчи рукнларда)дан иборатлиги ойдинлашади. Ғазалдаги тоқ мисралар *фошлотун фашлотун фашлотун фаилун* тарзида ифодаланади. Юқоридаги байтнинг 3-рукнида қўлланилган “*жоним*” сўзидаги

¹ Изоҳ: аслида, мумтоз аруз қонуниятларига кўра, “*фикр*” сўзи ўта чўзиқ, яъни бир чўзиқ ва бир қисқа ҳажо тарзида белгиланиши ҳарак эди. Лекин бу ўринда вазн талаби билан қонуниятдан чекинмишга тўғри келади: “*фикр*” сўзини “*фикир*” деб белгилаймиз.

² Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 249.

“м” ундоши ундан кейин турган “а” ҳижосига уланиб, “ма” тарзида талаффуз қилиниши лозим. Ҳазалдаги васл ҳодисаси бошқа байтларда ҳам учрайди. Шеърятимиздаги ёқимли оҳанглардан бири бўлган *рамали мусаммани мақтуъ* вазни ХХ аср иккинчи ярми, хусусан, Ҳабибий шеърятда (3 марта) учрайди. Шоирнинг “Саломат келди” ғазали куйидаги матлаъ билан бошланади:

*Маҳвашим сайри чаман қилди саломат келди,
Мен учун айни шараф айни саодат келди*¹.

Ҳазал *рамали мусаммани махбуни мақтуъ* (рукнлари ва тақтиби: *фошлотун фаилотун фаилотун фаълун* VV – –/VV – –/VV – –/–) да ёзилган. Мазкур вазн юқорида келтирилган *рамали мусаммани махбуни маҳзуф* ҳамда *рамали мусаммани махбуни мақсурдан* охириги рукннинг ўзгариши билан фарқланади², яъни охириги рукн *фаълун* (–) тарзида келади.

Бу давр шеърятда *рамал баҳрининг* олти рукнли (мусаддас) ўлчовларига ҳам мурожаат қилинган бўлиб, улар, асосан, ишқий мавзуларда. Ошиқнинг ички тугёнлари тасвирида ижодкорларга *рамали мусаддаси маҳзуф* (Ҳабибий 6 та, Собир Абдулла 27 та), *рамали мусаддаси мақсур* (Собир Абдулла 2 та), *рамали мусаддаси махбуни маҳзуф* (Ҳабибий 2 та), *рамали мусаддаси махбуни мақсур* (Ҳабибий 1 та) вазнлари қўл келган (2-, 3-, 4-иловаларга қаранг).

ХХ аср иккинчи ярми шеърятда *ҳазаж баҳри* қўлланилиши жиҳатидан иккинчи ўринда туради. Ҳабибийнинг юқорида тилга олинган 291 та ғазалидан 100 та, Собир Абдуллада 287 тадан 79 та, Чустий 621 та ғазалидан 221 та, Эркин Воҳидовнинг 108 ғазалидан 30 та, Абдулла Ориповда 22 тадан 7 та шеъри мазкур баҳр вазнларида битилган. “Ҳазаж” арабча сўз бўлиб, “овозни ёқимли қилиш” деган маънони ифодалайди. Заҳириддин Бобур ўзининг “Аруз рисоласи” да: “Ҳазаж баҳри юз беш вазн, олтмиш бир мустаъмал, қирқ тўрт мухтараъ, ўн тўққиз мустаъмали матбуъ”, – деб таъкидлайди³. Шеърятимизда *ҳазаж баҳрининг*

¹ Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 306.

² Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM – MEDIA. – Б. 31.

³ Бобур З.М. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фаиз, 1971. – Б. 123.

олти, саккиз, ўн икки рукли вазилари кўп қўлланилган. XX аср иккинчи ярми ғазалиётида, жумладан, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижодида ҳам мана шу анъана давом эттирилган (1.3-жадвалга қаранг).

1.3-жадвал

Ҳазаж баҳри вазилари

№	Вазн номи	Эркин Воҳидов	Ҳабибий	Собир Абдулла	Чустий	Абдулла Орипов	Жами
1.	Ҳазажи мусаммани солим	15	59	34	152	6	266
2.	Ҳазажи мусаммани мусаббағ	1	4	2	8	1	16
3.	Ҳазажи мусаммани аштар	3	3	3	6	-	15
4.	Ҳазажи мусаммани ахраб	3	3	2	8	-	16
5.	Ҳазажи мусаммани аштари мусаббағ	-	-	1	-	-	1
6.	Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф	6	3	21	15	-	45
7.	Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсур	-	1	2	-	-	3
8.	Ҳазажи мусаддаси маҳзуф	-	21	14	20	-	55
9.	Ҳазажи мусаддаси мақсур	-	5	3	5	-	13
10.	Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф	1	2	-	-	-	3
11.	Рубойи вазни	-	1	-	-	-	1
	Жами:	30	103	82	214	7	434

Бу вазилар орасида қўлланилиш доирасига кўра *ҳазажи мусаммани солим* ўлчови XX аср иккинчи ярми шеърлятида етакчидир. Ушбу ўлчов мусулмон Шарқи шеърлятида, асосан, маҳзун туйғуларни, фалсафий мушоҳадаларни баён қилишга қулай вазн ҳисобланади. А.Ҳожиаҳмедов *ҳазажи мусаммани солим*ни сокин вазн деб атайди. Унинг фикрича, ушбу вазн мумтоз шоирлар ижодида қўлланилиш жиҳатидан *рамали мусаммани маҳзуф* вазнидан кейин иккинчи ўринда туради¹. Ҳазажи мусаммани солимнинг асосини қисқа ҳижодан сўнг уч чўзиқ ҳижо келишига асосланган *мафойилун* аслининг *солим*

¹ Қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Фурқат арузи / Фурқат ижодиёти. – Т.: Фан, 1990. – Б. 83.

тармоғи ташкил қилади. *Ҳазажии мусаммани солим* “Алишер Навоий “Хазойин ул-маоний”сида анча кенг қўлланиб, ҳазаж баҳри вазнлари ичида биринчи ўринни эгаллайди”¹. Мазкур ўлчовда Ҳабибий 59 та, Собир Абдулла 34 та, Чустий 152 та, Эркин Воҳидов 15 та, Абдулла Орипов 6 та ғазал яратган.

Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг ҳазаж баҳридаги ғазаларида ҳам муҳаббат мавзуси етакчилик қилади. Эркин Воҳидовнинг “Тонг ғазали”, “Ишқ истилюси”, “Дуторим тори иккидур”, “Муҳаббат бирла”, “Рашким”, Абдулла Ориповнинг эса “Сени ёд айлаган чоғим...”, “Бу ишқ сиррин...” каби кўплаб ғазаллари *ҳазажии мусаммани солим* вазнида яратилган.

*Сени ётлар тугул ҳатто – қилурман рашк ўзимдан ҳам,
Узоқроқ термулиб қолсам бўлурман гаши кўзимдан ҳам*²

деб бошланувчи Эркин Воҳидовнинг “Рашким” ғазалининг лирик қаҳрамони – ошиқ. Бунда ошиқ тимсолидаги лирик қаҳрамон ёрени “ётлар тугул ҳатто ўзидан ҳам рашк қилади”. Унинг рашки шунчалар кучлики, бундай ҳис унинг лоладек қизарган юзларидан ҳам “аён бўлмай”.

*Кўзим ёнғай сенга нарғис – кўзин тикса чаманларда,
Яширмам, лолага рашким аён бўлмай юзимдан ҳам.*

Шоирнинг “Устоз Ҳабибийга” ғазалида эса юқоридаги каби ишқ ва ошиқлик савдоси билан боғлиқ кечинмалар эмас, балки шоирнинг 80 ёшли устозига самимий истаклари ўз аксини топган.

*Муборак, домла, саксон ёш, умрга битта боб ўлсин,
Кўнайсин боблару саксонга боблик бир китоб ўлсин*³.

Эркин Воҳидовнинг ушбу вазнда муножот ғазали ҳам ёзилган. Ғазал учун танланган “Кечир, ё Раб, кечирдим мен” радифининг ўзи вазни белгилашда асос бўлиб хизмат қилган.

¹Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи дўғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 202.

²Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: “SHARQ” НМАК, 2018. – Б. 207.

³Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Фафур Гулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – Б. 65.

Чунки бу ерда “Кечир, ё Раб, кечирдим мен” сўзлари мафойилун, мафойилун аслий рукнларида ёзилишни тақозо қилади.

*Менга тош отди бир жоҳил,
Кечир, ё Раб, кечирдим мен,
У қулдир, бандан гофил,
Кечир, ё Раб, кечирдим мен¹.*

Ғазалнинг оҳангдорлигини таъминлайдиган яна бир ҳолат бу мисралар ўртасида ички қофиянинг келишидир. Хусусан, жоҳил, гофил, одил, қотил, мойил, жо қил, дохил, нокомил каби сўзлар ўзаро қофияланиши.

Ҳабибийнинг “Айлар” радифли ғазалида ҳам радифнинг вазн яратилган аҳамияти кўзга ташланади:

*Мени кўрса қулиб ёрим қўл ушлаб сарфароз айлар,
Мабодо бўлса азёрим тагофил бирла ноз айлар².*

Бу ғазалда шоирнинг вазн устида ишлаш маҳорати яққол кўринади. Унда “айлар” радифининг радифи аслийли қофия билан ёнма-ён келиши шеър оҳангининг жозибадор чиқишига хизмат қилган. Ғазалнинг матлаъ байти ҳазажи мусаммани солим (рукнлари ва тақтиъи: мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун V — — — /V — — — /V — — — /V — — —) вазнида яратилган бўлиб, 3-рукида қўлланилган “қўл” сўзидаги “л” ундоши ундан кейин турган “уш” ҳижосига уланиб, “луш” тарзида талаффуз қилинишини тақозо этади. Васл ҳодисасига ғазалдаги бошқа байтларда ҳам дуч келиш мумкин.

Собир Абдулланинг ушбу ўлчовда яратилган “Қилдим” радифли ғазалида эса дилрабонинг гул юзини кўриш ҳавасидаги ошиқ ўзини “чаманга андалибдек соҳиб нафас” қилгани халқона усулда баён этилади:

*Қачонким гул юзингни дилрабо, кўрмак ҳавас қилдим,
Чаманда андалибдек ўзни мен соҳиб нафас қилдим³.*

¹ Воҳидоз Э. Танланган асарлар. — Т.: “SHARQ” НМАК, 2018. — Б. 416.

² Ҳабибий. Девон. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — Б. 95.

³ Абдулла Собир. Девон. — Т.: Бадний адабиёт, 1965. — Б. 92.

Чустий мазкур ўлчовда ёзилган ғазалида куёш ёр хуснини ҳар куни томоша қилиш учун саёҳат қилишини ва унинг хуснига ҳеч ким тенг келолмаслигини таъкидлайди:

*Куёш хуснинг томоша қилгали ҳар кун саёҳатда,
Жаҳонда сенга ҳеч ким тенг эмас хусну малоҳатда¹.*

Ҳазажнинг хушоҳанг вазнларидан бири ҳазажни мусаммани аштар (- V - /V - - - / - V - /V - - -) бўлиб, мафойилун аслининг биринчи ва учинчи рукнларда аштар тармоғи: фоилун (- V -)га ҳамда иккинчи ва тўртинчи рукнлар эса солимига тенг. Ҳазажни мусаммани аштар юқорида келтирилган ҳазажни мусаммани мусаббаъга нисбатан шеърятда анча кенг қўлланилган. Бу ўлчовдаги дастлабки шеърлар Бобур ижодида кузатилади. Шоир ўзининг “Аруз рисоласи” асарида бу вазни “муствамали матбуъ”, яъни ёқимли ўлчовлар қаторида санайди ҳамда туркий шеърга мисол тариқасида ягона ғазалини келтиради². Заҳириддин Бобур ижодий аъёнлари Ҳабибий (3 та), Собир Абдулла (3 та), Чустий (5 та), Эркин Воҳидов (3 та)ларнинг бу вазндаги бир қанча ғазаллари яратилишига асос бўлиб хизмат қилган:

*Эй қаро кўзим, ул кун ўзни ошкор этдинг,
Кўз учиди бир боқдинг, дил қушин шикор этдинг³.*

Ёки:

*Ваъдага вафо қилди, чўлга берди даврон сув,
Васл ила этиб мамнун ташна ерни жонон сув⁴.*

Агар эътибор қаратилса, ушбу вазн юқорида тилга олинган бошқа вазнлардан фарқ қилиб, мисра ичидаги кичик ритмик паузага эгаллиги аёнлашади. Яъни ҳар икки рукн (мафъувлу, мафойилун)дан сўнг мисра ичида кичик тўхтам (пауза) рўй беради, бу бевосита сўз билан рукннинг тенг келиши ҳисобига амалга ошади, бошқача айтганда, бармоқ вазнидаги тuroқ сингари мисра ўртасида бўлиниш юз беради. Эркин Воҳидов ғазали асосида бу ҳолатни текширсак:

¹Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 142.

²Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи дугати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 204.

³Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 169.

⁴Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадний адабиёт, 1965. – Б. 36.

*Ёрми кўзгуга боққан / ёрга ё боқар кўзгу,
 Ёр юзини кўрганда/ суе бўлиб оқар кўзгу¹.
 Фоилун мафойилун / фоилун мафойилун.*

Навбатдаги вазн ҳазажси мусаммани аштари мусаббағ бўлиб, XX аср иккинчи ярми шеъриятида унга фақат Собир Абдулла мурожаат қилган. Унинг “Шайх” радифли ғазали ушбу вазнга мисол бўла олади. Мазкур ўлчов ўзбек мумтоз адабиётида деярли қўлланилмаган. Бу вазн номи Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Заҳириддин Бобурнинг “Аруз рисоласи”да ҳам келтирилмаган. Фитрат, А.Ҳожиаҳмедов ва Д.Юсуповалар тадқиқотларида ҳам мазкур вазн ҳақида маълумот берилмайди. Фақат тожик олими У.Тоиров “Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам” асарида ҳазаж баҳрига тўхталиб, Пайрав ижодидан ҳазажси мусаммани аштари мусаббағ вазнига қуйидаги байтни мисол сифатида келтиради:

*Эй бародари чоий, кардай маро хандон;
 Лек дурият карда музтариб маро чандон.
 фоилун мафойилун фоилун мафойилун
 - V - / V - - - / - V - / V - - ~²*

Ҳазажси мусаммани аштари мусаббағ вазнини ҳазажси мусаммани аштардан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлик хусусияти ажратиб туради.

*Халқ кўзин/ бўяб, ютгай,/ коми наф/си аждар шайх,
 - V - / V - - - / - V - / V - - ~
 Халқа-ю/ зикирсиз ҳам/ доимо/ “музаффар” шайх³.
 - V - / V - - - / - V - / V - - ~*

Ҳажвий мавзуга бағишланган ушбу ғазалда биринчи мисрадаги “халқ” сўзи чўзиқ ҳижо тарзида қўлланилган. Аслида, мазкур сўз мумтоз аруз назариясига биноан ўта чўзиқ ҳижо хисобланади.

¹Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2019. – Б. 107.

²Қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам. – Душанбе: Маориф, 1991. – Б. 470.

³Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадий адабиёт, 1965. – Б. 147.

Мафойилун аслининг ахраб ва солим тармоғи кетма-кет такрорланишидан ҳосил бўлувчи ўлчовлардан яна бири ҳазажи мусаммани ахраб (— — V/V — — — / — — V/ V — — —)дир. “Шашмақом”нинг “Бузрук”, “Дугоҳ”, “Сегоҳ”, “Ироқ” мақомлари тароналари ушбу ўлчовда ёзилган шеърларга басталанган”¹. Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида ушбу ўлчов ҳазаж баҳрининг ёқимли вазнлари қаторида санаб ўтилиб, мисол сифатида қуйидаги байт келтирилган:

*То кўз била кўнглумни ул гамза мақом этмиш,
Қонимни ҳалол айлаб, уйқумни ҳаром этмиш.
Мафъувлу мафъийлун мафъувлу мафъийлун*².

Ҳабибийнинг 3 та, Собир Абдулланинг 2 та, Чустийнинг 7 та, Эркин Воҳидовнинг ҳам 3 та ғазали ҳазажи мусаммани ахраб вазнига хос. Масалан, қуйидаги матлаъ байтларнинг биринчи, иккинчи рукни мафойилун аслининг ахраб тармоғи — мафъувлу (— V) ва шу аслининг солим (V — — —) кўринишидан пайдо бўлган:

*Гул буйларини богдан келтирган эй шаббода,
Дилдорга нома ёздим, еткур уни ҳавода*³.

Ёки:

*Эй Нодираи даврон, мен лафзи ҳалолингдан,
Сен фикру хаёлимда, маҳв этма хаёлингдан*⁴.

Келтирилган байтлар таҳлилида Эркин Воҳидов ғазалининг 5-байги биринчи мисраси ва Чустийнинг эса 3-байги биринчи мисраси ҳазажи мусаммани ахраби мусаббағ вазнида ёзилганлиги ойдинлашди. Охириги ҳижо-нинг ўта чўзиқ (V — — ~)лиги уни бошқа вазнлардан фарқлашга асос бўлади.

Ҳазажи мусаммани ахраби мусаббағ Эркин Воҳидов, Чустий қўллаган ҳазажи мусаммани ахраб ўлчовидаги бошқа шеърлар қофияланмайдиган мисраларда анча кенг истифода этилган. Таъкидлаш жоизки, туркий адабиётда Алишер Навоийнинг

¹Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. — Т.: Шарқ, 1998. — Б. 206.

²Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. 16-жилд. — Т.: Фан, 2000. — Б. 46.

³Воҳидов Э. Танланган асарлар. — Т.: “Sharq” НМАК, 2018. — Б. 65.

⁴Чустий. Садоқат гуллари. — Т.: Внешторгиздат, 1992. — Б. 142.

ҳазажи мусаммани аҳраби мусаббаъ вазнида яратилган куйидаги ғазали мавжуд бўлиб, у “Бадойиъ ул-васат” девонидан ўрин эгаллаган:

*Бог ичра сочди гул оқ-у қизил яфроқ,
Шаҳ бошига андоққим эл оқ-у қизил ёрмоқ¹.*

(“Бадойиъ ул-васат”, 317-ғазал)

Ўзбек шеъриятида унумли қўлланилган ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф (— — V/V — — V/V — — V/V — —) “...туркий арузнинг энг хушоҳанг ва ўйноқи ритмга эга бўлган мусиқий вазнларидан бири ҳисобланади”². Шеърятда ҳар бир мисрадаги 6 та қисқа ва 8 та чўзиқ ҳижонинг кетма-кет такрорланиб келиши мусиқий оҳангни вужудга келтиради. Ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуфда Ҳабибий 6 та, Собир Абдулла 21 та, Чустий 15 та, Эркин Воҳидов 6 та ғазал битган.

*Гуллар безаниб, бог ила бўстонга ярашти,
Тоққанда уни севгили жсононга ярашти³.*

Ёки:

*Қай ҳунки ёзилмиш бу муҳаббатни китоби,
Нози вараги, ишва хати, гамзаси боби⁴.*

Ёки:

*Оламда аёл мадҳига дoston тугамайдир,
Чун ишқ тугамас, ишқдаги армон тугамайдир⁵*

сингари матлаъ байтлар ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф (рукнлари ва тақтиби: мафъувлу мафойилу мафойилу фаулун — — V/V — — V/V — — V/V — —) вазнида бўлиб, жўшқин туйғулар ифодаси учун ниҳоятда қулайдир. Демак, келтирилган матлаъ байтларнинг биринчи рукни — садр ва ибтидо мафойилуннинг аҳраб кўриниши — мафъувлу (— — V) рукнига, иккинчи, учинчи рукнлари — ҳашв мафойилуннинг макфуф

¹Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний: Бадосъ ул-васат. МАТ. 20 томлик. — Т.: Фаъ, 1990. — Б. 170.

²Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. — Т.: Шарқ, 1998. — Б. 45.

³Абдулла Собир. Девон. — Т.: Бадиий адабиёт, 1965. — Б. 61.

⁴Чустий. Садоқат гуллари. — Т.: Внешторгиздат, 1992. — Б. 76.

⁵Воҳидов Э. Танланган асарлар. — Т.: “SHARQ” НМАК, 2018. — Б. 421.

Ғазал, асосан, ҳазаж баҳрининг ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи солими абтар вазнида бўлиб, унинг рукнлари ва тақтиъси: мафъувлу мафоййлу мафоййлул фаъ --V/V--V/V--
 --/ тарзидадир. 4-, 6-байтларининг биринчи мисралари эса ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи солими азалл (рукнлари ва тақтиъси: мафъувлу мафоййлу мафоййлул фоъ --V/V--V/V--
 -- / ~) ўлчовида ёзилган. Мазкур вазн юқоридаги ўлчовдан охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан ажралиб туради. Қуйида 4-байт матнини келтирамиз:

Атлас ка/би гулчехра,/ мулоийм ах/лоқ,

-- V / V -- -- V / V -- -- / ~

Бир-бирла/ридан дилка/шу дилбар қиз/лар.

-- V / V -- -- V / V -- -- / -

Шунингдек, 3-байтнинг биринчи мисраси ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи ажабб (рукнлари ва тақтиъси: мафъулу мафоййлу мафоййлу фаал -- V/V -- V/V -- -V/V-) вазнида битилган:

Ўлтурса/ тўлин ой ка/би ўз жойла/рида,

-- V / V -- -- V / V -- -- / V -

Ҳар бирла/ри бир моҳи/ мунаввар қиз/лар.

-- V / V -- -- V / V -- -- / -

Қофиядош чевар, яқсар, ҳулқар, мунаввар, дилбар, баробар, дафтар, муқаррар сўзлари охиридаги “р” ундоши равий бўлиб, мужаррад қофияни ҳосил қилган. Айнан шундай қофия сўнггида келувчи “фаъ” рукни ғазалнинг сўнгги рукни абтар, ғазал вазнининг эса ажабб тармоғида яратилишини тақозо қилганки, бу ҳол табиийки, унда истифода этилган шеърий ўлчовнинг рубойй вазнларида битилишини таъминлаган. Кўринадики, ўз давридаёқ мумтоз ижодкорларнинг сеvimли вазнларидан ҳисобланган рубойй вазлари Ҳабибий шеъриятида ҳам маҳорат билан қўлланилган.

Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов ғазалиётида ҳазаж баҳрининг олти рукли (мусаддас) вазлари ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Байт мисраларининг уч

рукндангина таркиб топиши бу хилдаги вазнларнинг енгил оҳанг касб этишига замин яратган. Улар моҳиятан ва рукнлар таркибига кўра ҳазажнинг мусамман рукнли вазнларига ўхшаш бўлиб, фақат ҳазажнинг мақбуз тармоғи мусамман рукнли вазнларда кузатилмаган эди. *Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф* (рукнлари ва тақтиъи: *мафъувлу мафوشун фаулун* — V /V — V — /V — —) деб аталувчи ушбу вазн Ҳабибийга ҳаёт манбаи бўлган азиз неъмат хусусиятларини таърифлу тавсифлашга имкон берди:

*Ҳар жойда ҳаёт учун асар сув,
Жондан берур ўйласанг хабар сув¹.*

Эркин Воҳидов эса мазкур вазнда ишқ мавзусини тараннум этди.

*Ошиқлик иши ёмон экан-ку,
Ошиққа балойи жон экан-ку².*

Муттафиқ ул-аркон гуруҳига мансуб *мутақориб* баҳри Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий ғазалиётида муҳим ўрин эгаллайди. Зеро, туркий шеърятдаги илк бадий дoston Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”и ҳам айнан шу баҳрда ёзилган эди. “Мутақориб” сўзи арабча бўлиб, “бир-бирига яқинлаштирувчи” деган маънони билдиради³. Бу баҳр *фаувлун* (V — —) аслининг айнан такроридан ҳосил бўлади. Лекин мазкур рукни *Ҳазаж* баҳрининг тармоғи *фаувлун* билан адаштирмаслик керак. XX аср иккинчи ярми шеърятда мутақориб баҳрининг куйидаги вазнларидан кенг фойдаланилган (1.4-жадвалга қаранг).

Ўзбек шеърятда унча кўп қўлланилмаган *мутақороби мусаммани солим* вазни асосини *фаувлун* (V — —) аслининг айнан такроридан юзага келади. А.Ҳожиаҳмедовнинг таъкидлашича, мазкур вазн дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони (сўнги боблар)да учрайди. Кейинчалик Алишер Навоийнинг бу вазнда 29 та ғазал яратганлиги маълум. Навойдан сўнг ушбу вазнга деярли мурожаат қилинмади. Кекса арузшунос шоир Ҳабибий ўзининг:

¹Ҳабибий. Девон. — Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — Б. 259.

²Воҳидов Э. Танланган асарлар. — Т.: “SHARQ” НМАК, 2018. — Б. 423.

³Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. — Т.: TA'LIM — MEDIA, 2019. — Б. 76.

*Жанобингга аҳди вафо қилмадимму?
Вафо расмини жон-бажсо қилмадимму?*

матлаъли ғазалида ушбу ўлчов имкониятларини синаб кўрган эди¹.

1.4-жадвал

Мутақориб баҳри вазнлари

№	Вазн номи	Ҳабибий	Собир Адулла	Чустий	Жами
1.	Мутақориби мусаммани солим	1	-	-	1
2.	Мутақориби мусаммани маҳзуф	-	-	5	5
3.	Мутақориби мусаммани мақсур	-	-	1	1
4.	Мутақориби мусаммани аслам	1	-	10	11
5.	Мутақориби мусаммани аслами мусаббағ	1	-	-	1
Жами:		3	-	16	19

Мутақориби мусаммани маҳзуф вазни ўзбек шеъротида кенг истифода этилган ўлчовлардандир. Мазкур ўлчовда ёзилган ғазалнинг бир мисрасида биринчи, иккинчи, учинчи рукнлар *фаулун* (V – –) аслининг солимига ва охири, яъни тўртинчи рукн *фаулуннинг* маҳзуф тармоғи *фаал* (V–)га тенг. Чустийнинг 5 та ғазали мазкур вазнда битилган.

*Нидо этди жоним нидо устига,
Ҳаволанма дейди, ҳаво устига²*

деб бошланувчи ғазал аруз тизимининг *мутақориби мусаммани маҳзуф* (рукнлари ва тақтиъи: *фаулун фаулун фаулун фаал V – –/V – –/V – –/V –*) вазнидалигини таъкидлаш жоиз. Ғазалнинг қолган байтларини ҳам таҳлил қилганимизда, иккинчи ва мақтаъ байтнинг биринчи мисраси *мутақориби мусаммани мақсур*

¹Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 96.

²Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 21.

вазнидалиги аён бўлди. Мазкур вазн юқоридаги ўлчовдан охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан фарқланади:

Ризо ай/ла Чустий,/ элингни/ мудом,

V - - / V - - / V - - / V ~

Дуо ол,/ дуо ол,/ дуо ус/тига

V - - / V - - / V - - / V -

Охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина юқоридагидан фарқланувчи *мутақориби мусаммани мақсур* (руқнлари ва тахтиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаул V - - / V - - / V - - / V ~) вазнида Чустийнинг она меҳри қуёш ҳароратига менгзалувчи сатрлар билан бошланган биргина “Ойнома” ғазали яратилган:

Она бир қуёш, ҳурмати осмон,

Қуёшсиз ёришмайди ҳаргиз жаҳон¹.

Навбатдаги вазн *мутақориби мусаммани аслам* (руқнлари ва чизмаси: фаълун фаувлун фаълун фаувлун - - / V - - / - - / V - -) да Ҳабибийнинг 1 та, Чустийнинг 10 та ғазали яратилган. Ушбу ўлчов дастлаб ўзбек адабиётида Алишер Навоий ижодида учрайди. *Мутақориби мусаммани аслам* вазнидаги шеърлар “Бузрук” тароналари, “Сокийномаи мўғулчаи Бузрук”, “Рост”, “Дугоҳ”, “Сегоҳ” мақомларитароналари билан қуйлаб келинган².

Ўлкамда етишиди хил йигитлар,

Ғайратли, етук дадил йигитлар³.

Ёки:

Ҳимматли полвон қимларга ўхшар,

Осмон чирोगи ҳулқарга ўхшар⁴.

Байтларга эътибор берилса, 2 та қисқа ва 8 та чўзиқ ҳижонинг кетма-кет такрорланиши ўзига хос мусиқий оҳангни ҳосил қилганлиги сезилади. Магълаълардаги биринчи ва учинчи руқн

¹Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 11.

²Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 99.

³Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғуллом помидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 67.

⁴Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 206.

фаувлун аслининг аслам тармоғи *фаълун* (– –)га, иккинчи ҳамда тўртинчи рукни эса солими (V – –)га тенг. Зеро, мазкур вазнда яратилган шеърлар “Бузрук” тароналари билан куйланади.

Ҳабибий ўз шеърларида мавжуд вазнларни қўллаш билан чекланиб қолмади, балки ўзи ҳам ўзбек арузини янги вазнлар билан бойитди. Шундай ўлчовлардан бири *мутақориб*и *мусаммани аслами мусаббағ*дир. Мазкур ўлчов юқоридаги вазндан охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан фарқланади. *Мутақориб*и *мусаммани аслами мусаббағ* вазни ўзбек шеъриятида Ҳабибийгача қўлланилмаган. Фақат Заҳриддин Бобургина “Аруз рисоласи”да унга хос хусусиятларни назарий жиҳатидан асослаб, битта форсий ва туркий байтни мисол қилиб келтиради:

*Зулфу сочининг ҳажрида эй жон,
Кўнглум мушавваш ҳолим паришон.
Фаълун фаъулун фаълун фаъулун*¹.

Она Ватан гўзалликлари ва қалби шеъриятга опно юртдошлари сифатларини Ҳабибий шу вазнда сатрларга тизади²:

*Гул-гул очилган бўстонларим бор,
Ширин, газалхон хушхонларим бор*³.

Бу давр шеъриятида *ражас* баҳри ҳам ўзига хос ўринга эга. “Ражас” арабча сўз бўлиб, “тезлик”, “шитоб”, “изтироб” маъноларини билдиради⁴. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида ушбу баҳрнинг 13 вазни ҳақида фикр юритиб, уларнинг ҳар бирига мисоллар келтиради. Бобур ўзининг “Мухтасар” асарида ражас баҳрининг 63 вазини ўз ичига олиши ҳақида сўзлаб, улардан 32 таси мустаъмад, 31 таси мухтараъ, ўн вазн мустаъмали матбуъ эканини таъкидлайди⁵. XX аср иккинчи ярми

¹Бобур З.М. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фар, 1971. – Б. 36.

²Изоҳ: Ҳабибийнинг “Бор” радифи газалини А.Ҳожиахмедов мутақориб мусаммани аслам вазнида ёзилган деб кўрсатади. Қаранг: Ҳожиахмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 99.

³Ҳабибий. Девон. – Т.: Фафур Фулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б.64.

⁴Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va muntoz poetika asoslari. – T.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – B.72.

⁵Ҳожиахмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 105.

ғазалиётида ражаз бахрининг қуйидаги ўлчовлари учрайди (1.5-жадвалга қаранг).

1.5-жадвал

Ражаз баҳри вазилари

№	Вазн номи	Ҳабибий	Собир Аздула	Чустий	Жами
1.	Ражази мусаммани солим	7	3	5	15
2.	Ражази мусаммани музол	1	-	-	1
3.	Ражази мусаммани матвийи махбун	1	-	1	2
4.	Ражази мусаддаси солим	1	-	-	1
Жами:		10	3	6	19

Мазкур бахрнинг ражази мусаммани солим (— V —/— V —/— V —/— V —) вазни шеърятимизда кенг қўлланилган бўлиб, қатор мумтоз куйларга мос тушади. Ражази мусаммани солим вазни мустафъилун (— V —) аслининг айнан такроридан ҳосил бўлади. Ҳабибийнинг 7 та, Собир Абдулланинг 3, Чустийнинг 5 та ғазали мазкур ўлчовда ёзилган. Ҳабибийнинг баҳор мавзусидаги бир ғазали шу вазнда битилган:

*Келди насими навбахор, ўлкамни пардоз айлади,
Саҳрони қилди лолазор, ер кўксини соз айлади¹.*

XX аср иккинчи ярми, хусусан, Ҳабибий ижодида шеърятимизда кам қўлланилган ражази мусаммани музол вазни мавжуд. Шоирнинг

*Тўлган, етилган ой каби базмимга ўйнаб келди ёр,
Бўлди тилаклар жо-бажо базм аҳли эрди интизор²*

байти билан бошланувчи ғазали ражази мусаммани музол (рукнлари ва тақтиги: мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун — V —/— V —/— V —/— V —)да ёзилган бўлиб, ёрга бағишланган. Демак, мазкур вазн ражази мусаммани солим

¹Ҳабибий. Девон. — Т.: Гафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — Б. 298.

²Ҳабибий. Ўша манба. — Б. 34.

ўлчовидан охирги ҳижонинг ўта чўзиқ, яъни мустафъилон (— — V ~) эканлиги билан фарқланади.

Алишер Навоий, Огаҳий каби шоирлар ижодида анча кенг ўрин эгаллаган *ражази мусаммани матвийи махбун* (— VV — /V — V — / — VV — /V — V —) вазнига Ҳабибийнинг “Қизларим”, Чустийнинг “Тилагим” радифли ғазалларини мисол қилиш мумкин.

*Илму ҳунарга интилуру бир неча она қизларим,
Чин онаю сингил каби балки дугона қизларим¹.*

Ёки:

*Жонга жафолар излама, изла умр бақосини,
Элга ёмонлик айлама, айлагил эл ризосини²*

каби матлаъ байтлар билан бошланувчи ғазалларда биринчи ва учинчи рукнлар мустафъилун аслининг матвий тармоғи *муфтаилун* (— V V —)га, иккинчи ва тўртинчи рукнлари эса шу аслининг махбун тармоғи *мафоилун* (V — V—)га тенглиги аён бўлади. Байтда 8 та қисқа ва чўзиқ ҳижолар кетма-кетлиги такрорланади.

Ҳабибий шеърятимизга 12 рукнли *ражази мусаддаси солим* вазнини олиб кириб, вазн кашфиётчиси даражасига кўтарилди. Туркий шеърятда ушбу вазн қўлланилмаган. Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”да мазкур вазннинг назарий асослари ҳақида фикр юритиб, мисол тарзида бир байт келтиради. Бу байт қуйидагичадир:

*Ҳажрингда, эй гулчеҳра, беҳад зорман,
Қон ичра гарқа гул киби афгорман.
Мустафъилун мустафъилун мустафъилун³.*

Алишер Навоий ва бошқа туркий шоирлар девонида ушбу вазнда битилган шеър мавжуд эмас. Ражази мусаддаси солим вазни кўпроқ форс-тожик шеърятда истифода этилиб, Абдурауф Фитрат “Аруз ҳақида” асарида “бу вазннинг араб-эрон

¹Ҳабибий. Ўша манба. — Б. 203.

²Чустий. Ҳаётнома. — Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. — Б. 156.

³Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. 16-жилд. — Т.: Фан, 2000. — Б. 53.

арузида исми “*Ражази-мусаддаси-солим*” бўлиб, уч дафъа “*Мустафъилун*” билан ўлчайдилар”¹, — деб айтиб ўтади. Ҳабибийнинг

*Бир кўрсатиб ғамза билан дийдор ўзинг,
Лутфу қарам қилдинг кулиб изҳор ўзинг*²

матлаъли ғазали айнан ражази мусаддаси солим (рукнлари ва тақтиби: *мустафъилун мустафъилун мустафъилун --V -- / -- V -- / -- V --*) вазнида битилиб, унда дилбар ёр мадҳ этилади. Унда ёрнинг дийдорига етиш, унинг гулшан ичра энг гўзал гул, сайр учун бўстон, меҳрбон эканлиги таърифланади. Агар “кулбам сари кўйсанг қадам, бошим кўкка етади” деб, “дилраболик кўп ярашган дилдор ўзинг”, дея ғазалини якунлайди.

Деярли қўлланилмаган навбатдаги вазн *мутадорик* *мусаммани музол* саналиб, у ҳақда Шайх Аҳмад Гарозий, Алишер Навоий асарларида маълумот келтирилмабди. Уларнинг шеърлятида ҳам ушбу вазн қўлланилмаганлиги тадқиқотлардан маълум. Лекин Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Аруз рисоласи”да ушбу вазнга тўхталиб, бир байт мисол келтиради:

*Рашик хуришиди анвар бўлубтур юзунг,
Фитнаи шаҳру кишвар бўлубтур кўзунг.
Фоъилун фоъилун фоъилун фоъилон*³.

Заҳириддин Бобурнинг “Девон”идаги шеърларни ўрганганимизда, ушбу матлаъли ғазали учраматдик. Демак, Заҳириддин Бобур намуна сифатида келтирган ушбу байтни шунчаки мазкур вазн учун тажриба сифатида ёзилган деган тахминга келиш мумкин. Форс-тожик шеърлятида эса бу вазннинг қўлланилганлиги ҳақида У.Тоировнинг “Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам” асарида маълумот берилади⁴. Олим *мутадорик* *мусаммани музол*ни мутадорик баҳрининг бир ўлчови сифатида санаб экан, унга Садриддин Айнийнинг бир

¹Фитрат А. Аруз ҳақида. Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи — Болтабоев Ҳ. — Т.: Ўқитувчи, 1997. — Б. 50.

²Ҳабибий. Девон. — Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — Б. 185.

³Бобур З.М. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. — Т.: Фаи, 1971. — Б. 40.

⁴Қаранг: Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арўзи Ачам. — Душанбе: Маориф, 1991. — С. 560.

байтини мисол сифатида келтиради. Бу ҳолат ушбу вазн форс-тожик шеърлятида истеъмолда бўлганлигини кўрсатади. Таҳлиллар Ҳабибий ижодида ушбу вазн мавжудлигини кўрсатди. Шоир *мутаборики мусаммани музол* вазнини туркий шеърлятга олиб кирган ижодкор сифатида эътирофга лойиқ:

*Яшнади ҳур диёр, бағри кенг пахтазор,
Соф ҳаво, беғубор халқимиз бахтиёр¹.*

Комили мусаммани солим вазни аруз тизимидаги мураккаб вазнлардан бўлиб, ижодкордан катта истеъдод, қунт ва маҳорат талаб қилади. Рукнлардаги қисқа ҳижола сони чўзиқ ҳижоладан ортиқ бўлиши, ҳар бир руkn таркибида 5 тадан ҳижонинг учраши маълум бир мураккабликни вужудга келтиради. Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида *комил баҳрининг комили мусаммани солим* (VV – V –/VV – V –/VV – V –/VV – V –) вазни руknлари берилган. “Аруз рисоласи”да эса ушбу баҳр 22 вазнини ўз ичига олиши таъкидланиб, барча вазнларга мисоллар келтирилган².

Олимларнинг таъкидлашларича, ушбу ўлчовни биринчи марта ўзбек шеърлятида Алишер Навоий қўллаган³. “Арузи Сайфий” муаллифининг ёзишича, *комил баҳри* (тавил, мадид, басит, вофир баҳрлари сингари) арабларга хос шеърлий ўлчов бўлиб, ажам ва туркий шоирлар ушбу баҳрларда кам шеър айтурлар, шу сабабданки бу баҳрда айtilган шеър номатбуъ (таъбга маъкул эмас)дир⁴. Ҳабибийнинг “Назар айласанг” газали ана шу мураккабликни ҳис этиш ва бу йўлда ижод этиш маҳоратини намоён этади:

*Нахуш ўргилай караминг била қарасанг кулиб назар айласанг,
Юрагимдаги гаразингни ҳам билайин надур, хабар айласанг⁵.*

¹Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 103.

²Бобур З.М. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фан, 1971. – Б. 40.

³Қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 105. Юсупова Д. Аруз вазни қoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA' LIM-MEDIA, 2019. – Б. 184.

⁴Юсупова Д. Бедил газалларининг вазн хусусиятлари / Илмий анжуман материаллари. – Т.: 2007. – Б. 177.

⁵Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 176.

Ушбу ғазал мумтоз адабиётимизга хос бўлган анъанавий ишқ мавзусида. Ҳабибий ёрнинг “*караминг била қарасанг, кулиб назар айласанг, юрагингдаги заразингни ҳам билайин*” деб, ёрнинг ундан хабар олмаслигидан нолийди. Матлаъдаги *назар, хабар* сўзларининг охиридаги “р” ундоши равий бўлиб, матлаънинг зарби эса (*айласанг*) радиф вазифасида қўлланилган. Қофия учун танланган мумтоз қофиянинг мужаррад тури тасодифий бўлмасдан, ғазалнинг комил баҳрида яратилишини таъминлаган. Дарҳақиқат, қофия учун “*назар айласанг, хабар айласанг...*” бирикмалари бошқа вазнга тушмайди.

Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Абдулла Орипов ғазалларининг вазн хусусиятлари таҳлилида айрим ғазаллар аруз вазни эмас, балки бармоқ вазни қоидаларига мос тушиши кузатилди. Шунинг учун биз бармоқ вазнида яратилган шеърларни бу таркибга кўшмадик.

Юқоридагилардан маълум бўляптики, XX аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятида муттафиқ ул-аркон баҳрларидан олтитаси муваффақият билан қўлланилган бўлиб, улардан *мутақориб*и мусаммани аслами мусаббағ, *мутадор*ики мусаммани музол, *комил*и мусаммани солим вазнлари мумтоз адабиётимизда кенг истифода этилмаган.

1.2-§. Давр ғазалиётида мухталиф ул-аркон баҳрларининг истифода этилиш даражаси

Туркий (ўзбек) шеъриятда шундай баҳрлар учрайдики, улар аввалги фаслда ўрганилган баҳрлардан таркибан фарқланади. Арузшунослик илмида бундай баҳрларни *мухталиф ул-аркон* баҳрлар деб аташ қабул қилинган¹. Чунки уларнинг таркибида икки хил аслий рукн иштирок этади. Масалан, *мафои*лун ва *фошлотун* аслий рукнлари биргаликда бир мисрада келса, *музор*и баҳри ҳосил бўлади. Демак, “турли аслий рукнлар ва уларнинг тармоқларидан таркиб топган баҳрлар ўзининг асл устунига, яъни рукнига эга бўлмаганлиги учун улар икки хил аслий рукнларнинг бирикувидан ҳосил бўлади”².

¹ Қаранг: Шайх Аҳмад Тарозий. *Фунун-ул балога*. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Ҳазина. 1996. – Б. 147; Бобир Заҳриддин. *Мухтасар*. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фан, 1971. – Б. 24.

² Yusupova D. *Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari*. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 21.

Ўрганишларимиз асосида ХХ аср иккинчи ярми шеърлятида мухталиф ул-аркон бахрларининг 5 таси қўлланилганлиги маълум бўлди (5-иловага қаранг).

Мухталиф ул-аркон бахрларининг дастлабкиси музорий бўлиб, арабча “ўхшап”, “монанд” деган маънони билдиради. Бу бахр биринчи ва учинчи рукнлардаги зиҳофлари жиҳатидан ҳазаж бахрига ўхшаганлиги учун шундай аталган¹. Мазкур бахрнинг 12 вазни ҳақида дастлаб Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида маълумот берилади. Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи”да эса бу ҳақда шундай фикрлар келтирилади: “Музорий баҳри йигирма тўрт вазн: ўн тўққиз мустаъмал, беш мухтараъ, ети вазн мустаъмали матбуъ”². Арузшунос А. Ҳожиаҳмедов ўзбек шеърлятида ушбу бахрнинг фақат мусамман, яъни саккиз рукнли ўлчовларидан кенг фойдаланилганлигини таъкидлайди. Олимларимизнинг кузатишларида, музорий бахрнинг солим шакли мумтоз шеърлятимизда истифода этилмаган³. Биз ҳам Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов ғазалларини таҳлил қилганимизда мазкур кўринишга дуч келмадик. Улар ғазалиётида музорий бахрнинг саккиз рукнли қуйидаги 4 та вазни кенг қўлланилган (2.1-жадвалга қаранг):

2.1-жадвал

Музорий баҳри вазнлари

№	Вазн номи	Эркин Воҳидов	Ҳабибий	Собир Абдулла	Чустий	Жами
1.	Музорийи мусаммани ахраб	7	7	14	18	46
2.	Музорийи мусаммани ахраби мусаббағ	-	2	1	1	4
3.	Музорийи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф	-	6	-	1	7
4.	Музорийи мусаммани ахраби макфуфи мақсур	-	1	-	-	1
Жами:		7	16	15	18	65

¹ Юсупова Д. Теурилар давридаги арузга доир рисолаларнинг класий таҳлили. – Т.: ТА’ЛИМ-MEDIA, 2019. – Б. 144.

² Бобир Заҳириддин. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фан, 1971. – Б. 146.

³ Қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA’LIM-MEDIA, 2019.

“Музориъ баҳри вазнлари Алишер Навоийга мақбул бўлган ўлчовлардан саналади. Унинг “Хазойинул-маоний”сидан жами 105 шеър, жумладан, 81 ғазал, 11 қитъа, 6 муаммо ва 7 фард ушбу ўлчов турларида битилган”¹. XX аср иккинчи ярми шеърлятида музориъ баҳрининг дастлабки ўлчови музориъи мусаммани ахраб (— V/ —V —/ — — V/ —V —) ҳисобланиб, Ҳабибий ушбу ўлчовда 7 та, Собир Абдулла 14 та, Чустий 18 та, Эркин Воҳидов 7 та ғазал яратган. Мазкур ўлчов тури дастлаб “Қисаси Рабғузий”да учрайди. Ушбу вазнда яратилган ғазаллар воситасида муҳаббат, ёр васфи ғоятда жозибадор ифодаланади.

Эркин Воҳидовнинг музориъи мусаммани ахраб (— — V/ —V — / — — V/ —V —) вазнида битилган “Ғунча” номли ғазали чиройли ташбеҳларга бойлиги ва муболағаларнинг турфалиги билан ажралиб туради. Ғазал композицияси ошиқ кўнгли ва эндигина юз очилш, очилиш арафасида турган “ғунча” билан ўзаро мулоқот асосига қурилган. Чунки чин ошиқларгина, кўнгли илоҳий муҳаббат нури ила йўтирилган маҳбуб ва маҳбубаларгина кўзлари тушган ҳар нарсадан мўъжиза топа оладилар. Ғазалнинг биринчи байти ўзига яқин дўсти ҳабиб излаб юрган ошиқ кўнглининг ишқ гулзорида “барг остидан мулойим боқиб турган ғунча”га дарддош, сирдош бўлиш истагини баён қилиш билан бошланади:

*Барг остидан мулойим
Боққан иболи ғунча,
Не сирни сақлағайсан
Бағринг нечун тугунча².*

Ушбу вазн ҳам мисра ичидаги кичик ритмик паузага эга ва шу жиҳатидан у ҳазаж баҳрининг шу йўналишдаги вазнларини эслатади.

*Устозим эй Навоий, / бахти бақо муборақ,
Беш юз йил охирида / кўрдинг вафо муборақ³.
Ёки:*

¹ Ҳаснаҳмедов А. Ўзбек арузи дугати. — Т.: Шарқ, 1998. — Б. 77.

² Воҳидов Э. Ишқ савдоси. Сайланма. Биринчи жилд. — Т.: “Шарқ” НМАК, 2000. — Б. 118.

³ Ҳабибий, Девон. — Т.: Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти, 1975. — Б. 180.

*Минг шеърү рамзу мазмун/ Фарғона дилбарига,
Камдур ёзилса ҳар кун/ Фарғона дилбарига¹.*

Навбатдаги вазн музориъи мусаммани аҳраби мусаббаз бўлиб, арузшунос олимларнинг таъкидлашича, ушбу ўлчовни туркий шеърятда илк бор Алишер Навоий қўллаган². Унгача бу ўлчов ўзбек шоирлари, хусусан, Атоий, Саккокий, Гадоий, Ҳофиз Хоразмий ва Лутфийлар ижодида истифода этилмаган.

*Рухсори жонибида ул холи анбар олуд,
Ўт гўшасида гўё анбар тушуб қилур дуд.
("Наводир уш-шабоб"; 126-ғазал).*

Ўрганишларимиз натижасида Ҳабибий (2 та), Собир Абдулла (1 та), Чустий (1 та) ижодида ҳам музориъи мусаммани аҳраби мусаббаз (— — V/ — V — — — V/ — V — ~) вазнида ёзилган ғазал мавжудлигига гувоҳ бўлдик (2-, 3-, 4-иловаларга қаранг). Чустийнинг "Ширин-шакар ёз" ғазали "Садоқат гуллари" девонидан ўрин олган. Қуйида ғазал байтидан намуна келтирамиз.

*Ёз айлади ёзилгач дафтарни ҳар сафар ёз,
Ёз мўъжизотларидан шоир ширин асар ёз³.*

Чустийнинг мазкур вазндаги ғазалини тақрир санъатининг гўзал намунаси деб баҳолаш мумкин. Ғазалда бир байтнинг ўзида ҳам музориъи мусаммани аҳраб, ҳам музориъи мусаммани аҳраби мусаббаз вазни қўлланилган. Масалан, 2-байтнинг биринчи мисраси музориъи мусаммани аҳраб вазнидадир.

*Ҳушбўй/ ҳандалаклар/ чоғ айла/ди димоғни,
— — V/ — V — — — V/ — V — —
Гурс кетди/ таърифидан/ элга ша/кар, хабар ёз.
— — V/ — V — — — V/ — V — ~*

¹Чустий. Садоқат гуллари. — Т.: Внешторгиздат, 1992. — Б. 28.

²Қаранг: Ҳожирахмедов А. Ўзбек арузи лугати. — Т.: Шарқ, 1998; Yusupova D. Aruz vazni quidalarini va mumtoz poetika asoslari. — Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019.

³Чустий. Садоқат гуллари. — Т.: Внешторгиздат, 1992. — Б. 63.

Аруз тизими қоидаларига биноан, қатор келган ундошлар, одатда, ўта чўзиқ ҳижо ҳисобланади. Лекин байтнинг иккинчи мисрасидаги “*гурс*” сўзи оддий чўзиқ ҳижо тарзида қўлланилган. Бундай ҳолат ушбу давр шеърляти учун хос эканлигини муттафиқ ул-аркон баҳрлари мисолида ҳам кузатдик.

Навбатдаги *музориъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф* (– V/ –V – V/V – – V/ –V –) вазнининг таркиби биринчи рукнда мафойилун аслининг ахраб тармоғи – мафъувлу (– – V)га ва учинчи рукнда макфуф тармоғи – мафойилу (–V – V)га, иккинчи рукнда фоилотун аслининг макфуф тармоғи – фоилоту (V – – V)га, тўртинчи рукнда эса шу аслининг маҳзуф тармоғи – фоилун (–V –)га тенг¹. Ҳижоларнинг шу хилда такрорланиши мумтоз муסיқа оҳанглариға мос тушади. Мазкур ўлчовда Ҳабибийнинг 6 та, Чустийнинг эса 1 та ғазали ёзилган. Ҳабибийнинг “Ширин сўз” ғазали куйидаги матлаъ билан бошланади:

*Топгай ширин сўзинг била ҳар бенаво наво,
Бўлгай яна эл олдида кўп норасо расо?*

Байт *музориъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф* (рукнлари ва тақтиъи: мафъувлу фоилоту мафойилу фоилун – – V/ –V – V/V – – V/ –V –) вазнида бўлиб, сўзнинг таъсири ва қудратини ифодалайди. Ҳажман 7 байтни ташкил этади. Ғазалдаги 2-, 3-байтларнинг биринчи мисраси *музориъи мусаммани ахраби макфуфи мақсур* вазнига тегишлидир.

*Бу қома/ту жсамолу/ тароватқи/сенда бор,
– – V/ – V – V/ V – – V/ – V ~
Курдим қо/шингда бир не/ча нозик а/до адо.
– – V/ – V – V/ V – – V/ – V –*

Демак, Ҳабибийнинг “Ширин сўз” ғазалида ҳам *музориъи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф*, ҳам *музориъи мусаммани ахраби макфуфи мақсур* вазнидаги мисраларни кўриш мумкин.

Чустийнинг мазкур вазнда яратилган ғазали “Садоқат гуллари” девонидан ўрин олган. Лекин Ҳабибийникидан фарқли

¹Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 79.

²Ҳабибий. Девон. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 19.

ўлароқ, бу ғазал фақат битта ўлчовда битилган. Ғазал қуйидагича бошланади:

*Ҳар қимни/ сийласа э/ли у кам бў/лармиди,
- - V/ - V - V/ V - - V/ - V -
Эл севма/ган азизу/ мукаррам бў/лармиди¹.
- - V/ - V - V/ V - - V/ - V -*

Ғазал байтларида ўта чўзиқ ҳижо деярли учрамаслиги унинг оҳанги енгил бўлишига, байтларини ўқиш қийинчилик туғдирмаслигига олиб келган.

Навбатдаги вазн *музориъи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур* (- - V/ -V - V/V - - V/ -V ~) бўлиб, юқоридаги вазндан охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги жиҳатидан фарқланади. Ҳабибийнинг биргина “Латиф” радифли ғазали мазкур ўлчовда битилган. Ғазал ҳажман 7 байтдан иборат бўлиб, мумтоз адабиётда анъанавий баҳор фасли тавсифига бағишланган. Ғазал қуйидаги матлаъ билан бошланади:

*Келди баҳору бўлди ёқимли ҳаво латиф,
Бўлмас ҳаво бунинг каби роҳат физо латиф².*

Байт матлаъси аруз тизимининг *музориъи мусаммани аҳраби макфуфи мақсур* (рукнлари ва тақтиъи: мафъувлү фоилоту мафойилу фоилон - - V/ -V - V/V - - V/ -V ~) вазндан иборат. Ғазалнинг қофияланмайдиган тоқ мисралари *музориъи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзүф*дадир. Иккинчи байтга эътибор берсак:

*Майли, та/бассум айла/ди гулишанда/гунчалар,
- - V/ - V - V/ V - - V/ - V -
Эсгай бо/шида ҳар ке/ча боди са/бо латиф.
- - V/ - V - V/ V - - V/ - V ~*

Мухталиф ул-аркон гуруҳидаги навбатдаги баҳр *мужтасс* бўлиб, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг “Мухтасар”

¹Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 86.

²Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 147.

асарида “муштасс баҳри йигирма вазн, ўн бир мустаъмал, тўққиз мухтараъ, олти мустаъмали матбуъ”, – деб таъкидлайди ва ҳар бир вазнга мисоллар келтиради¹. Ҳабибий, Собир Абдулла ва Чустийлар ўз ижодларида ушбу баҳр имкониятларини атрофлича ўрганиб, ўз ғазалларида унинг 4 ўлчовини унумли қўлладилар (2.2-жадвалга қаранг).

2.2-жадвал

Муштасс баҳри вазнлари

№	Вазн номи	Ҳабибий	Собир Адулла	Чустий	Жами
1.	Муштасси мусаммани махбуни маҳзуф	8	4	6	18
2.	Муштасси мусаммани махбуни мақсур	1	1	-	2
3.	Муштасси мусаммани махбуни мақтаъ	3	8	6	17
4.	Муштасси мусаммани махбуни мақтаъйи мусаббағ	-	3	1	4
Жами:		12	16	13	41

Муштасс баҳрининг дастлабки ўлчови *муштасси мусаммани махбуни маҳзуф* вазни *мустафъилун* (– – V –) аслининг махбун тармоғи *мафоилун* (V – V –), *фоилотун* (– V –) аслининг махбун тармоғи *фаилотун* (VV –) ва махбуни маҳзуф тармоғи *фаилун* (VV –)нинг кетма-кет такроридан ҳосил бўлади. Ушбу вазн шеърятимизда кенг қўлланган ўлчовлардан бири ҳисобланади. Ҳабибийнинг 6 та, Собир Абдулланинг 4 та, Чустийнинг 8 та ғазали мазкур вазнда яратилган.

*Ўзим бу ердаю кўнглим бориб кўриб келади,
Қошингда васлинг ила термулиб туриб келади*².

Ёки:

*Кўзим қароси тўқилсин бўлакка боқса агар,
Кўзинг қаросига боқмоқдан у улоқса агар*³.

¹ Бобур З.М. Мухтасар. Наҳрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фян, 1971. – Б.181.

² Ҳабибий. Девон. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 93.

³ Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 127.

Ёки:

*Дилингни босса зубор, сенга дилрабо қарамас,
Кишилар, ойна гар бўлса бежило, қарамас*¹.

Ушбу вазнининг ритмик имконияти ёр васфи, унинг гўзаллиги таърифига мос келишини юқоридаги мисоллар ҳам кўрсатади. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий ғазалларини таҳлил қилиш жараёнида Чустий ғазалининг 3-байти биринчи мисраси *мужтасси мусаммани махбунни мақсур* (V – V –/VV – –/V – V – /VV ~), 7-байти биринчи мисраси эса *мужтасси мусаммани махбунни мақтуъ* вазнида ёзилганлиги маълум бўлди. *Мужтасси мусаммани мақсур* юқорида келтирилган вазндан охириги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан фарқланса, *мужтасси мусаммани мақтуъ*да эса охириги руkn *фошлотун* аслининг мақтуъ тармоғи фаълунга ўзгаради. Қуйида ғазалнинг 3-байти матнини келтирамиз:

*Йўлингда сен/ адашиб, жўй/рилиб бўлиб/ сар(и)сон,
V – V –/ V V – –/ V – V –/ V V ~
Бало йўли/га чиқиб қол/масанг, бало/ қарамас.
V – V –/ V V – –/ V – V –/ V V –*

Кўринадики, охириги ёпиқ бўғиннинг таркибида “о” чўзиқ унлиси ишгирок этиб, ўта чўзиқ ҳижони ҳосил қилган, шунинг учун мисранинг вазни ўзгарган. Қуйида ғазалнинг 7-байти матнини ҳам келтирамиз:

*Бузишни ис/тама тинчлик/ биносин,+ эй/ нодон,
V – V –/ V V – –/ V – V –/ – –
Ғазаб билан/ қарар + эл се/нга, муддао/ қарамас.
V – V –/ V V – –/ V – V –/ V V –*

Ушбу байтнинг биринчи мисраси *мужтасси мусаммани махбунни мақтуъ* (руknлари ва тақтиби: мафоилун фаишлотун мафоилун фаълун V – V –/ V V – –/ V – V –/ – –)да, иккинчи мисраси *мужтасси мусаммани махбунни маҳзүф* (руknлари ва

¹Чустий. Садоҳат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 226.

тақтиби: мафоилун файлотун мафоилун файлун V -V-/ V V - / V -V-/ V V -) вазнидалиги маълум бўлди. Кўрилаётган байтнинг биринчи мисрасида “биносин” сўзидаги “н” ундошини ундан кейин келадиган “эй” ҳижосига улаб “нэй”, иккинчи мисрада “қарар” сўзидаги “р” ундошини ундан кейин келадиган “эл” ҳижосига боғлаб “рэл” тарзида талаффуз қилиш зарур бўлади. Чустий девонидаги ғазалда эса ҳар икки вазн хусусиятларини кўриш мумкин.

Навбатдаги *мунсариҳ* баҳрининг “...асосан икки вазнидангина фойдаланилган бўлиб, улар мустафъилун аслининг матвий тармоғи – муфтаилун, мафъулоти аслининг матвийи макшуф тармоғи – фоилун ҳамда матвийи мавқуф тармоғи – фоилонларга асосланади¹. Мунсариҳ вазни XX аср иккинчи ярми шеърятда фақат Ҳабибий ижодида учрайди. Мазкур баҳрда шоирнинг 2 та ғазали маълум. Улар *мунсариҳи мусаммани матвийи макшуф* (рукнлари ва тақтиби: *муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун – VV-/-V-/-VV-/-V-*) вазнида ёзилган.

*Жону жаҳоним ўзинг, ному нишоним ўзинг,
Ному нишоним ўзинг, жону жаҳоним ўзинг².*

Байтдаги икки сўз бирикмасининг ўрни алмашиб такрорланиши натижасида маънога аҳамият кучайтирилган. Адабиёт тарихида тарду акс санъатининг бирикмаларда акс этиши мумтоз ижодкорларимиз Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур ижодида учрайди. Жумладан, Бобурнинг

*Ҳабиб бўлса эди ё рақиб ўлса эди,
Рақиб ўлса эди ё ҳабиб бўлса эди³.*

ғазали тарди акс санъатининг гўзал намунаси ҳисобланади. Юқоридаги мисолларда бирикмалар айнан, ўзгаришсиз такрорланган.

Ҳабибийнинг мазкур вазнга мансуб “Инсон” ғазали ҳам мавжуд. Унда панд-насихат руҳи устунлик қилади. Ғазал

¹Ҳокянаҳмедов А. Ўзбек арузи дугати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 83.

²Ҳабибий. Девон. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 188.

³Бобур. Девон. – Т.: Фаф, 1975. – Б. 67.

матлаъсида инсон ё яхши ҳунар эгаси ё толиби илм бўлиши таъкидланади:

*Бўлмагай инсон азиз яхши ҳунар қилмаса,
Ёки ўқиб илм ила ўзни гуҳар қилмаса*¹.

Матлаъ байтнинг 1-(садр, ибтидо) ва 3-(ҳашв) мисраси мустафъилун аслининг матвий тармоғи – *муфтаилун* (–VV–)га, 2-(ҳашв) ва 3-(аруз, зарб) мисралари эса мафъулоти аслининг матвийи макшуф тармоғи – *фоилун* (–V–) га баробардир. Фақат иккинчи мисрадаги илм сўзи оддий чўзиқ ҳижо (–)ни акс эттирган. Аслида, мумтоз аруз қоидаларига кўра, “илм” сўзи ўта чўзиқ ҳижо (V–)ни ифодалаш лозим эди. Бундай ҳолатлар XX аср иккинчи ярми шеърлятида кўп учрашини юқорида таъкидладик.

Ушбу давр шеърлятида *сарий* баҳри ҳам истифода этилган бўлиб, у арабча “шиғоб билан юрувчи, тез” маъноларни англатади². Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида сарий баҳрининг бешта вазни ҳақида маълумот беради ва мисол келтиради³. Заҳриддин Бобур “Аруз рисоласи”да “сарий баҳри ўн етти вазн: ўн бир мустаъмал, олти мухтараъ, бир вазн мустаъмали матбуъ” эканлигига урғу берган ҳолда уларга битгадан намуна келтиради⁴. Арузшунос А.Ҳожиаҳмедов “сарийнинг вазнлари кўп бўлса ҳам, улардан иккитасигина шеърлятимиздан ўрин олган бўлиб, булар сарийи мусаддаси матвийи макшуф ҳамда сарийи мусаддаси матвийи мавқуф ўлчовларидир”⁵, – деб таъкидлайди. Олимларимиз тадқиқотларида мазкур баҳрнинг солим кўриниши туркий шеърлятда учрамаслиги ҳақида фикр юритилади⁶. Ушбу баҳр XX аср иккинчи ярми шеърлятида ҳам Ҳабибий, Чархий ижодида учрайди.

¹Ҳабибий. Девон. – Т.: Фаҳур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наҳрияти, 1975. – Б. 274.

²Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 87.

³Қаранг: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. 16-жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 62.

⁴Бобур З.М. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фан, 1971. – Б. 193.

⁵Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 151.

⁶Қаранг: Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 151; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 87.

Сариъ баҳрининг дастлабки вази *сариъи мусаддаси матвийи мақшуфдир*. Ҳабибийнинг бу вазндаги 2 та ғазали аниқланган. Унинг “Топар” радифли ғазали қуйидаги мисралар билан бошланади:

*Ҳар нимаким истаса инсон топар,
Топгали қасд айласа имкон топар*¹.

Матлаъ байтдан *сариъи мусаддаси матвийи мақшуф* (руқнлари ва тақтиъи: муфтаилун муфтаилун фоилун – V V – / – V V – / – V –) вази хусусиятлари аён бўлади. Байтнинг садр, ибтидо, ҳаши мустафъилун аслининг матвий тармоғи – *муфтаилун* (– VV–)га, аруз, зарби эса мафъулоти аслининг матвийи мақшуф тармоғи – *фоилун* (–V–)га тенг. Ушбу вазндан охириги ҳижоси ўта чўзиқлиги билан фарқланувчи *сариъи мусаддаси матвийи мақшуф* вази шеърятимизда анча кенг оммалашган ўлчовлар сирасига киради. Ҳабибийнинг қўш қофияли ғазали бунга мисол бўла олади.

*Элга қилиб лутфини инъом ом,
Айлади кўп дилни дилором ром*².

Мисралардаги ҳар икки жуфт қофия ридфи аслий (“о”)дан ясалган мурдаф қофия бўлганлиги учун оҳангнинг таъсирчанлиги ошган.

XX аср иккинчи ярми шеърятдаги навбатдаги баҳр *хафиф* бўлиб, у Ҳабибий, Собир Абдулла, Чархийлар ижодида қўлланилган. Хафиф сўзи арабча бўлиб, “енгил” деган маънони билдиради³. Ўзбек шеърятда дастлаб Алишер Навоий хафиф баҳрининг 5 та ўлчови ҳақида айтиб ўтади. Кейинчалик Заҳриддин Бобур “Аруз рисоласи”да мазкур баҳрнинг 22 вази борлигига тўхталади: “тўққизтаси мустаъмал, ўн учтаси мухтараъ, уч вази мустаъмали матбуъ”⁴.

¹Ҳабибий. Девон. – Т.: Фағур Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 69.

²Ҳабибий. Ўша асар. – Б. 216.

³Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 91.

⁴Бобур З.М. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фағ, 1971. – Б. 196.

А.Ҳожиаҳмедов, Д.Юсуповаларнинг таъкидлашларича, туркий шеърятда хафиф баҳрининг, асосан, мусаддас рукнли вазнлари учрайди. Хафиф баҳрининг дастлабки вазни *хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф* бўлиб, XX аср иккинчи ярми шеърятда Собир Абдулла ғазалиётида учрайди.

*Бошла кўнглим муродга, бирга олиб,
Бирга элт, мақсадим йўлингга солиб*¹.

Байт аруз тизимининг *хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф* (рукнлари ва тақтиъи: *фоилотун мафоилун фаилун* -V- -/V-V- /VV-) вазнидалиги кўринади. Мазкур вазнда садр ва ибтидода *фоилотун* аслининг солим (-V - -) кўриниши, ҳашв рукнларида *муштафъилун* аслининг махбун тармоғи *мафоилун* (V-V-) ҳамда аруз ва зарб рукнларида *фоилотун* аслининг махбуни маҳзуф тармоғи *фаилун* (VV-) ишгирок этган. *Хафифи мусаддаси махбуни маҳзуф* ўлчовидаайрим ўринлардасадр ва ибтидода *фоилотунаслининг* солим (-V - -) кўриниши ўрнига унинг махбун тармоғи *фаилотун* (VV - -) қўлланилиши мумкин.

Навбатдаги *хафифи мусаддаси махбуни мақтуъ* вазни адабиётшуносликда фаол вазнларидан бўлиб, рукнлари ва тақтиъси бир мисрада

Фоилотун мафоилун фаълун
-V- -/ V - V -/ - -

сингаридир. Адабиётшунос олимлар А.Ҳожиаҳмедов, Д.Юсуповалар мазкур вазни Лутфий, Ҳ.Хоразмий, Алишер Навоий, Захириддин Бобур, Мунис, Увайсий ижодида учрашини таъкидлайди. Шунингдек, ушбу вазн “Сабъаи сайёр” достонида қўлланилган шеърый ўлчовлардан биридир. XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърятда эса Чархий ижодида ёзилган “Давримиз”, “Вафо сендан” каби ғазаллари *хафифи мусаддаси махбуни мақтуъ* вазнидадир. Шоирнинг “Вафо сендан” ғазали қуйидаги байт билан бошланади:

¹Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадний адабиёт, 1965. – Б. 29.

Арзиҳол менда-н+у, вафо сендан,
 - V - -/ V - V -/ - -
 Кутмадим жаб-р+ила жафо сендан¹.
 - V - -/ V - V -/ - -

Келтирилган байт хафиф баҳрининг хафифи мусаддаси махбуни мақтуъ (рукнлари ва тақтиъи: фаолотун мафоилун фаълун - V - -/V - V -/ -) ўлчовида, анъанавий ишқ мавзусида битилган. Чархий ёрдан жабр ҳам, жафо ҳам кутмаслигини, фақат ундан вафо кутаётганлигини айтади. Байтда қофиянинг ўзақ таркибига кўра тури мужаррад қофия қўлланилган. Бунда “вафо” ва “жафо” сўзларидаги “о” равийси чўзиқ унли бўлиб, қофиядош сўзлар шу ҳарф билан яқунланган.

Келтирилган байтда мендан сўзидаги “н” ундоши вазн талаби билан ўзидан кейин келаётган “у” ҳижоси билан, жабр сўзидаги “р” ундоши эса ўзидан кейин келаётган ила сўзидаги “и” ҳижоси билан бирикиб, васл ҳосил қилади. Биринчи мисрадаги ҳижо “ну”, иккинчи мисрадаги ҳижо эса “ри” тарзида ўқилади.

Арузшунослар эътиборини тортган хафифи мусаддаси махбуни мақтуъийи мусаббаъ ўлчовида “шеърлар жуда кам ёзилган. Йирик шоирлар ижодида матлаъси шу ўлчовда бўлган бир-икки ғазал ёки қитъа учрайди². “Шунингдек, ушбу вазн “Саъйи сайёр” достонида қўлланилган шеърлий ўлчовлардан биридир³. Ҳабибийнинг “Асрор” ғазали қуйидаги матлаъ билан бошланади:

Ўралиб бунда юрмоғим ночор,
 Узилиб анда бормоғим душвор⁴.

Байт хафифи мусаддаси махбуни мақтуъийи мусаббаъ (рукнлари ва тақтиъи: фаолотун мафоилун фаълун V V - -/V - V -/ - ~) вазнини ўзида акс эттириб, мувозана санъатининг юксак намунаси ҳисобланади. Байтда бир қарашда барча сўзлар ўзаро қофиядош бўлиб кўринса-да, аслида сўзлар тенглиги ва ўзаро

¹Чархий А. Қиёлаб ўти. – Т.: Akademnashr, 2010. – Б. 81.

²Ҳоқнаҳмедов А. Ўзбек арузи дугаги. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 181.

³Ҳуснурова Д. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 94.

⁴Ҳабибий. Девон. – Т.: Фағур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 71.

вазидошлиги ҳисобига ритм ҳосил қилинган. Байтдаги *ўралиб-узилиб* сўзлари мумтоз поэтика талабларига кўра, қофиядош сўз ҳисобланмайди, чунки уларнинг ўзагида равий ҳарфи иштирок этмаяпти.

Шеър 7 байтдан иборат. Ҳазалнинг тоқ мисраларида *хафифи мусаддаси махбуни мақтуъ* (руқнлари ва тақтиъи: *фаилотун мафоилун фаълун V V - /V-V/- -*) ўлчови намоён бўлади. Англашиладики, байтнинг биринчи мисраси *хафифи мусаддаси махбуни мақтуъ*да бўлса, иккинчи мисраси *хафифи мусаддаси махбуни мақтуъийи мусаббагда* ифодаланган. Вазнлар таркиби жиҳатидан бир-бирига яқин. Фақат охириги ҳижо *хафифи мусаддаси махбуни мақтуъ*да фоилотун аслининг мақтуъ тармоғи *фаълун(-)*га, *хафифи мусаддаси махбуни мақтуъийи мусаббагда* эса фоилотун аслининг мақтуъ тармоғи *фаълон(- ~)*га тенгдир. Шу хусусияти билан ҳар икки ўлчов битта ҳазал таркибида биргаликда истифода қилиниши мумкин.

XX аср иккинчи ярми ҳазалиётда қўлланилган вазнларни Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Чархий, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ижоди мисолида ўрганиш асносида қуйидаги хулосалар шакллантирилди:

1. Лирик жанр шеърий асар вазнини белгиловчи асосий омилдир. Шоир муайян вазндан фойдаланишда унинг қайси жанр учун мўлжалланаётганини назарда тутиши зарур, чунки мумтоз жанрларнинг ўз вазн доираси мавжуд.

2. Ҳазал Шарқ адабиётининг энг кўп тарқалган жанри бўлиб, XX аср иккинчи ярми шеъриятида ҳам муваффақият билан қўлланилди. Бу давр шоирлари ҳазалнинг жанр имкониятларини янада кенгайтirdилар. Чустий, Собир Абдулла ижодида ҳазали китъанинг бетакрор намуналари вужудга келди.

3. Бу давр шеъриятида мумтоз адабиётимиз тарихида мавжуд бўлмаган *газали мувашишаҳи таърих* жанри ҳам истифода этилган. Чустий қаламига мансуб ушбу шеър Асғарали Чархийнинг 70 ёшга тўлиши муносабати билан ёзилган. Унда ҳазал шакли асос бўлиб хизмат қилгани ҳолда ҳар бир мисранинг мувашшаҳ хусусиятларини ўзида жамлаганлигини ва сўнгги байтларда абжад ҳисоби асосида таърих мавжудлигини кўраимиз. Ушбу ҳодиса XX асрнинг иккинчи ярмига келиб ҳазал жанрининг

имкониятлари янада кенгайганлигини ва такомилга етганлигини кўрсатади.

4. Ушбу давр ғазаллари аруз тизимининг 11 баҳрида яратилган бўлиб, мутгафиқ ул-арконнинг баҳрлари улар орасида салмоқли ўринни ташкил этади.

5. Бу давр шеърлятида мутгафиқ ул-аркон баҳрларига *рамал*, *ҳазаж*, *ражас*, *мутақориб*, *мутадорик*, *комил* сингари баҳрлар киради. Улар орасида қўлланилиш хусусиятига кўра етакчиси *рамал* баҳридир.

6. *Рамал* баҳри вазнларида Ҳабибийнинг 293 та ғазалидан 176 таси, Собир Абдулланинг 287 та ғазалидан 143 та, Чустийнинг 621 та ғазалидан 238 таси, Эркин Воҳидовнинг 108 та ғазалидан 71 таси, Абдулла Ориповнинг 23 та ғазалидан 15 таси ёзилган. Мазкур ўлчовлар орасида барча ижодкор ғазалиётида *рамали мусаммани маҳзуф* етакчилик қилади. Ҳабибий, Собир Абдулла, Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг ушбу вазнда битилган ғазаллари, асосан, ишқий мавзуда бўлса, Чустий бу ўлчовда ахлоқий-таълимий мавзудаги ғазалларини битди.

7. XX аср иккинчи ярми шеърлятида *ҳазаж* баҳрининг 11 вазни қўлланилган бўлиб, улар орасида *ҳазаж* *мусаммани солим* вазни қўлланилиш жиҳатидан асосий ўринда туради. Унда Ҳабибий 59 та, Собир Абдулла 34 та, Чустий 152 та, Эркин Воҳидов 30 та, Абдулла Орипов 7 та ғазал битган. Шунингдек, Собир Абдулла ижодида илк бор *ҳазаж* *мусаммани аштари мусаббағ* вазни қўлланилди.

8. Бу давр шоирлари аруз тизимидан фойдаланишда мумтоз ижодкорлардан таъсирланиш билан бирга туркий арузни янги вазнлар билан бойитдилар. Ҳабибий туркий (ўзбек) шеърлятида ўзидан олдинги ижодкорлар ижодида учрамайдиган *ражаси мусаддаси солим*, *мутадорик* *мусаммани музол*, *мутақориб* *мусаммани аслами мусаббағ* вазнини туркий шеърлятта олиб кирди ва уларда бетакрор ғазаллар битди.

9. Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ўз ғазаллари билан туркий аруз имкониятларини кенгайтдилар. Бармоқ шеър тизимига хос туроқ ва сўз мутаносиблиги тамойилининг аруз тизимига олиб кирилиши арузнинг замонавий шеърлятта мустаҳкам ўрнашишига замин ҳозирлади.

10. Бу давр шоирлари, хусусан, Ҳабибий рубоий вазнларидан фойдаланиш тамойилини Увайсийдан сўнг туркий ғазалчиликда муваффақият билан давом эттирди. Унинг “Тўқувчи қизлар” ғазалида *ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими абтар* вазни қўлланилди.

11. Араб адабиётига хос бўлган комил баҳрида ғазал битилиши Ҳабибий бадий маҳоратини кўрсатувчи омишлардандир.

12. XX аср иккинчи ярми шеърлятида *мухталиф ул-аркон* баҳрларидан *музориъ*, *мужтасс*, *мунсариҳ*, *сариъ*, *хафиф* сингари баҳрлар ҳам қўлланилган бўлиб, улар орасида *музориъ* қўлланилиш даражасига кўра етакчи ўринда туради.

13. *Мунсариҳ* ва *сариъ* баҳрлари ҳам фақат Ҳабибий ғазалиётида истифода этилган бўлиб, шоир *мунсариҳи матвийи мақшуфда* 2 та, *сариъи мусаддаси матвийи мақшуфда* 1 та, *сариъи мусаддаси матвийи мавқуфда* 1 та ғазал битган.

14. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чархий ижодида *хафиф* баҳрининг мусаддас вазнлари учрайди. Улар *хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф* (Собир Абдуллада 1 та), *хафифи мусаддаси маҳбуни мақтуъ* (Чархий 2 та), *хафифи мусаддаси маҳбуни мақтуъи мусаббағ* (Ҳабибийда 1 та) вазнлари бўлиб, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Чустий ушбу вазнларда ғазал битмаган.

II БОБ. БАЙТЛИ ШЕЪР ШАКЛЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1-§. Мустазод, қасидада вазн ва мазмун мутаносиблиги

Мумтоз адабиётимизда яратилган шеърларни шартли равишда байтли ва бандли шеърларга ажратиш мумкин. Байтли шеър шакллариининг асосини байт (арабча “уй”) ташкил қилади, бундай шеърларга ғазал, мустазод, қасида, қитъа, рубоий, туюк, фард, муаммо, луғз (чистон), таърих каби жанрлар киради¹. XX аср иккинчи ярми шеърлятида ҳам ушбу жанрларнинг аксарияти муваффақият билан қўлланилган (6-иловага қаранг). Биз ишимизнинг аввалги бобида ғазал жанри хусусиятларига тўхталиб ўтганимиз учун ушбу фаслда мустазод ва қасида жанрлари ҳақида фикр юритамиз.

Мустазод жанри туркий (ўзбек) адабиётда кенг тарқалган жанрлардан бири бўлиб, Алишпер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида унга шундай таъриф берилади: “Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф вазнида анга байт боғлаб битиб, анинг мисраидин сўнгра ҳамул баҳрнинг икки рукни била адо қилиб, суруд нағомотиға рост келтурурлар эрмиш ва ани “мустазод” дерлар эрмиш”². Фикрнинг асоси сифатида қуйидаги мисол келтирилади:

Эй хуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли.

Мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун

мазҳар санга ашё.

мафъувлу фаувлун

Сен лутф била кавну макон ичра мувалли,

олам санга мавло.

¹ Ушбу жанрларнинг хусусиятлари ҳақида қаранг: Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979; Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фац, 1992; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019.

² Алишпер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи жилд. – Т.: Фац, 2000. – Б. 71.

Демак, мустазод “Навойи таърифидан маълум бўладики, ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф (мафъулу мафойилу мафойилу фаувлун) вазнида ёзилиб, охирги икки рукнига мос тўла бўлмаган мисра орттирилар экан. Мана шунинг учун бу жанр бир-бири билан алоқада бўлган орттирма маъносини берувчи мустазод (зиёдалилик) деб аталади”¹. Шунингдек, назарий адабиётларда мустазоднинг келиб чиқиши, хусусиятлари, ғазалга алоқаси тўғрисида бир қанча назарий фикрлар мавжуд². Хусусан, Е.Э.Бертельс “Мустазод нисбатан камроқ учрайдиган формалардандир. Бундай шеърлар қуйидагича тузилади: ўз шаклига эга бўлган одатдаги ғазалга ҳар мисра охирида қофиядан сўнг қўш вазннинг бир ёки икки стопаси қўшилади. У янги қофияга эга бўлиб, ғазалнинг умумий қонуниятига бўйсунди. Бу ўзига хос нақоратдир”, – деб таъкидлайди³. Умуман, мустазод учун асос – замин бўлган жанр ғазалдир. Иккала жанрнинг қофияланиш тизими, байтлар сони, матлаъ ва мақтаъ, тахаллуснинг мавжудлиги бу фикрни исботлайди. Лекин ғазал аруз тизимининг барча баҳрларида яратилгани ҳолда мустазод фақат ҳазаж баҳрида ёзилади⁴.

Туркий адабиётда мустазоднинг илк намуналари Ҳофиз Хоразмий ва Гадоий ижодида учрайди⁵. Арузшунос А.Ҳожиаҳмедов ўзининг “Ўзбек арузи луғати” китобида туркий (ўзбек) шеърлятида яратилган мустазодларнинг тўртта вазнида:

- 1) ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуфи мустазод;
- 2) ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуфи мақсури мустазод;
- 3) ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи мақсури маҳзуфи мустазод;
- 4) ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи мақсури мустазодда яратилганини таъкидлайди ва мисоллар келтиради.

¹ Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б. 110.

² Қаранг: Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат наприети, 1976; Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979; Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019.

³ Бертельс Е. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965. – С. 88.

⁴ Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 131.

⁵ Қаранг: Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014. – Б. 124; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 131.

Мустазодни, айниқса, шакл жиҳатидан такомиллаштиришда Огаҳийнинг хизмати катта. Огаҳий ўз мустазодида асосий мисрага қўшилиб келадиган ярим мисрани жуфтлаштирди:

Эй ёр, санго ушбу жаҳон боғи аро гул

бир ошиқи ҳайрон,

дийдоринга шайдо.

Бир шефтадур кокули мушкинингга сунбул,

ҳам ҳоли паршон,

ҳам бошида савдо”¹.

Д.Юсупова мустазод жанри ҳақида тўхталиб, унинг ҳазажии мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустазод вазнида ёзилиши, лекин айрим пайтда вазн талаби билан фаувлун рукни мафоийлга ўзгариши мумкинлигини қайд этади. Биз шу нуқтаи назардан ХХ аср иккинчи ярми шеъриятида, хусусан, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов ижодида яратилган мустазодларни икки хил, яъни ҳазажии мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустазод (Собир Абдулла 2 та, Чустий 1 та, Эркин Воҳидов 2 та) ҳамда ҳазажии мусаммани ахраби макфуфи мақсури мустазод (Ҳабибий 2 та, Собир Абдулла 1 та, Чустий 2 та) вазнларига ажратдик.

Мустазод яратишдаги дастлабки вазн ҳазажии мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустазод бўлиб, бу ўлчовда Собир Абдулланинг “Бу мунча гўзал битмиш экан, яхши қиёфат”, “Банг” ҳамда Чустийнинг “Ёқутми? Анор донасиму?”, Эркин Воҳидовнинг “Ўзимга савол”, “Кўклам мустазоди” каби мустазодлари битилган. Улар орасида Эркин Воҳидовнинг мустазодлари мумтоз жанр имкониятларини сақлаб қолгани билан диққатга сазовордир. Шоир ўз ижодида бу жанрга у қадар кўп мурожаат қилмаган бўлса-да, аммо унинг мустазодлари мазмунан бойлиги, халқона услубда битилганлиги билан бу жанр тараққиётини бойитишга ўз ҳиссасини қўшди.

¹Жумахўжа Н. Бир суруд бор эканким... Огаҳийда // Ешлик, 1997. – №1. – Б. 46.

Гул фасли/да соз олди/ яна аҳли/ наволар,

-- V/ V -- V/ V -- V/ V --

қуй бош/лади ёна.

-- V/ V --

Не тонгки, гўзал бўлди жаҳон, еру самолар,

ҳар тилда тарона¹.

Ёки:

Умринг ўтадир, сен на хаёллар сурадирсан,

бегам юрадирсан?

Мақсад не, фароват қўйига йўл бурадирсан,

кимга жўрадирсан?²

Муस्ताзод аруз тизимининг ҳазражи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуфи муस्ताзод (рукнлари ва тақтиби: мафъулу мафойилу мафойилу фаувлун мафъулу фаувлун -- V/V -- V/V -- V/V -- / -- V/V --) вазнида ёзилган. Диққат қилинса, унинг асосини ҳазражи мусамани аҳраби макфуфи маҳзуф вазни ташкил қилганлиги кузатилади. Фарқи шундаки, мисрадан сўнг биринчи ва тўртинчи руқнлар – мафъулу ва фаувлун руқнлари орттирилган.

Собир Абдулланинг “Бу мунча гўзал битмиш экан, яхши қиёфат” деб бошланувчи муस्ताзоди “Девон”га киритилган бўлиб, Асакадаги боғлар, диққатга сазовор жойлар, унинг сўлим табиатига бағишланган. Муस्ताзод қуйидаги байт билан бошланади:

Бу мунча гўзал битмиш экан, яхши қиёфат,

-- V/ V -- V/ V -- V/ V --

дил доғига офат,

-- V/ V --

Тўймас унга кўз, телмура юз, бир неча соат,

энг яхши саёҳат³.

Аслида муस्ताзод “мисралари биринчи байтда мисра билан мисра ва орттирма қисмлар ўзаро қофияланади. Кейинги

¹ Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: “SHARQ” НМАҚ, 2018. – Б. 299.

² Воҳидов Э. Ўша асар. – Б. 405.

³ Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 138.

байтларнинг иккинчи мисралари матлаъдаги мисралар билан, орттирилган қисмлар эса орттирмалар билан қофияланиб боради¹. Лекин юқорида келтирилган мустазод қофияларига бу қоидани қўллаб бўлмайди. Чунки унинг қофияланиш тизими мумтоз мустазод қофияланишидан тубдан фарқ қилади. Мустазод матлаъсидаги байт мисралари а-а-а-а тарзида қофияланган. Бундай қофияланиш адабиёт тарихида кузатилмаганлиги сабабли уни XX аср иккинчи ярми шеърятининг ўзига хос хусусиятларидан бири дейиш мумкин. Шунингдек, “Банг” мустазоди ҳам ушбу вазнда яратилган бўлиб, ҳажвий характерга эга.

Ҳар кимки, бўлур гўшанишин, такячи, банги,

-- V/ V -- V/ V -- V/ V --

васваслиги янги.

-- V/ V --

Улдир шу жаҳон одамнинг латта, лаванги,

жонсиз гаранги².

каби байтлар ҳам ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуфи мустаҳзод (рукнлари ва тактиъи: мафъулу мафойилу мафойилу фаувлун мафъулу фаувлун -- V/ V -- V/ V -- V/ V -- / -- V/ V --) вазнида ёзилган. Мустазод дастлаб Собир Абдулланнинг “Гулшан” тўпламига, кейинчалик эса Я.Қурбон, М.Абдурахмонова, Р.Абдуллаевалар томонидан сараланган тўрт жилдлик “Асарлар”нинг иккинчи жилдига киритилган.

Чустийнинг ёр жамоли васфига бағишланган “Ёкутми? Анор донасиму?” матлаъли мустазоди ҳам ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуфи мустаҳзод (рукнлари ва тактиъи: мафъулу мафойилу мафойилу фаувлун мафъулу фаувлун -- V/ V -- V/ V -- V/ V -- / -- V/ V --) вазнига хос. У мумтоз мустазодлардан аaaa, бbbb, вvvv... тарзида қофияланиши билан ўзгачадир.

Инсон кўзининг кўзгуси эй қалби мусаффо,

-- V/ V -- V/ V -- V/ V --

хуснингга тасанно!

-- V/ V --

¹Исҳоков Ё. Суз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б. 124.

²Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 79.

*Ошиқлар ўтиб кўрмади ҳаттоки бу дунё,
бир сен каби барно!¹*

Навбатдаги вазн ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи мақсури мустазод бўлиб, унда Ҳабибий 2 та, Собир Абдулла 1 та, Чустий 3 та мустазод яратган. Жумладан, “Ҳабибийнинг “Мустазод”, “Яна мустазод...” шеърлари поэтикаси мураккаб давр лирик қаҳрамонининг ўйларини очиб беришга лойиқдир².
Шоир

*Озод Ватаним бўлди оқ олтин била донгдор,
-- V/ V -- V/ V -- V/ V --
хурматга сазовор,
-- V/ V --*

*Ҳар ишда маҳоратли, дадил, сергаку тайёр,
жангларда зафардор³.*

Ёки:

*Жоно, караминг бирла шарафли назаринг бор,
-- V/ V -- V/ V -- V/ V --
мендан хабаринг бор,
-- V/ V --*

*Кўйингда неча волау шайдо башаринг бор,
кўп гамзаларинг бор⁴*

матлаъли мустазодларини яратишда аруз тизимининг ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи мақсури мустазод (руқнлари ва тақтиъи: мафъулу мафоиълу мафоиълу мафоиъл мафъулу мафоиъл -- V/V -- V/V -- V/V -- ~ / -- V/V -- ~) вазнига мурожаат қилган. Мазкур вазн юқоридаги ўлчовдан асосий ва орттирма мисра охиридаги ҳижолаарнинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланади. Ҳабибий ғазалиётдан келтирилган иккала намунанинг асоси ғазал бўлиб, ҳар бир мисрасидан кейин асосий қофияга қофияланувчи ярим мисра орттирилган. Юқоридаги байтдаги хурматга сазовор, жангларда зафардор,

¹Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 332.

²Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фаъ, 1992. – Б. 188.

³Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 99.

⁴Ҳабибий. Юқоридаги асар. – Б. 97.

мендан хабаринг бор, кўн гамзаларинг бор ортгирмаларининг биринчи тўлиқ мисраларидаги рукни – мафъулу (– – V)га, иккинчиси эса тўлиқ мисраларнинг охириги рукни – мафойил (V – ~)га тенг.

Собир Абдулла девонида мустазоднинг бошқача хиллари ҳам мавжуд. Унинг “Сен бор – бу ҳаёт фахрланур сен ила эл шод” деб бошланувчи шеъри мумтоз мустазод қоидалари асосига қурилмаган. Мазкур мустазодда тўлиқ мисра биринчи ва тўртинчи қаторларда келса, ярим мисралар эса иккинчи ва учинчи қаторларда учрайди. Мустазоднинг бу кўринишда яратилиши ўзбек мумтоз адабиёти учун янгилик ҳисобланади. Шеър қуйидагича бошланади:

*Сен бор – бу ҳаёт фахрланур сен ила эл шод,
эл бахтлигу озод,
юрт тинч ҳам обод.
Ўргатдинг ўзинг бизга яшашни, улуг устод¹.*

Келтирилган мустазод тартибининг анъанавий мустазоддан фарқлиниши кузатилади. Қофияланиши XX аср иккинчи ярмида ёзилган мустазодларга хос (а-а-а-а тарзида) бўлиб, *ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсури мустазод* (рукнлари ва тақтиъи: *мафъулу мафойилу мафойилу мафойил мафъулу мафойил* – – V/ V – – V/ V – – V/ V – ~ / – – V/ V – ~) вазнида ёзилган. Бу каби қофияланишни биз Чархий мустазодларида ҳам кузатамиз².

Эътибор қилинса, юқоридаги барча мустазодларда муаллифлар акс эттирмоқчи бўлган ғоя ва мазмун енгил ва ўйноқи оҳангларда тараннумини кўрамыз. Натийжада, кўклам шуқуҳи, ёр гўзаллиги, Ватан тараннуми билан боғлиқ тасвирлар китобхонда мустазод оҳангига мос равишда шўхчан туйғуларини уйғотади.

XX аср иккинчи ярми шеъриятидаги ўзига хосликлардан яна бири мухаммас-мустазодларнинг яратилганлигидир. Р.Орзибеков тожик олимлари мухаммаснинг бу турини “*Мухаммаси мустазод*” номи билан аташини ва унинг илк намуналари

¹Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадий адабиёт, 1965. – Б. 49.

²Бу ҳақда қараг: Чархий. Қиёлаб ўтди: шеърлар. – Т.: Akademnashr, 2010. – Б. 27.

машҳур шоир ва адиб Сайидо Насафий (XVII асрнинг охири ва XVIII аср боши) шеърятда учрашини таъкидлайди¹. Қуйида Сайидо Насафийнинг мухаммаси мустазодидан парча келтирамиз:

*Имрӯз ба олам набувад аҳли вафоро
зайр аз ту паноҳе,
Гиранд барои ту шабу рӯз дуаро
аз ҳар сари роҳе.
То чанд ба зулфи ту бигӯёем нигоро
бо нолаву оҳе,
Эй рехта савдои ту хуни дилморо
бе ҳеч гуноҳе.
Бинвоз даме куштаи шамшери чафоро,
боре ба нигоҳе².*

Ё.Исҳоқов Табибий Навоий мустазодига тахмис боғлаганлиги ҳақида маълумот беради ва биринчи бандини мисол сифатида келтиради. Бунда Табибий мисралари қуйидагича:

*Токи – май ишқ ичра манга жавру жафодур,
маъдумдур идрок,
Кўнглимда баса, меҳнат ила ранжу анодур,
жислим бўлубон хок.
Ишқида бори аҳли жаҳон зору гадодур,
ҳам кўзлари намнок.
Навоий:
Дин офати бир мугбачаи моҳлиқодур,
майхораву бебок
Ким ишқидин онинг ватаним дайри фанодур,
сармасту ёқам чок.*

Бу борада “Табибий (XIX–XX) мустазодни мухаммас жанрига татбиқ этиб, ўзига хос янгилик яратган”³. XX аср иккинчи ярми шеърятда эса Чустий илк бор “Хуснингдан ўпар

¹ Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976. – Б. 89.

² Орзибеков Р. Юқоридаги асар. – Б. 89.

³ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014. – Б. 125.

ёз” мустазодини мухаммасга жорий қилиб, буни анъанага айлантирди. Чустий мустазодининг Насафий ва Табибий мустазодларидан фарқи шундаки, у ғазал сингари қофияланмай, балки ҳар сатри ўзаро қофияланган мисралардан иборат. Натижада, ҳар бир банднинг ўзида ўнга қофиядош сўз вужудга келган:

*Юр, келди қалам гулшани дўстингга зафар ёз,
душманга хатар ёз!*

*Дунё гулининг яфрозига нури саҳар ёз,
хоинга шарар ёз!*

*Боғларда дарахт шохларига дурри-гуҳар ёз,
лаззатли самар ёз!*

*Олам қулоғин саҳфасига тотли хабар ёз,
осмонга қадар ёз!*

*Ижод қутисин оч элинга шаҳдушакар ёз,
золимга заҳар ёз!¹*

Шеърда “ёз” сўзининг радиф бўлиб келиши ва қофия сингари ҳар бир мисрада такрорланиши мустазоднинг мусиқийлигини оширган. Лирик қаҳрамон “Юр, келди қалам гулшани дўстингга зафар ёз” дейиш орқали дўстларни ғалабага чорлаб, “душманга хатар ёз”ишга даъват этади. Кейинги мисраларда “Боғларда дарахт шохларига дурри-гуҳар ёз” дея ёз фаслига “лаззатли самар ёз” шаклида мурожаат қилади. Навбатдаги қаторларда “олам қулоғига” тотли хабар, “элинга шаҳду шакар ёз”, золимларга “заҳар ёз” дер экан, шеърдаги тантанавор оҳанг юксак пафос билан бирлашиб, унинг бадий жозибаси ортишига сабаб бўлган.

Бу каби мухаммас-мустазодни биз Чархийнинг “Қиёлаб ўтди” китобида ҳам кузатамиз. Унинг мухаммас-мустазоди қаламга бағишланиб, қуйидаги банд билан бошланади:

*Ҳаётим ичра ўзинг олиҳимматим, қаламим
Ки, соҳиби карамим.*

*Кунгилни дардига ҳамдard, улфатим, қаламим,
Ҳамон фарахли дамим.*

¹Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 322.

Умринг лаззати. Файзу шарофатим, қаламим,
 Йўқ энди қайзу гамим.
 Жавоҳироту фунун кони, ҳикматим, қаламим,
 Хазинасан деганим,
 Дилимда оташи ишқу, ҳароратим қаламим,
 Ҳамиша истаганим¹.

Эътиборлиси шундаки, мазкур мустазод ноанъанавий вазнда, яъни мужтасс баҳрининг мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуфи мустазод (рукнлари ва чизмаси: мафошлун фаилотун мафошлун фаилун мафошлун фаилун V – V – / V V – / V – V – / V V – / V – V – / V V –) ўлчовида ёзилган. Ушбу мустазодда мужтасс баҳрининг танланишига асосий сабаблардан бири сифатида шеър учун танланган қофияни келтириш мумкин. Қофиядош сўзлар сифатида қаламим, олиҳимматим, карамим, улфатим, дамим, шарофатим, гамим, ҳикматим, деганим, ҳароратим, истаганим кабиларнинг танланиши ўз-ўзидан сўнги руkning маҳбуни маҳзуф бўлишини талаб қилади.

Аруз назариясидан маълумки, маҳбуни маҳзуф руки, асосан, маҳбун тармоқли баҳрларда, яъни рамал ёки мужтассда ёзилиши мумкин. Юқорида келтирилган қофияларнинг танланиши ўз-ўзидан шоир Чархийнинг мана шу мустазоди учун мужтасс баҳрини танлашига олиб келган. Эътиборли жиҳати, мустазод қоидаларига риоя қилинар экан, шоир кўшимча мисраларни ҳам биринчи ва тўртинчи рукидан олади. Табиийки, биринчи ва тўртинчи рукилар мафошлун ҳамда фаилун рукиларидир. Бу ҳолат ҳам вазннинг мужтассда бўлишини талаб этади. Давр шеъриятида учровчи бу каби ҳолатлар жанр билан боғлиқ янгиликлар ва анъанавийликка янгича ёндашувларни намоён қилади. Бу эса шу давр шоирларининг маҳоратини кўрсатувчи навбатдаги далиллардандир.

XX аср иккинчи ярми шеъриятида истифода этилган байтли шеърлардан яна бири қасидадир. Қасида арабча “қасд” сўзидан олинган бўлиб, мақсад, ният, интилиш маъноларини билдиради. Бу шеърий жанрга мансуб асарлар кўпинча муҳим тарихий воқеалар, тарихий шахслар, шоҳлар мадҳига бағишланган бўлиб,

¹Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т.: Фафур Гулом номлидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 157.

худди ода каби тантановар услубда юзага келган¹. Қасиданинг кўпинча тахаллуссиз, ғазалга хос қофия тартибида эканлиги кўринади. Ушбу жанр ҳажм жиҳатидан чегараланмаган. “Унда байтлар сони 12 тадан кам бўлмаслиги керак. Охирги чегараси неча байт бўлиши ҳақида классик адабиётимизда ҳам, ҳозирги замон адабиётшунослигида ҳам барқарор фикр айтилган эмас”². Қасидалар мавзусига кўра васф, мадҳ, ҳажв, марсия, муножот ва фалсафий қасидаларга бўлинади. Туркий адабиётдаги илк қасида “Девону луғотит-турк” да “қўнуғ” шаклида учрайди³.

Туркий аруз имкониятларини ғазал жанри орқали бойитган Эркин Воҳидов қасидалар яратишда ҳам мумтоз анъаналарга ижодий ёндашди. Унинг Аллоҳ яратган бутун махлуқот орасида энг шариф яратилган бўлган инсонга бағишланган “Инсон”, ўз даврининг миллий мадҳияси даражасига кўтарилган “Ўзбегим” қасидалари ушбу жанрнинг бетакрор намуналаридир. Мазкур қасидалар аруз тизимининг туркона вазни бўлмиш *рамали мусаммани маҳзуф* (рукнлари ва тақтиби: *фошлотун фошлотун фошлотун фошлун* – V – –/– V – –/– V – –/– V –) ўлчовида яратилиши билан янада миллийлик касб этган (7-илювага қаранг).

Тарихингдир минг асрлар
Ичра пинҳон, ўзбегим,
Сенга тенгдош Полиру
Оқсоч Тиёншон, ўзбегим⁴...

Қасида учун танланган радиф (ўзбегим) бевосита унинг вазнини ҳам белгилаб берган деб айтиш мумкин. Чўзиқ, қисқа ва чўзиқ ҳижолардан иборат бўлган ушбу сўз мисранинг охирида келиб, унинг “*фошлун*” тармоқ рукни, бинобарин, маҳзуф билан яқунланишини тақозо қилган, натижада, қасиданинг *рамали мусаммани маҳзуф* вазнида ёзилишини таъминлаган.

Эркин Воҳидов ушбу қасидада ўзбекнинг “минг асрлар ичра пинҳон” тарихини кўхна Самарқандда сақланиб қолган Афросиёб

¹ Уиуров Х. Адабиётшунослик назарияси. – Т.: 2004. – Б. 88.

² Носиров О. Ва бошқ. Ўзбек классик шеърини жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б. 129.

³ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғонинг адабиёти (Алишер Навоий даври). – Т.: TAMADDUN, 2016. – Б. 62.

⁴ Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – Б. 151.

ёдгорлигидан, Мўғулистон ва Сибирдаги Ўрхун ҳамда Энасой дарёлари қирғоқларидан топилган қадимги туркий тошбитиклардан излаш лозимлигини айтади. Қасида давомида ўтмишимизнинг яна бошқа ибратли саҳифалари варақланар экан, шоир она халқ тарихини мукаммал талқин этмоққа ожиз эканига камтарлик ила ишора қилади:

*Тарихинг битмакка, халқим,
Мингта Фирдавсий керак,
Чунки бир бор чеккан оҳинг
Мингта достон, ўзбегим.*

Эркин Воҳидовнинг “Ўзбегим” қасидасини халқимиз шаъни ва шавкатига бадийий сўздан тикланган муҳташам обида деб баҳоласак, асло муболага бўлмайди.

Шоирнинг деярли ҳар бир шеърида фалсафа, “теша тегмаган” фикрлар бор. Бу жиҳатидан “Инсон” қасидаси алоҳида ажралиб туради. Қасидада фариштадек пок ва иблисдек ёвуз, тоғ каби буюк ва қум зарраси каби майда, чоҳ каби тубан, донишманддек оқил ва телбадек нодон мавжудот – инсон олами шу қадар дард билан ифодаланган.

*Собиту сайёрада
Инсон ўзинг, инсон ўзинг,
Мулки олам ичра бир
Хоқон ўзинг, султон ўзинг!*

Шоирнинг “Қўллар” қасидаси ҳам мавжуд. Шеър ҳазажи мусаммани солим (руқнлари ва тақтиъи: мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун V --- /V --- /V --- /V ---) вазнида яратилиб, мавзусига кўра қасиданавислик тарихида янги ҳодиса ҳисобланади. Ушбу қасида учун танланган “бу қўллардир, бу қўллардир” радифи ҳам унинг ҳазаждан бошқа ўлчовда ёзила олмаслигини кўрсатади.

*Танигда камтарин аъзо
Бу қўллардир, бу қўллардир,*

¹ Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: “SHARQ” НМАК, 2018. – Б. 392.

Мудом меҳнат учун пайдо
Бу қўллардир, бу қўллардир¹.

Кузатишларимиз асносида Ҳабибий ижодиди ҳам 2 та қасида мавжудлиги аниқланди (7-иловага қаранг). Уларнинг биринчиси

Кўшилгай/ букун завқ/ ила ик/ки ёр,
V - - / V - - / V - - / V ~
Иковдан муҳаббат бўлиб ошкор²
V - - / V - - / V - - / V ~

байти билан бошланиб, мутақориби мусаммани мақсур (рукнлари ва тақтиъси: фаувлун фаувлун фаувлун фаувл V -- V -- V -- V ~) вазнида ёзилган. Матлаънинг иккинчи мисрасидаги “икковдан” сўзини вазн талаби билан таслимга³ учраган ва натижада бу сўзни “иковдан” тарзида қўлладик. Асл матнда эса “икковдан” сингари ифодаланган. Мазкур ўлчовда арузшунос олимларимизнинг тадқиқотларига кўра, ўзбек адабиётида дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” достони, кейинчалик эса Алишер Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонидаги 61, 112 газаллари яратилган. Ҳабибийнинг иккинчи қасидаси эса

Эй шонли, / шарафли қаҳрамонлар,
- - V / V - V - / V - -
Ҳурматли Ватанга меҳрибонлар⁴
- - V / V - V - / V - -

байти билан бошланиб, ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзурф (рукнлари ва тақтиъси: мафъувлу мафшолун фаувлун -- V/V - V - / V - -) ўлчовида битилган. Шоирнинг ҳар иккала қасидаси ўз даври учун долзарб мавзуларга бағишланган.

¹Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: “SHARQ” НМАК, 2018. – Б. 397.

²Ҳабибий. Танланган асарлар. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б. 44.

³Изоҳ таслим “смирмак” маъносини ифодаловчи аруз атамаси бўлиб, сўзларни вазига мослаш учун уларнинг ўзак-негизларидаги бирон ҳарфни тушириш усулини ифодалайди.

⁴Ҳабибий. Танланган асарлар. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б. 47.

Устозларидан ижоднинг талай сирларини ўрганган Собир Абдулла қасидалар яратишда ҳам уларга бевосита эргашиди. Унинг “Девон”ига кирган “Тошкент қасидаси” ҳажман 34 байтдан иборат. Тузилишига кўра қасидаи мужаррада (чала қасида), мавзусига кўра эса мадҳ қасидадир. Шеър қуйидаги байт билан бошланади:

Қадимий но/ми Шош – Тошкент,

V – – – / V – – ~

Бўлибсен қай/та ёш Тошкент!

V – – – / V – – ~

Гўзал ва мафтункор маъво беқиёсликлари улуғланган сатрларга шоирнинг пойтахт шаҳарга чексиз муҳаббати жо бўлгани сезилади: “*Шарқда майғимсен: Ҳақиқат! Сен қуёш – Тошкент*”. Келтирилган байт ҳазаж баҳрининг ҳазажу мураббаъи мусаббаъ (рукнлари ва тақтиби: мафойилун мафойилон V – – – / V – – ~)да бўлиб, жуфт мисралари а-а, тоқ мисралари а-б тарзида қофияланган.

Собир Абдулланинг иккинчи “Қуёш” қасидаси тўрт жилдлик Асарлар тўпламидан ўрин олган бўлиб, аруз тизимининг музориъи мусаммани аҳраб вазнида ёзилган. Ушбу қасида қуёшнинг мадҳига бағишланади (7-иловага қаранг). Кузатишларимиз шунини кўрсатадики, қасиданинг ҳажми мумтоз қасидаларга мос эмас. Чунки шеър ҳажман 10 байт, 20 мисрани ташкил қилади.

Чустий ижодида ҳам “Наврўз”, “Норин”, “Юрак” қасидалари мавжуд. Шоирнинг “Юрак” қасидаси мухаммас шаклида яратилган (7-иловага қаранг). Олимларимизниг қайд этишларича, мумтоз адабиётимизда туркий тилда ёзилган қасиданинг бу шакли кузатилмаган². Қасида ҳажман 10 банд, 50 мисрани ташкил қилади:

Бир юрак бордирки, мустаҳкам пўлат кўргони бор,

Унда сақланган хазина бебаҳо виждони бор,

¹Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадий адабиёт, 1965. – Б. 272.

²Қаранг: Ориббеков Р. Лириxada кичик жанрлар. – Т.: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърини жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979; Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фаъ, 1992; D.Yusupova. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: T.A'LIM-MEDIA, 2019.

*Ақлу ҳуш отлиқ салобатлиқ неча посбони бор,
Найзалар тешимас, ўқ ўтмас, ишқдан қалқони бор,
Унга васлин ваъда қилган меҳрибон жонони бор¹*

сингари банд рамали мусаммани мақсур (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлотун фошлон* -V - -/ -V - -/ -V - -/ -V -) вазнида ёзилган бўлиб, а-а-а-а-а, б-б-б-б-а... тарзида қофияланган. Қасиданинг қофияланмайдиган мисралари эса *рамали мусаммани маҳзүф* (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлотун фошлун* -V - -/ -V - -/ -V - -/ -V -) ўлчовидадир. Шеърда Чустий юракда “мустаҳкам пўлат қўрғони, бебаҳо виждони, салобатлиқ неча посбони, ишқдан қалқони, меҳрибон жони бор” лигини таъкидлайди.

Юқоридагилардан маълум бўляптики, XX аср иккинчи ярми шеърлятида Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов мустазод ва қасида жанрининг бетакрор намуналарини яратдилар. Собир Абдулла ўзбек адабиётига мустазоднинг ноанъанавий турларини олиб кирди. Унинг мустазодида тўлиқ мисра биринчи ва тўртинчи, ярим мисралар эса иккинчи ва учинчи қаторларда келади. Чустий туркий адабиётда Аҳмад Табибий анъаналарини давом эттириб, ўзбек адабиётини мустазодни мухаммасга жорий қилиб, мухаммаси мустазод яратди. Шаклдаги бу ўзгаришларга қарамай, бу давр мустазодида мумтоз мустазодга хос анъанавий шеърини ўлчов сақланиб қолди. Бу давр қасидалари асосан мураддаф бўлиб, уларда истифода этилган вазнлар аксарият ҳолларда танланган радийлар билан уйғунлик касб этган.

2.2-§. Кичик лирик жанрларнинг вазн хусусиятлари

Байтги шеърлар орасида ғазал, мустазод ва қасидалар билан бир қаторда кичик лирик жанрларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Ўзбек адабиётини кичик лирик жанрларга рубоий, туюқ, қитъа, фард, муаммо, луғз (чистон), таърихларни киритиш мумкин. Ушбу жанрларнинг барчаси XX аср иккинчи ярми шеърлятида у ёки бу шаклда давом этди.

¹ Чустий. Садоқат гуллари. ~ Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 290.

Рубоий мумтоз адабиётимизда кенг тарқалган жанрлардан бири бўлиб, байгли шеърлар сирасига киради. Рубоий ҳақидаги дастлабки маълумотни мумтоз манбалардан, хусусан, Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” (“Мухтасар”) асарларидан олиш мумкин. Эътиборлиси, бу асарларда рубоийга берилган таърифлар бири-биридан фарқланади. Жумладан, “Фунун ул-балоға” асарида Шайх Аҳмад Тарозий рубоий ҳақида гапириб, унинг тўрт мисра бўлишини, аввалги, иккинчи ва тўртинчи мисралари ўзаро қофияланишини, учинчи мисраси ихтиёрий бўлишини таъкидлар экан, учинчи мисрада “қофия келтурсалар”, уни “рубойи мусарраъ”¹, – деб номланишини айтади². Намуна сифатида олим туркий тилда ёзилган икки рубоийни келтиради. Мазкур рубоийлар анъанавий ҳазаж баҳри вазнларида бўлмасдан, *рамали мусаддаси маҳзурф* вазнидадир. Бу эса ўша даврларда, яъни рубоий шаклланаётган пайтда унинг вазни эркин бўлганлигини ёки баъзан туркий шоирлар рубоийни *рамалда* ҳам ёзганлигини англатади. “Бу ҳолат Навоийгача туркий шеърятда рубоийнинг қатъий вазнда бўлиши талаб қилинмаганлигини кўрсатади”³.

Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида “Рубоий вазниким, ани “ду байтий” ва “тарона” ҳам дерлар, ҳазаж баҳрининг “ахрам” ва “ахраб”идин истихрож қилибдурлар ва ул вазнедур асру хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда”⁴, – деб ёзади. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам “Аруз рисоласи” (“Мухтасар”) асарида Алишер Навоий фикрларини давом эттириб, рубоий ҳазаж баҳрининг ахрам ва ахраб шажараси вазнларида ёзилишини таъкидлайди. Кейинги давр назарий китобларида ҳам рубоийнинг Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур таъкидлаганларидек, ҳазаж баҳрининг ахрам ва ахраб шажараси вазнларида ёзилишини айтиш анъанага айланган⁵.

¹Изоҳ: сара ёки таронаи рубоий.

² Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул-балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Ҳазина, 1996. – Б. 124.

³ Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 133.

⁴ Навоий А. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. 16-жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 49.

⁵ Қарағ: Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий. – Т.: Фаң, 1981. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат наприети, 1976; Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърятни жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979; Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019.

XX аср иккинчи ярмида Европадан кириб келган лирик жанрларда ижод қилиш билан бир қаторда мумтоз адабиёт жанрлари, хусусан, рубоий, туюқ ва бошқа жанрларда ижод қилиш ҳам давом этди. Биз айнан шу тамойилни Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов ижодида ҳам учратамиз. Уларнинг рубоийлари ҳам мумтоз адабиёт аънаналарини, ҳам замонавий тўртликларни ўзида мужассам қилганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Шундан келиб чиқиб, биз бу даврда яратилган рубоийларни шартли равишда 3 гуруҳга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик:

- 1) аънавий (мумтоз) рубоийлар;
- 2) дубайгийлар;
- 3) тўртликлар.

Даставвал биринчи гуруҳга мансуб рубоийларни кўриб чиқамиз. Аънавий (мумтоз) рубоийларга биз мумтоз рубоий аъналарига хос бўлган вазнлар, яъни ҳазаж баҳрининг ахрам ва ахраб шажараси ўлчовларида ёзилган шеърларни киритдик. Кузатишларимиздан маълум бўлдики, бундай рубоийлар фақат Собир Абдулла ижодида учраб экан. Шоир шеърлятида ахраб шажараси ўлчовларида 5 та рубоий бўлиб, улар шоирнинг тўрт жилдик “Асарлар”га киритилган¹. Собир Абдулланинг ушбу рубоийлари, асосан, дўстлик, вафо, ижод машаққати билан боғлиқ мавзулардадир. Жумладан, “Ул дўстки мени соғинару ёд айлар” рубоийсида дўстларнинг бир-бирини соғинганда йўқлаши, “гоҳи келиб шод айлаши”, баъзан эса фақат манфаат юзасидан ҳамроҳ бўлиши айтилади:

Ул дўстки/ мени соғинару ёд айлар,

— — V / V — — V / V — — / —

Соғинти/рару гоҳи/ келиб шод айлар.

— — V / V — — V / V — — / —

Ул баъзи/сининг дўстли/гидан ваҳмим/ кўп,

— — V / V — — V / V — — / ~

Гар тегма/са наф менда/н + анга, дод айлар?²

— — V / V — — V / V — — / —

¹ Собир Абдулланинг “Девон”ида 1-гуруҳга мансуб рубоийлар учрамагани учун биз қуйидаги нашрга мурожаат қилдик. Қаранг: Собир Абдулла. Асарлар. 4 томлик. 2-том. — Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. — 175-б.

² Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 2-том. — Т.: Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. — Б. 175.

Келтирилган ушбу шеър рубойи хасий (эркин рубойи) бўлиб, унинг 1-, 2-, 4-мисралари ҳазаж баҳрининг ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими абтар (рукнлари ва тақтиъи: мафъулу мафойилу мафойилун фаъ – $-V/V - - V/V - - -/ -$), 3-мисраси эса ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими азали (рукнлари ва тақтиъи: мафъулу мафойилу мафойилун фоъ – $-V/V - - V/V - - -/ \sim$) вазнида яратилган. Анъанавий мумтоз рубойга хос а-а-б-а тарзида қофияланган. 4-мисрасида вазн талаби билан васл ҳодисаси юзага келган. Мисрадаги 3-рукнда қўлланилган “мендан” сўзидаги “н” ундоши ундан кейин турган “а” ҳижосига уланиб, “на” тарзида ўқилиши лозим. Шунингдек, рубойнинг 1- ва 3-мисраларида “дўст” сўзи чўзиқ ҳижо (-) тарзида келганлигининг гувоҳи бўлдиқ. Аслида, аввалги фаслларда ҳам таъкидлаганимиздек, мумтоз аруз қонуниятларига кўра, “дўст” сўзи ўта чўзиқ ($-V$) ҳижоли сўз ҳисобланади. Лекин XX аср иккинчи ярмидан бошлаб шоирларимиз аруздан фойдаланган пайтларида ўта чўзиқ ҳижоларни баъзан ўз ўрнида, яъни мумтоз аруз талаби асосида, баъзан эса оддий чўзиқ ҳижо тарзида қўллаганлар. Бу каби ҳолатлар XX аср иккинчи ярми шеърятти учун хос бўлиб, бошқа шоирларда ҳам кузатилади. Собир Абдулланинг дўст мавзусидаги яна бир рубойиси: “Ул дўст дема тўғри сўзинг ёқмаса гар” деб бошланувчи рубойида эса “дўст” сўзи ўта чўзиқ ҳижо тарзида қўлланилган. Мазкур рубойи куйидаги мисралардан иборат:

Ул дўст/ дема тўғри/ сўзинг ёқма/са гар,
 - - $V/V - - V/V - - V/V -$
 Текканда/“амал” сўнгра/кулиб боқма/са гар,
 - - $V/V - - V/V - - V/V -$
 Ўт баҳри/дану иста/ма-ю қоқма/ эшик,
 - - $V/V - - V/V - - V/V -$
 Йўқлаб се/ни гоҳ-гоҳи/ эшик қоқма/са гар¹.
 - - $V/V - - V/V - - V/V -$

Ушбу шеър ҳам рубойи хасий (эркин рубойи) бўлиб, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ажабб (рукнлари ва

¹Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б. 175.

тақтиби: мафъулу мафойилу мафойилу фаал -- V / V -- V / V -- V / V --) вазнида яратилган. Анъанавий а-а-б-а тарзда қофияланган. Рубойининг илк мисрасидаги “дўст” сўзи энди ўта чўзиқ ҳижо тарзида қўлланилганлиги учун вазнда ҳам ўзгариш кузатилади. Биринчи рубойда “дўст” сўзи қўлланган мисра *ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими абтарда бўлса*, ушбу рубойининг барча мисралари *ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ажжаббадир*. Шоир “Ул дўст дема тўғри сўзинг ёқмаса гар” рубойида ҳам ҳақиқий дўст тўғри сўзни қабул қилиши, амал текканда ўзгармаслиги кераклиги, бир-бирини йўқлаб туриш дўстликнинг энг асосий қоидаларидан бири эканлигини таъкидлайди.

Таснифимиздаги 2-гурух, яъни дубайтийларга *ҳазаж баҳрининг ҳазажи мусаддаси маҳзуф* ва *ҳазажи мусаддаси мақсур* ўлчовларида ёзилган шеърларни киритдик. Шу ўринда дубайтий ҳақида қисқача тўхталиб ўтсак. Маълумки, “рубойга ўхшаб дубайтийнинг ҳам ўз поэтик қонуниятлари, ҳаёт ва фаолият йўли, тил ва услуб хусусиятлари бор”¹. Адабиётшунос И.Ҳаққул ўзининг “Ўзбек адабиётида рубой” китобида дубайтийнинг асосий вазни *ҳазажи мусаддаси мақсур* ёки *маҳзуф*га мос тушишини айтади. Демак, “Дубайтий – икки байт (тўрт мисра)дан иборат, лекин рубой вазнига (ҳазажнинг ахраб ва ахрамига) тушмайдиган тўртлик”². Кузатишларимиздан аниқ бўлдики, Собир Абдулла ижодида 15 та, Чустийда 2 та дубайтий мавжуд экан. Собир Абдулланинг “Дўстни арзон сотувчи баъзи ҳофиз ҳақида” дубайтийси қуйидагича:

Деди: - Дўстим, қилай тўйинг/да хизмат!

V - - - / V - - - / V - -

Қачон тўй қилдим: у бўлди шу кун “банд”.

V - - - / V - - - / V - ~

Уни арзийди қилсам қанча ҳурмат,

V - - - / V - - - / V - -

*Бироқ, пул бермасанг, бўлмайди хурсанд*³.

V - - - / V - - - / V - ~

¹ Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубой. – Т.: Фан, 1981. – Б. 9.

² Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б. 37.

³ Абдулла Собир. Тапланган асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: Т.: Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1976. – Б. 151.

тактиби: мафъулу мафоййлу мафоййлу фаал -- V / V -- V / V -- V / V --) вазнида яратилган. Анъанавий а-а-б-а тарзда қофияланган. Рубойийнинг илк мисрасидаги “дўст” сўзи энди ўта чўзиқ ҳижо тарзида қўлланилганлиги учун вазнида ҳам ўзгариш кузатилади. Биринчи рубойида “дўст” сўзи қўлланган мисра ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими абтарда бўлса, ушбу рубойийнинг барча мисралари ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ажжаббадир. Шоир “Ул дўст дема тўғри сўзинг ёқмаса гар” рубойида ҳам ҳақиқий дўст тўғри сўзни қабул қилиши, амал текканда ўзгармаслиги кераклиги, бир-бирини йўқлаб туриш дўстликнинг энг асосий қоидаларидан бири эканлигини таъкидлайди.

Таснифимиздаги 2-гурух, яъни дубайтийларга ҳазаж баҳрининг ҳазажи мусаддаси маҳзүф ва ҳазажи мусаддаси мақсур ўлчовларида ёзилган шеърларни киритдик. Шу ўринда дубайтий ҳақида қисқача тўхталиб ўтсак. Маълумки, “рубойига ўхшаб дубайтийнинг ҳам ўз поэтик қонуниятлари, ҳаёт ва фаолият йўли, тил ва услуб хусусиятлари бор”¹. Адабиётшунос И.Ҳаққул ўзининг “Ўзбек адабиётида рубойи” китобида дубайтийнинг асосий вазни ҳазажи мусаддаси мақсур ёки маҳзүфга мос тушишини айтади. Демак, “Дубайтий – икки байт (тўрт мисра)дан иборат, лекин рубойи вазнига (ҳазажнинг ахраб ва ахрамига) тушмайдиган тўртлик”². Кузатишларимиздан аниқ бўлдики, Собир Абдулла ижодида 15 та, Чустийда 2 та дубайтий мавжуд экан. Собир Абдулланинг “Дўстни арзон сотувчи баъзи хофиз ҳақида” дубайтийси куйидагича:

Деди: - Дўстим, қилай тўйинг/да хизмат!

V - - - / V - - - / V - -

Қачон тўй қилдим: у бўлди шу кун “банд”.

V - - - / V - - - / V - ~

Уни арзийди қилсам қанча ҳурмат,

V - - - / V - - - / V - -

Бироқ, пул бермасанг, бўлмайди хурсанд³.

V - - - / V - - - / V - ~

¹ Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубойи. – Т.: Фан, 1981. – Б. 9.

² Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б. 37.

³ Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат ваҳриёти. 1976. – Б. 151.

Дубайтийнинг 1–3-мисралари *ҳазажи мусаддаси маҳзуф* (рукнлари ва тақтиби: *мафойилун мафойилун фаувлун V – – –/V – – –/V – –*), 2-, 4-мисралари эса *ҳазажи мусаддаси мақсур* (рукнлари ва тақтиби: *мафойилун мафойилун мафойил V – – –/V – – –/V – ~*) вазнида ёзилган, *а-б-а-б* тарзида қофияланган. Шунингдек, Чустий ижодида ҳам дубайтийлар учрайди. Унинг “Кўнгил тилаги” девонига 2 та дубайтий киритилган. Куйида уларнинг бирини келтирамиз:

*Сўзимнинг шоҳидидур ақли виждон,
Тириклар бор, улар гўёки бежон,
Ўликлар бор, тириклардан тирикроқ,
Бу хил одамни тарих дер чин инсон¹.*

Мазкур дубайтий ҳазаж баҳрининг *ҳазажи мусаддаси мақсур* вазнида ёзилиб, Шайх Аҳмад Тарозий эътироф этганидек, *а-а-а-а* тарзида қофияланган. Келтирилган ҳар иккала шеър ҳам мумтоз дубайтий қоидаларига мос ёзилган. Демак, XX аср иккинчи ярми шеърлятида ҳам дубайтий ёзиш анъанаси муайян тарзда давом этган эканлиги кўринади.

Тўртликлар деб номланган 3-гуруҳ *рамал*, *ҳазаж* баҳрларида яратилган шеърларни ўз ичига олади. Бундай шеърлар Эркин Воҳидов (2 та), Собир Абдулла (2 та), Чустий (11 та) ижодида мавжуд. Тўртлик яратишдаги XX аср иккинчи ярми шеърлятида дастлабки вазн *рамали мусаммани маҳзуф* бўлиб, унда Эркин Воҳидовнинг 1 та, Чустийнинг 4 та шеъри яратилган.

Эркин Воҳидовнинг тўртлиги “Ёшлик девони”га киритилган бўлиб, *рамали мусаммани маҳзуф*да ёзилган. Шоир тўртликда тақрир, тазод санъатларидан моҳирона фойдаланиб, вазн имкониятларини янада кенгайтирган. Шеър учун танланган *тер, дер, шеър* қофиядош сўзлари эса тўртликдаги мусиқийликни оширган.

*Қатра – шабнам, қатра – кўз ёш, Қатра – қону қатра – тер,
Қатра шабнамдек бу шеърим – кўрган эл ҳам қатра дер,
Манглайимдан қатра теру, кўзларимдан қатра ёш,
Ҳам юракдан қатра қон – тўқдим-да, ёздим қатра шеър².*

¹ Чустий. Кўнгил тилаги. – Т.: Фан, 1994. – Б. 225.

² Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – Б.140.

Чустий тўртликларининг учтаси “Садоқат гуллари”га, биттаси эса “Кўнгил тилаги” девонига киритилган.

*Икки нафсингдан бири золиб, бири мағлуброқ,
Иккисин тийсанг агар бўлгайсан оқил раҳнамо.
Иккисин мағлуби бўлсанг умр мулкида бироқ,
Дунёда турли балоларга бўлурсан мубтало¹*

тўртлигининг биринчи ва учинчи мисралари рамали мусаммани мақсур (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлотун фошлон – V – /-V – /-V – /-V ~*) вазнида бўлса, иккинчи ва тўртинчи мисралари рамали мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлотун фошлун – V – /-V – /-V – /-V – /-V -*)да ёзилган, а-б-а-б тарзида қофияланган. Ушбу тўртлик инсон ўзидаги икки нафсни тийиб оқил раҳнамо, ё аксинча уларга мағлуб бўлиб, турли балоларга мубтало бўлиши мумкинлиги ҳақидадир.

Тўртлик учун асос бўлган навбатдаги вазн *рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)* бўлиб, мазкур ўлчовда Собир Абдулла 2 та, Чустий 4 та шеър яратган. Шу ўринда Шайх Аҳмад Гарозийнинг “Фунун ул-балоға” асаридаги туркий тилда яратилган бир шеърни мисол сифатида келтирамыз:

*Эй малоҳат мулкида соҳибқирон,
Кўзларингдур фитнаи охир замон.
Гар пари эмассен, эй гул, юзи хур,
Не учун кўздин учарсен ҳар замон².*

Шайх Аҳмад Гарозий мазкур шеърни келтириб, қофияси ҳақида “агар учинчи мисрада қофия келтурмасалар рубоийи ҳасий” бўлишини таъкидлайди. Бу ўринда шоир “рубоийи ҳасий”нинг вазни ҳақида тўхталмайди. “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган туркий тилдаги шеър *рамали мусаддаси мақсур* вазнида ёзилганлиги аниқлаштирилди. Таъкидлаганимиздек, XX аср иккинчи ярми, хусусан, Собир Абдулла, Чустий ижодида ҳам мазкур вазнда ёзилган шеърлар

¹ Чустий. Кўнгил тилаги. – Т.: Фап, 1994. – Б. 332.

² Шайх Аҳмад Гарозий. Фунун-ул-балоға. Мазсул муҳаррир Б.Ҳасанов. – Т.: Ҳазина, 1996. – Б. 124.

бор. Жумладан, Собир Абдулланинг “Мағрурлик таърифида”
тўртлиги куйидагича:

*Баъзи мағрурлар кўзу қош ўйнатур,
Ўзни донишманд олиб, бош ўйнатур.
Телбага “сен телбасан” деб кўрмаким,
Ори келмоқдан сенга тош ўйнатур¹*

сингари тўртлик рамал баҳрининг рамали мусаммани маҳзуф
(руқнлари ва тақтиби: *фошлотун фошлотун фошлун -V - -/ -V - -
/-V - -/ -V -*) вазнида ёзилган бўлиб, қофия тизими худди Шайх
Аҳмад Тарозий кўрсатганидек, *а-а-б-а* тарзидадир. Шу ўринда
мазкур вазнда яратилган Чустий ижодидан ҳам панд-насиҳат
мавзусидаги бир шеърни келтирамиз:

*Эй ўғил-қиз, кел эшит, бу сенга панд,
Нафс занжирига қилма ўзни банд.
Эл аро бўл камтарин, бўл камтарин,
Камтаринга дер малак ҳам офарин².*

Келтирилган тўртликнинг 1-, 2- мисраси *рамали мусаддаси мақсур*, 3-, 4-мисраси эса *рамали мусаддаси маҳзуф* вазнида эканлигининг гувоҳи бўламиз. Гўё “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган шеър вазни билан бир хил. Лекин Чустийнинг тўртлигида қофия тизими *а-а-б-б* тарзидадир. Зеро, Шайх Аҳмад Тарозий “рубойи хасий”нинг қофияси ҳақида қатъий қоида айтади. Собир Абдулланинг мазкур вазнда яратилган тўртлиги эса бу қоидага мос, Чустийники эса мос келмайди. Шунинг учун Собир Абдулла шеърини шартли “рубойи хасий”, Чустийникини эса тўртлик деб аташ мумкин. Собир Абдулланинг шу вазнда яратилган “Баъзи “тўйма-тўй юрувчи раққосалар” таърифида шеъри “рубойи хасий”, Чустийники эса юқорида келтирилган шеъри билан бир хил.

Шунингдек, Чустий, Эркин Воҳидов ижодида *ҳазажи мусаммани солим* вазнида яратилган тўртликлар ҳам учрайди¹.

¹Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 1-том. – Т.: Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 333.

²Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 333.

Эркин Воҳидовнинг тўртлиги ўзбек адабиётидаги тавзий (аллитерация) санъатининг гўзал намунасидир.

*Қаро қошинг, қалам қошинг, қийиқ қайрилма қошинг, қиз,
Қилур қатлимга қасд, қайраб — қилич қотил қарошинг, қиз.
Қафасда қалб қушин қийнаб қанот қоқмоққа қўймайсан,
Қараб қўйгил қиёким, қалбни қиздирсин қуёшинг қиз².*

Байтлардаги сўзларда “қ” товуши бир неча бор (жами 34 марта) ишлатилиши билан матнда тавзий санъатини ҳосил қилган. Гўё мазкур ундош (оҳангдош) товушлар байтдаги сўзларга улашиб чиқилгандек тасаввур пайдо қилади. Тўртликка асос бўлган вазн эса унинг ритмик оҳангдорлигини оширган. Тўртлик а-а-б-а шаклида мумтоз рубойиларга хос қофияланган.

Кузатишларимиз асносида Ҳабибий ижодида ҳам бармоқ вазнида яратилган рубойилар мавжудлиги маълум бўлди³. XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиётида “рубойилар ҳам ғоявий-тематик, ҳам формал-поэтик жиҳатлардан тараққий этди. Уларнинг кўпчилиги бармоқ вазнида ёзиладиган бўлди. Энди рубойий ва соф туркий тўртликлар умумий хусусиятларга эга бўла бошлади. М.Шайхзода, Ҳабибий... ва бошқа шоирлар энг яхши рубойий ва тўртликларда катта ҳаётий ҳақиқат, зукко кузатувчанлик мавжуд”⁴. Тадқиқотимиз мақсадидан келиб чиқиб, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустийнинг бармоқ вазнида яратилган рубойилари таҳлилига тўхталмаймиз. Юқоридагиларнинг барчаси XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърлятида рубойий жанри турли шаклларда бўлсада, муваффақият билан қўлланганлигини кўрсатади.

Бу давр шеърлятида кенг қўлланилган кичик лирик жанрлардан яна бири туюқдир. Маълумки, туюқ, асосан, туркий халқлар шеърлятида мавжуд жанр бўлиб, у ҳақда дастлаб Шайх Аҳмад Тарозий ўзининг “Фунун ул-балоға” асарида маълумот беради. Муаллиф уни алоҳида лирик жанр эмас, балки

¹ Қаранг: Чустий. Садоқат гуллари. — Т.: Внешторгиздат, 1992. — Б. 332–333.

² Воҳидов Э. Ёшлик девони. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. — Б. 139.

³ Қаранг: Ҳабибий. Девон. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — Б. 459–460; Нафўзи олам. — Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. — Б. 84–85.

⁴ Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. — Т.: Ўқитувчи, 1979. — Б. 164.

рубойининг бир тури сифатида эътироф этади: “Они мужаннас¹ дерлар. Анингтек бўлурким, рубойининг қофиясинда тажнис риоят қилурлар... Ва бу турк шоирларининг ихтиросидур. Муни турклар туюқ дерлар². Бироқ Шайх Аҳмад Тарозий туюқнинг вазни ҳақида назарий фикр айтмайди. Бу ҳақда дастлаб Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида ўқиймиз: “Бириси “туюғ” дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилгай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур”³. Заҳириддин Бобур ҳам Алишер Навоий каби туюқ вазнининг *рамали мусаддаси мақсурда* бўлишини айтади ва мазкур жанрнинг турларини кўрсатади. Назарий манбаларда олимларимиз туркий тилдаги дастлабки туюқни XIV асрда Бурҳониддин Сивасий ёзганлигини таъкидлайдилар⁴.

Р.Орзибековнинг таъкидига кўра, туюқ жанри XX аср иккинчи ярми шеърлятида ҳам барҳаёт анъана сифатида яшаб келди. Зокиржон Ҳабибий, Собир Абдулла ва бошқаларнинг аруз вазнига мос мумтоз лирик жанр ва поэтик турларда ёзилган шеърлардан алоҳида тўпламлар, девонлар тузганликлари ҳам бу шоирлар ижодида анъанавий шеърлий жанрлар асосий ўрин тутганлигини кўрсатади. “Уларнинг туюқларига хос муштарак шаклий поэтик хусусият шундан иборатки, барча мумтоз шаклий қоидаларнинг сақланганлиги билан эски туюқлардан фарқ қилмайди”⁵. Тадқиқот давомида XX аср иккинчи ярмида яратилган туюқларнинг вазн ва шакл хусусиятлари ўрганилиб, улар ҳам шартли равишда уч гуруҳга ажратилди:

- 1) рамал баҳри вазнида яратилган туюқлар;
- 2) тажнисга асосланган туюқлар;
- 3) бармоқ вазнида яратилган туюқлар⁶.

¹Изоҳ: жинсдош сўзлар.

²Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Хазина, 1996. – Б. 125.

³Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. 16-жилд. – Т.: Фан, 2000. – Б. 70.

⁴Қаранг: Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърляти жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979; Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фаён, 1992; D.Yusupova. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019.

⁵Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б. 114.

⁶Изоҳ: бармоқ вазнида битилган туюқлар ишмиз мақсади ва моҳиятига мос бўлмаганлиги учун биз уларни тадқиқ объектга тортмаймиз.

Дастлаб биринчи гуруҳни кўриб чиқамиз. Аруз тизимининг *Рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)* вазнида яратилган туюқлар Ҳабибий ижодида 40 та, Собир Абдуллада 9 та, Чустийда 4 тани ташқил қилади. Хусусан, Р.Орзибеков Ҳабибийни ўзбек адабиёти тарихида энг кўп туюқ яратган шоир сифатида эътироф этиб, унинг туюқларида меҳнат аҳлининг фидокорлиги, ўз турмуши ва давридан миннатдорлиги улуғланади, — дейди¹. Шоирнинг

*Ош берур ким иш билан тўйдирса ер,
Ишламас ким, қайга борса дакки ер.
Ишлаган яйраб фаровонлик билан,
Яхши кийгай, яхши юргай, яхши ер²*

шеъри мумтоз туюқ анъаналарига хос *рамали мусаддаси маҳзуф* (руқнлари ва тақтиъи: *фоилотун фоилотун фоилун -V - -/-V - -/-V -*) вазнида ёзилган бўлиб, а-а-б-а тарзида тажнисли қофияланган. Мазкур туюқда шоир “ўтмиш шоирларнинг кўзи тушмаган сўз ўйинларини қўллайди, омоним ваполисемиксўзлар топади”³. Келтирилган туюқда “ер” сўзи 3 маънони: *замин, гап эшитиш, емоқ* маъноларини ифодалайди. Собир Абдулланинг

*Бул баланд парвоз, қанотинг ёз, қалам,
Шеърга пардоз боғла, тинмай ёз, қалам,
Тўрт фаслда ёз: яъни куз ва қиш,
Сен учун айниқса кўклам, ёз, қалам⁴*

туюғи *рамали мусаддаси маҳзуф* (руқнлари ва тақтиъи: *фоилотун фоилотун фоилун -V - -/-V - -/-V -*) вазнида ёзилган бўлиб, а-а-б-а мумтоз туюқларга хос қофияланган. Туюқдаги “қалам” радиф ҳисобланиб, шеърда қофиядан кейин ифодаланаётган етакчи фикрни таъкидлаб келган. Собир Абдулланинг мазкур туюғи Заҳириддин Бобур эътироф этганидек, радифли *туюқ*

¹ Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. — Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. — Б. 115.

² Ҳабибий. Девон. — Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — Б. 461.

³ Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. — Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. — Б. 115.

⁴ Абдулла Собир. Девон. — Т.: Бадиий адабиёт, 1965. — Б. 313.

ҳисобланади¹. Туюқнинг мазкур тури Чустий ижодида ҳам учрайди:

*Мен демасманки, оёқ холхоли бўл,
Ҳартубанлик қайдидан сен холи бўл.
Эл кўзига жшва бермоқ истасанг,
Якши ахлоқлар жсамолин холи бўл²*

каби туюқ ҳам рамали мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлун -V - -/-V - -/-V -*) вазнида ёзилган. Бу туюқда шоир “холи” сўзини *хол, йирок, кўрк* маъноларида ишлатган.

Иккинчи гуруҳга, яъни тажнисга асосланган туюқларга биз XX аср иккинчи ярмида яратилган *ҳазажи мусаддаси маҳзуф* (*мақсур*) вазнидаги шеърларни киритдик. Бундай шеърлар Ҳабибий ижодида 24 та, Чустийда 12 та бўлиб, Собир Абдулла ижодида биз тадқиқ қилган манбалар доирасида тажнисга асосланган туюқлар учрамайди. Ҳабибийнинг

*Гуноҳим бўлса жоно афв қил, кеч,
Кўзимнинг ёшларин дарё қилай, кеч.
Масал бор қолган ишга қор ёғар деб,
На иш қилсанг қил, эрта, қўймагил кеч³*

шеъри *ҳазажи мусаддаси маҳзуф* вазнида (рукнлари ва тақтиъи: *мафойилун мафойилун фаувлун V - - -/V - - -/V - -*) ёзилган, а-а-б-а тарзида қофияланган. Вазни сақлаш учун биринчи мисрадаги “афв” сўзини ўта чўзиқ (-V) ҳижо билан, учинчи, тўртинчи мисралардаги “қолган иш”, “қил эрта” сўзларини эса кўшиб талаффуз қилиш лозим. Шунда *ҳазажи мусаддаси маҳзуф* ўлчови қонуниятига мос тушади. Туюқда халқ мақолларидан моҳирона фойдаланилганлик шеърнинг таъсирчанлигини ҳам оширган.

¹ Қаранг: Бобур Э.М. Мужасар. Наҳрга тайёрловчи С.Ҳасан. – Т.: Фаи, 1971.

² Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 406.

³ Ҳабибий. Таълиқанг асарлар. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – Б. 216.

Чустийнинг “Солиб бўлмас паловни дам емасдан” деб бошланувчи тажнисга асосланган туюғи ҳазраги мусаддаси маҳзуф вазнида битилган бўлиб, руқилари ва тақтиғи:

мафойилун мафойилун фаувлун
V --- / V --- / V ---)

тарзидадир. Куйида ушбу тўртликнинг матнини келтирамиз:

*Солиб бўлмас паловни дам емасдан,
Дедим ростин кишидан дам емасдан:
Зериктиргай риёкор бўлса меҳмон,
Кўйилган ошни дам еб, дам емасдан¹*

сингари шеърдаги қофиядош “дам” сўзлари шаклан бир хил бўлса-да, уч хил маънони ифодалайди: биринчи мисрада паловнинг маромига етишини, иккинчи мисрада ҳордиқ маъносини билдирса, тўртинчи мисрада айирув боғловчиси вазифасидаги (дам, дам) маънони ифодалайди.

XX аср иккинчи ярми шеърятда қитъа жанри ҳам алоҳида ўрин тутди. Қитъа арабча сўз бўлиб, “парча”, “бўлак”, “қисм” деган маъноларни англатади. Қитъа ҳақида илк назарий қараш Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган. Асарда “Қитъа улдурким, аввалги мисрабинда қофия бўлмас. Ва ақалли икки байт бўлур. Ва мунинг ҳам аксари муқаррар эрмас. Ҳар неча ким қофия тобсалар айтурлар², – деб таъриф берилади. Арузшуносликда туркий адабиётда қитъанинг илк намуналари Носируддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асарида учраши ҳақида маълумотлар бор³. Маълумки, қитъа Шарқ адабиётида кенг тарқалган бўлиб, бу жанрда, одатда, ихчам ижтимоий-фалсафий фикрлар баён этилади. Қитъалар турли вазнларда битилиши мумкин.

Эркин Воҳидов қаламига мансуб қитъа аруз тизимининг рамали мусаммани маҳзуф, яъни фоилотун фоилотун фоилотун фоилун (-V - - / -V - - / -V - - / -V -) вазнида ёзилган.

¹ Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Фағур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 404.

² Шайх Аҳмад Тарозий: Фунун-ул-балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Ҳазина, 1996. – Б. 124

³ Yusupova D. Aruz vazni qoidolari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 135.

Истасанг тоза кўнгилга кўнмасин зарра зубор

Пок сўзи пок ши ва пок дил,

Пок хаёл бўлмоқ керак!

Бу жанрда қалам тебратиш бениҳоя мураккаб, бинобарин, зериктирарли насихатга ўтиб қолиши ҳам мумкин. Шоир эса бу мураккаб жанрда тажнис санъатидан ўринли фойдаланади. Маълум бир гапдан, афоризмдан ёки предметдан кутилмаган, ўқувчига завқ бера оладиган ва уни бирдан огоҳлантирадиган хулосалар чиқаради:

Қалбга истарсан гар бўл ёмон сўздан йироқ,

Карвалол ичмоқ керакмас, кар ва лол бўлмоқ керак.

XX аср шеърятини, хусусан, Чустий ижодида ҳам 30га яқин қитъа мавжуд. Шундан аруз вазнида ёзилгани жами 8тани ташкил этади. Жумладан, унинг

Ҳазар қилгил/ замондан, ҳам/ Худодан кўрк/қил, + эй одам,

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Агар сен ер/ юзининг ҳам/масига шо/ху ҳам султон²

V - - - / V - - - / V - - - / V - - - ~

байти билан бошланувчи қитъаси арузнинг ҳазаж баҳридадир. Қитъанинг биринчи мисраси *ҳазажи мусаммани солим* (рукнлари ва тақтиъи: *мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун V - - - /V - - - /V - - - /V - - -*) вазнида бўлса, иккинчи мисраси *ҳазажи мусаммани мусаббагда* (рукнлари ва тақтиъи: *мафойилун мафойилун мафойилун мафойилон V - - - /V - - - /V - - - /V - - -*) ёзилган бўлиб, анъанавий а-б, в-б тарзида қофияланган. Вазн талаби билан ҳар икки мисраларнинг охириги ҳижоси бир-биридан фарқ қилган. Қитъанинг биринчи мисрасидаги “кўрк” сўзи аруз тизими қонуниятига кўра, ўта чўзиқ ҳижо бўлиши керак эди, лекин ушбу шеърда оддий чўзиқ ҳижо тарзида келади. Шунингдек, 1-мисранинг тўртинчи рукнида қўлланилган “қил” сўзидаги “л” ундоши ундан кейин турган “эй” ҳижоси билан

¹Воҳидов Э. Таълиқланган асарлар. – Т.: “SHARQ” НМАҚ, 2018. – Б. 471.

²Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 334.

бирикиб, яъни васл ҳосил қилиб “лэй” тарзида талаффуз қилинади.

Мазкур қитъа Чустийнинг бошқа жанрда яратилган шеърлари каби анъанавий панд-насихат мавзусида ёзилган. Умуман, қитъа жанри фалсафий, ижтимоий мавзулар билан бирга ахлоқий-таълимий мавзуларда ҳам битилади. Шу маънода Чустийнинг ушбу қитъасида нопок бойлиқдан сақланиш кераклиги, агар бутун ер юзини эгаллаб, унда ҳукмрон бўлсанг ҳам Яратганнинг ғазаби бир лаҳзада тахт-у бахтингни ер билан яксон қилиши мумкинлиги билан боғлиқ фикрлар келтирилган. Шоирнинг

*Гул тиканлик этмамиш ҳаргиз, тикан гул бўлмамиш,
Бул ажабким, насли одам ҳам тикан, ҳам гул бўлур¹*

деб бошланувчи қитъаси рамал баҳрининг рамали мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: *фоилотун фоилотун фоилотун фоилун -V - -/ -V - -/ -V - -/ -V -*) вазнида ёзилган, анъанавий а-б, в-б тарзида қофияланган. Ушбу қитъа халқона, фалсафий услубда яратилган бўлиб, қитъа матлабсида ўхшатиш санъатининг ажойиб намунасини кўрамиз. Гул ҳаргиз тиканли бўлиб, тикан эса гарчи гулда бўлса ҳам гулдек бўлолмаслиги, лекин афсуски, “насли одам” ҳам гул, ҳам тикон каби бўлиши мумкинлиги шоирни ажаблантиради.

Р.Орзибеков “Лирикада кичик жанрлар” китобида қитъаларнинг қофияланиш тизими ҳақида тўхталиб, Навоий ижодида а-а, б-б қофияга эга бўлган қитъалар ҳам борлигини таъкидлайди. Ва бунга шоирнинг туюқ вазнида яратилган “Кимки ўзлук иморатин бузди” деб бошланувчи қитъасини мисол қилиб келтиради². Чустий ижодида ҳам туюқ вазнида ёзилган, а-а, б-б қофияли қитъа учрайди.

*Бу ҳадис: “Хуббул Ватан – имон эрур”,
Кимда имон бор, азиз инсон эрур.
Сақламоқ ёвдан Ватанни сенга қарз,*

¹Чустий. Ўша асар. – Б. 334.

²Қарағ: Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976.

Келтирилган қитъанинг биринчи байти рамали мусаммани маҳзурда (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлун* –V – –/–V – –/–V –) бўлса, иккинчиси рамали мусаммани мақсур (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлон* –V – –/–V – –/–V –) вазнида ёзилган; а-а, б-б тарзида қофияланган. Ушбу шеър Чустийнинг бошқа қитъаларидан фарқли ўлароқ, машхур ҳадис “*Хуббул Ватан – минал иймон*”, яъни “*Ватанни севмоқ иймонда ндир*” деган ҳадис билан бошланиб, кимда имон бўлса, энг азиз инсон бўлиши, Ватанни ёвдан сақламоқ фарз эканлиги китобхонга уқтирилган.

XX аср иккинчи ярми шеърятгида истифода этилган кичик жанрлардан яна бири фарддир. Шайх Аҳмад Тарозий мазкур жанрга “Фард икки мисраъ бўлур. Аввалги мисраъида қофия бўлмас” – деб таъриф беради². “Фардлар ҳамма даврлардаги ўзбек шеърятгида бор эди. У мақоллар каби сиқик, ихчамлиги, эсда осон қолиши, ҳикматларга бойлиги билан шоирларни кизиқтириб келган. Шунинг учун ҳам фард ёзмаган шоирни учратиш қийин”³. Адабиётшунос И.Адилова “Увайсий ижодида жанрлар такомил” рисоласида Алишер Навоий шеърятгида 86 та, Заҳриддин Бобур девонида 26 та, Увайсий шеърятгида 4 та фард мавжудлигини таъкидлайди⁴. XX аср иккинчи ярми шеърятгида ҳам Ҳабибий ижодида аруз тизимининг *рамал* (6 та), *ҳазаж* (8 та), *мутақориб* (1 та), *муҷтасс* баҳри (1 та) вазнларида яратилган фардлар учрайди (8-иловага қаранг). Лекин негадир шоирнинг ўзи “Наврўзи олам” шеърий тўпламига кирган ушбу фардларини “қитъалар” деб атайти⁵. Ҳабибий ўз фардларини қитъа деб номлаганини адабиётшунос олимлар М.Иброҳимов, М.Ойматовалар ҳам таъкидлайди⁶. Мазкур байтларнинг жанр хусусиятларини ўрганганимизда эса улар қитъа эмас, балки фард

¹Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 334.

²Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул балога. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Хазина, 1996. – Б. 130.

³Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърятги жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – Б. 171.

⁴Адилова И. Увайсий ижодида жанрлар такомил. – Т.: Muharrir, 2011. – Б. 6.

⁵Қаранг: Ҳабибий. Наврўзи олам. –Т.: Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б. 93–95.

⁶Қаранг: Иброҳимов М. Кичик поэтик жанрлар ва уларнинг услуб хусусиятлари //Ўзбек адабиётгида жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. – Т.: 1983. – Б. 154–192; Ойматова М.А. Ўзбек адабиётгида фард жанри поэтикаси ва тарихи. Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1999. – Б. 95.

эканлиги ойдинлашди. Шунинг учун биз уларни фард деб хисобладик.

Ҳабибий фардларини юксак бадийят билан ёзишга ҳаракат қилган, кўпинча халқ мақоллари, образли ифодаларни фардга сингдириб юборган. Хусусан, унинг

*Ёмон сўзларга одат қилма зинҳор,
Ёмон сўздан билурсан барча безор¹*

сингари фардида ҳикматли сўзлардан оқилона фойдаланиб, ёмон сўзларни сўзлашга одат қилмаслиги, ёмон сўзлардан ҳамма безорлиги ҳақида фикр юритилган. Келтирилган фард аруз тизимининг *ҳазажжи мусаддаси маҳзуф* (руқнлари ва тақтиъи: *мафоиълун мафоиълун фаувлун V — — /V — — /V — —*) вазнида ёзилиб, аънавий а-а тарзида қофияланган. Ушбу вазнда шоирнинг 7 фарди мавжуд.

*Масту аҳмоққа насиҳат айлама, чекма алам,
Сапчигай қайтиб ўзинга, кир қилур кўнглингни ҳам².*

Мазкур фард *рамали мусаммани маҳзуф* (руқнлари ва тақтиъи: *фоилотун фоилотун фоилун -V — — /-V — — /-V — —*) вазнида ёзилган, а-а тарзида, яъни мумтоз фардларга хос қофияланган. Ушбу ўлчовда 5 та фард мавжуд. Фард мазмунида маст ва аҳмоқ инсонга насиҳат қилмаслик, у бу насиҳатингни тушунмаслиги, тушунмаслик оқибатида эса насиҳат қилувчининг ўзига сапчиб, таъъни хира қилиши ҳақидаги фикр ётади. Шунингдек, шоир мутақориб баҳрида ёзилган бир фардида, “яхши топиб сўзлар, ёмон қопиб” халқ мақолини шеър мазмунига сингдириб юборган.

*Кўринг яхшиларни топиб сўзлагай,
Ёмонлар ҳамшиша қопиб сўзлагай³.*

Келтирилган фард мутақориб баҳрининг *мутақорибии мусаммани маҳзуф* (руқнлари ва тақтиъи: *фаувлун фаувлун*

¹ Ҳабибий. Наврўзи олам. —Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. — Б. 93.

² Ҳабибий. Наврўзи олам. —Т.: Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. — Б. 93.

³ Ҳабибий. Ўша жойда.

фаулун фаал V – / V – / V – / V –) вазнида ёзилган. Кўринганидек, Ҳабибий фард мазмунига халқ мақолидан моҳирона фойдаланган. Адабиётшунос Н.Жабборов бу жанрда муваффақият қозониш учун шоир, биригчидан, оз сўзга кўп маъно юклай билиши, иккинчидан, мумтоз шеърятимизнинг улуг намояндалари назмий меросини пухта ўрганиб, фикрли санъаткорона ифодалаш сирларини эгаллаши, учинчиси, аруз илми сирларидан хабардор бўлиши талаб қилинишини таъкидлайди. Ҳабибий эса адабиётшуносликдаги мазкур хусусиятларни ўзининг фардларида жамлади¹.

Байтги шеърлар орасида шаклий жиҳатидан эркин, фақат мазмун асосида фарқланадиган жанрлар ҳам мавжуд бўлиб, уларга луғз ва таърих қиради. Ушбу жанрлар муаллифнинг хоҳишига кўра, қитъа, рубоий, фард, баъзан ғазал сингари қофияланиши мумкин. Улар орасида халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт анъаналарини ўзида мужассамлаштирган луғз жанрининг ўзига хос ўрни бор. Луғз арабча “топишмоқ”, “сир” маъноларни англатиб, форс-тожик адабиётида чистон (форсча “нима у?”) деб юритилади². Туркий адабиётда чистонларнинг девон таркибида келиши Алишер Навоий ижодидан бошланади. Унинг “Ҳазойин ул-маоний” куллиётида 10 та чистон мавжуд. Лекин Навоийгача Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида чистон жанрининг илк намуналари келтирилган³. “Чистон ҳар бир шоирнинг олам, одам ва борлиқни кузатиш, атроф-муҳитни илғаш даражасини кўрсатади. Унинг оддий предметлардан бадиий образ яратиш салоҳиятини аниқлаш мезони бўлиб хизмат қилади”⁴.

Эркин Воҳидовнинг “Танланган асарлар”ида *рамали мусаммани маҳзуфда* ёзилган битта чистон мавжуд.

*Ул адиб қимдирки, доим катта пинжида юрар,
Мансабу унвон, мукофот, мулк шинжида юрар,*

¹ Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърят. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. – Б. 176.

² Қаранг; Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976; Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърятги жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979; Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдик. 2-жилд. Леприка. – Т.: Фан, 1992; D.Yusupova. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019.

³ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул-балоға. Масъул муҳаррир Б.Ҳасанов. Т.: Ҳазина, 1996. – Б. 127.

⁴ Адизова И. Увайсий ижодида жанрлар тақомили. – Т.: Muhtarir, 2011. – Б. 13.

*Тушса ҳам отдан ва лек ҳаргиз эгардан тушмагай,
Гар трамвай минса ҳам номер биринчида юрар¹.*

Мазкур чистонда шоир саволу жавоб, ирсоли масал, таносуб шеърӣ санъатларини қўллаб, чистоннинг таъсирчанлигини оширган. Айниқса, чистоннинг учинчи мисрасида келтирилган “отдан тушса ҳам, эгардан тушмайди” мақоли қолган мисраларда айтилаётган фикрни далиллаш воситасида мазмунни янада чуқурлаштиришга хизмат қилган. Бу эса вазннинг имкониятларини очиб берган.

Чустий ҳам мумтоз анъаналарни давом эттириб, “Давот ва қалам”, “Қалам ва қоғоз”, “Қуёш”, “Чок машинаси”, “Тухмат”, “Мих” мавзуларида чистонлар яратди. Бу асарларнинг 2 таси китъа, 2 таси фард, 2 таси рубоӣ тарзида қофияланиб, ҳазаж (4 та), музориъ (1 та), мужтасс (1 та) баҳри вазнларида ёзилган (9-шювага қаранг). Масалан, “Қуёш” ҳақидаги чистон рубоӣ тарзида қофияланиб, унда ер юзини қиздирувчи қуёш “тиллоси бор, лекин пули йўқ” хазинага ўхшатилади ва унинг ўзига хос хусусиятларини таносуб, тазод, тақрир орқали санаб ўтилади:

*Оёғи йўқ, қўли йўқ,
Тиллоси бор, пули йўқ,
Бир чизикда юради,
Ундан бўлак йўли йўқ².*

Чистон музориъи мураббаи аҳраб (руқнлари ва тақтӣи: мафъуву фоилотун — V /-V -) вазнида ёзилган, а-а-б-а мумтоз рубоӣга хос қофияланган. А.Ҳожиаҳмедов музориъи мураббаи аҳрабни шеърӣатимизда жуда кам қўлланилган ўлчовлардан бири сифатида санар экан, унинг Рабғузӣй асарларидагина қўлланилганлигини ва ягона намунаси Юсуф қиссаси ичида келтирилганлигини таъкидлайди³. Бундан кўринадики, Чустий халқона оҳангта эга бўлган, ғазалларда истифода этилмаган ушбу

¹ Воҳидов Э. Таъланган асарлар. — Т.: “SHARQ” НМАК, 2018. — Б. 445.

² Чустий. Ҳаётнома. — Т.: Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. — Б. 436.

³ Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. — Т.: Шарқ, 1998. — Б. 76.

вазн имкониятларидан унумли фойдаланиб, унда ўзининг бетакрор чистонини яратган.

Навбатдаги чистон фард сингари битилиб, унда қалам ва қоғоз белгилари моҳирона акс эттирилган.

*Бировни юзига найзам уриб жафо қиламан,
Бу ҳикматим била кўп мақсадим адо қиламан¹*

чистони мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф (руқнлари ва тақтиъи: мафошлун фаилотун мафошлун фаилун V -V-/V.V - -/ V -V-/ V V -) яратилган.

Бу гуруҳга кирувчи жанрларнинг яна бири таърих бўлиб, фақат Ҳабибий ижодида учрайди. Шоир девонида жами 3 таърих келтирилган (10-июлага қаранг). Уларнинг бири бутун ҳаётида мактабдорлик қилиб, меҳнаткаш халқимизнинг ўғил-қизларини ўқитиб, хат-саводини чиқариб, минглаб шогирдлар етиштирган кўконлик устоз Пўлатжон Қаюмовнинг вафотига бағишланган. Таърихнинг мақтаъ байтини келтирамиз:

*Боқиб халқимга тарихин, Ҳабибий,
Дедим у ўчмас (ёниб турган чароғи)².*

Иккинчи мисранинг учинчи ва тўртинчи руқнларидаги “ёниб турган чароғи” сўзларининг рақамлар сони 1964 йилни англатади. Ушбу таърих ҳазажии мусаддаси маҳзуф вазнида (руқнлари ва тақтиъи: мафойилун мафойилун фаувлун V - - -/V - - -/V - -) яратилган.

Ҳабибийнинг кейинги таърихи ўзи тузган “Девон” санасига бағишланган бўлиб, қуйидаги мисралардан иборат:

*Ғазалхон, ёру дўстим, жонажоним,
Бўлур сизларга девоним нишоним.
Ажабким арзимас девонга таърих
Бўлибдур (бу шарафли армузоним)³.*

¹ Чустий. Ҳаётинома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 436.

² Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 316.

³ Ҳабибий. Ўша асар. – Б. 464.

Бу таърих ҳам ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида (руқнлари ва тақтиъи: *мафойилун мафойилун фаувлун V --- /V --- /V ---*) бўлиб, тўртинчи мисрадаги “бу шарафли армузоним” шоирнинг дастлабки девони нашрини, яъни 1971 йилни билдиради. Шоирнинг учинчи таърихи “Берлин фатҳининг тарихи”га бағишланиб, ҳазажи мусаммани солимда яратилган.

Биз байтги шеър шаклларининг вазн хусусиятларини тадқиқ қилиш жараёнида қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов ижодида яратилган мустазодлар икки вазнда, яъни *ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустаҳзод* (Собир Абдулла 2 та, Чустий 1 та, Эркин Воҳидов 2 та), *ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсури мустазод* (Ҳабибий 2 та, Собир Абдулла 1 та, Чустий 2 та)да битилган, шу жиҳатидан улар мумтоз мустазодларга мос келади.

2. XX аср иккинчи ярми шеърлятида яратилган айрим мустазодларнинг қофияланиш тизими мумтоз мустазод қофияланишидан тубдан фарқ қилади. Мустазодларнинг матлаъсидаги байт мисралари а-а-а тарзида қофияланган. Адабиётимиз тарихида бундай қофияланишдаги мустазодлар учрамайди.

3. Собир Абдулла ўзбек адабиётига мустазоднинг ноанъанавий турларини ҳам олиб кирди. Унинг мустазодида тўлиқ мисра биринчи ва тўртинчи қаторларда келса, ярим мисралар эса иккинчи ва учинчи қаторларда келади. Бу эса ўзбек мумтоз адабиёти учун янгилик ҳисобланади.

4. Туркий адабиётда Аҳмад Табибий анъаналарини давом эттирган Чустий, Чархий ўзбек адабиётида мустазодни мухаммасга жорий қилиб, мухаммаси мустазод яратдилар. Чустийнинг мустазоди барча мисраларининг ўзаро қофияланиши билан Табибий мустазодидан фарқ қилади. Чархийнинг мухаммас-мустазоди эса мужтасс баҳри вазнида ёзилган.

5. Бу давр шеърлятида қасида жанри ҳам истифода этилган бўлиб, улар *рамали мусаммани маҳзуф*, *рамали мусаммани мақсур*, *мутақориби мусаммани мақсур*, *ҳазажи мусаммани солим*, *ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф*, *ҳазажи мураббаъи мусаббаъ ва музориъи мусаммани ахраб* ўлчовларида битилган. Собир Абдулланинг “Тошкент қасидаси”да

қўлланилган *ҳазажи мураббаъи солим* вазни туркий шеърятда ишлатилмаган эди.

6. Чустий қасида жанрининг шакл имкониятларини кенгайтириб, “Юрак” қасидасини мухаммас шаклида битди ва унда “туркий” деб аталувчи *рамали мусаммани мақсур* вазнини қўлади.

7. XX аср иккинчи ярми шеърятда кичик лирик жанрлардан рубоий, туюқ, қитъа, фард, муаммо, луғз (чистон), таърих кабилар истифода этилди.

8. Рубоий шеърий ўлчов жиҳатидан мумтоз шеърятнинг мураккаб жанрларидан бири бўлса-да, XX аср иккинчи ярми шеърятда ундан фойдаланиш даражаси пасаймади. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов ижодида рубоий жанрига муносабат 3 хил йўналишда бўлганлигини кўриш мумкин. Булар анъанавий (мумтоз) рубоийлар, дубайтийлар, тўртликлардир. Анъанавий рубоийлар ҳазаж баҳрининг *ахраб* ва *ахрам* шажарасида битилган бўлса, дубайтийлар ҳазажнинг *ҳазажи мусаддаси маҳзуф (мақсур)* вазнларида ёзилган. Тўртликларда рамал баҳрининг *рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)* вазни етакчилик қилганлигини кузатиш мумкин. Собир Абдулла ижодида 5 та анъанавий (мумтоз) рубоий, 15 та дубайтий, 2 та тўртлик учрайди. Шунингдек, Чустий ҳам мазкур таснифнинг 2 та туридан фойдаланган. Ҳабибий рубоийлари эса анъанавий рубоийлардан фарқ қилиб, фақат бармоқ вазнида яратилганлиги билан характерланади. Эркин Воҳидов шеърятда ҳам 2 та тўртлик мавжуд бўлиб, улар тавзиъ шеърий санъатининг юксак намунасидир.

9. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий ижодида туюқ жанрига муносабат ҳам 3 хил йўналишда эканлиги кузатилади. Мазкур йўналишлар орасида *рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)* вазнида яратилган туюқлар етакчи бўлиб, Ҳабибий ижодида 40 та, Собир Абдуллада 9 та, Чустийда 4 та, шундай туюқ борлиги маълум бўлди. Тажнисга асосланган туюқлар эса Ҳабибий ижодида 24 та, Чустийда 12 тадир.

10. Чустийнинг “Ҳаётнома” ва “Садоқат гуллари” девонларида 30 га яқин, Эркин Воҳидовнинг “Ёшлик девони” да *рамали мусаммани маҳзуф* вазнида битта қитъа мавжуд. Шундан аруз тизими вазнларида ёзилгани жами 8 та, улардан 1 таси

рамали мусаддаси маҳзуф, 1таси *рамали мусаммани маҳзуф*, 3 таси *ҳазажи мусаддаси маҳзуф*, 4 таси *ҳазажи мусаммани солимда* битилган.

11. Ҳабибийнинг “Наврӯзи олам” шеърӣй тўпламида жами 17 та фард учрайди. Унинг 15 таси аруз тизимида ёзилган, шоир ижодидаги фардларда *ҳазажи мусаддаси маҳзуф* вазни фаол ҳисобланади.

12. Чустийнинг “Ҳаётнома” девонида “Давот ва қалам”, “Қалам ва қоғоз”, “Қуёш”, “Чок машинаси”, “Тухмаг”, “Мих” каби чистонлари мавжуд бўлиб, улар *ҳазаж* (4 та), *музориъ* (1 та), *мужтасс* (1 та) баҳри вазнларида ёзилган. Шоирнинг “Қуёш” чистони *музориъи мураббаъ ахрабда* яратилган бўлиб, ўзбек адабиётида ушбу ўлчовнинг ягона намунаси Юсуф қиссаси ичида келтирилган. Эркин Воҳидовнинг чистони эса *рамали мусаммани маҳзуфда* яратилган.

13. Ҳабибий девонида жами 3 таърих бор. Уларнинг 2таси *ҳазажи мусаддаси маҳзуфда* ва 1таси *ҳазажи мусаммани солимда* ёзилган.

III БОБ. БАНДЛИ ШЕЪРЛАРДА АРУЗ ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ

3.1-§. Мусамматларнинг вазн хусусиятлари

Ўзбек адабиётида шеърий шакллар тарих силсиласида сайқалланиб, маълум қолипларга эга бўлган. Ана шу шеърий шаклларни аниқлаштиришда мусамматлар ўзига хос ўрин эгаллайди. Мусаммат арабча сўз бўлиб, “марварид тизмаси”¹ ёки “марварид доналарини ипга термоқ”² деган маъноларни ифодалайди. Дастлаб мусамматлар тасмий номи билан фанга маълум эди. Бу ҳақда Атоуллоҳ Хусайний ўзининг “Бадойиъ ус-санойиъ” асарида тўхталиб ўтган. Р.Орзибеков мусамматларнинг вужудга келишида ғазалда мусажжаъ (сажли, қофияли) санъатини қўллаш ҳамда мувашшаъ (мисра ёки байтларда бирор киши номи ифодаланган шеърий асар) ва зажал (ҳар бир бандида тўрт мисрадан ўн икки мисрагача бандлар келтирилган шеърий асар) каби араб шеъриятидаги бандли шеър шаклларининг таъсири кучли бўлган”, – деб таъкидлайди³.

Е.Э.Бертельснинг фикрича, форс-тожик шеъриятида мусаммат дастлаб XI аср шоири Манучехри Дамғоний (ваф. 1040) ва Қатрон Табризий (XI аср ўрталари) ижодида учрайди⁴. Ўзбек адабиётида мазкур жанр ҳақидаги илк маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида келтирилган. Унда ёзилишича, “мусаммат беш турлик бўлур: мусаммати мураббаъ, мусаммати мусаддас ва мусаммати мухаммас, мусаммати мусамман ва мусаммати муашшар”⁵. Муаллиф ўзи санаб ўтган мусаммат турларининг ҳар бирига таъриф беради ва мисоллар келтиради. XX аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятида, хусусан, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижодида мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман, муашшар жанрининг намуналари мавжуд. Биз мусаммат жанрларининг тавсифини беришда мазкур тартибга суянамиз.

¹ Ҳожиахмедов А. Мумтоз бадийят лугати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 65.

² Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA'LIM-MEDIA, 2019. – Б. 141.

³ Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976. – Б. 72.

⁴ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – М.: 1960. – С. 360.

⁵ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул-балога. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Ҳазина, 1996. – Б.

Дастлаб мураббаъ жанрига тўхталиб ўтамиз. Мураббаъ арабча “тўртлик” деган маънони билдиради. Адабий истилоҳ сифатида “ҳар банди тўрт мисрадан ташкил топган шеърини шакли ифодалайди”¹. Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға” асарининг муқаддимасида “аммо мусаммати мураббаъ анингтеқ бўлурким, шеърни тўрт қисм қилурлар. Уч қисмнинг охирида сажъ риоят қилибтур. Тўртинчи қисмда қофия келтур(ур)лар”², – деб ёзади. Демак, мураббаъ тўртлик шеър бўлиб, а-а-а-а, б-б-б-а, в-в-в-а... тарзида қофияланади. Профессор Б.Тўхлиевнинг таъкидлашича, мазкур “...тўртликлар ўз тарихий илдизлари билан қадимги туркий халқлар адабиётига, хусусан, ўзида халқ оғзаки ижодининг, шунингдек, ёзма адабиётнинг ҳам энг яхши намуналарини жамлаган “Девону луғотит турк”ка бориб тақалади”³.

Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий ижодида мураббаънинг гўзал намуналари мавжуд. Ҳабибийнинг 71 та мураббаъси бўлиб, шундан 15 таси аруз тизимида яратилган. Улар, асосан, *рамал*, *ҳазаж*, *ражаз*, *сариъ* баҳри вазнларидадир. Ҳабибий мураббаъларининг мавзуси турлича. Шоир ўз мураббаъларида гоҳ Ватанни тараннум этса, гоҳида маъшуқа ишқида маст бўлиб, табиат манзараларига маҳлиё бўлади. Хусусан, унинг “Заргар баҳор” мураббаъси табиат лирикасининг гўзал намуналаридандир. Мураббаънинг биринчи бандини келтирамыз:

*Келди ҳур ўлкам сари заргар баҳор,
Шабнам ила айлади гавҳар, баҳор.
Қилди зумурад каби яксар баҳор,
Лола каби сочди қизил зар, баҳор*⁴.

Мураббаъ сариъ баҳрининг *сариъи мусаддаси матвийи мавқуф* (руқнлари ва тақтиъи: *муфтаилун муфтаилун фошлон*) вазнида ёзилган. Анъанавий а-а-а-а, б-б-б-а, в-в-в-а тарзида қофияланган. Мураббаъда фасллар келинчаги баҳор тараннум

¹ Ҳажнаҳмедов А. Мумтоз бадийят луғати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 59.

² Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул-балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Ҳазина. 1996. – Б. 128.

³ Тўхлиев Б. “Қўтағду билги”нинг поэтикаси масалалари // Ўлмас обидалар. – Т.: Фаи, 1989. – Б. 339.

⁴Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат наприёти, 1975. – Б. 185.

этилади. Мураббаъ учун танланган ушбу вазн баҳор гўзаликларини ўйноқи оҳангда ифодалаш учун ниҳоятда қўл келган. Эслатиб ўтамиз, ушбу вазнда Ҳабибийнинг ғазали ҳам мавжуд эди.

Собир Абдулла ижодида ҳам мураббаъ жанрига доир 35 та шеър учрайди. Шундан 27 таси аруз тизимида, улар *рамал*, *ҳазаж*, *ражас*, *музориъ* баҳри вазнларида яратилган. У.Тўйчиев “Собир Абдулла мураббаъ тараққиётига ҳисса қўшди”, деб ёзар экан, унинг “Бахшининг орзуси” мураббаъсида замонавийлик, сув ва давр нидоси акс этишини таъкидлайди¹. Қуйида мураббаънинг дастлабки бандини келтирамиз:

*Орзум шулдир, Қорақумда чаман тузмоқчиман,
Боз учун, сув юргузиб, гул, мева ўтқизмоқчиман,
Сунбулу райҳон сепиб, юлғунларин узмоқчиман,
Эй Амударё, сенга чин йўлни кўргизмоқчиман².*

Ушбу мураббаъ *рамали мусаммани маҳзуф* (рукнлари ва тақтиъи: *фоилотун фоилотун фоилотун фоилун - -V - -/ -V - -/ -V - -/ -V -*) вазнида ёзилган. Анъанавий а-а-а-а тарзида қофияланган. Мураббаънинг 3-, 4-бандидаги қофияланмайдиган мисралари *рамали мусаммани мақсур* вазнидадир.

Биламизки, Муқимий Фарғона водийси бўйлаб қилган саёҳатлари таассуротларини шеър қилиб ёзган ва улар “Саёҳатнома” номи билан шуҳрат қозонган. Собир Абдулла ҳам мураббаъ ёзишда Муқимий анъаналарини давом эттирди. Унинг “Тошкент – Косонсой – Тошкент” саёҳатномаси ҳам Муқимийники сингари *ражаси мураббаъи солим* (рукнлари ва тақтиъи: *мустафълун мустафълун - - -V -/ - -V -*) вазнида ёзилган ва ҳар бир банд “экан” радифи билан якунланади. Асарда саёҳат сабаби берилади, сўнг турли манзил – қишлоқлар, уларнинг табиати, манзаралари тасвир этилади. Саёҳатнома:

*Кетдим саҳар йўлга чиқиб,
Атроф кенг майдон экан,*

¹Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фаъ, 1992. – Б. 319.

²Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 1-том. – Т.: Фафур Гулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 158.

*Серзавқ сафар, гоҳ энтикиб,
Тил ҳам буқун бийрон экан¹.*

сатрлари билан бошланади. Ҳажман 82 банд, 328 мисрани ташкил этади.

Чустий ижодида ҳам мураббаълар учрайди. Лекин мазкур мураббаъларни таҳлил қилганимизда, улар аруз вазнида эмас, балки бармоқ вазни қонуниятлари асосида ёзилганлиги маълум бўлди. Шунингдек, Ҳабибий, Собир Абдулла ижодидаги бармоқда битилган мураббаъларни ҳам ишимизнинг мавзуси ва мақсадидан келиб чиқиб, таҳлилга тортмадик.

Навбатдаги жанр мухаммас бўлиб, арабча “бешлик” деган маънони билдиради. “Шеърятда ҳар банди беш мисрадан ташкил топган лирик шеър шакли номини ифодалайди”². “Адабиётшунослик терминлари луғати”да мухаммаснинг 3 тури ҳақида маълумот берилади. Улар: а) бир шоир мустақил мухаммас ёзади; б) шоир ўзига ёққан бирор ғазалга мухаммас боғлайди ва у тахмис деб аталади; в) шоир ўз ғазалига тахмис қилади³. В.А.Абдуллаев XVIII ва XIX аср биринчи ярми ўзбек адабиёти ҳақида гапирар экан, мухаммаснинг яна бир тури ҳақида маълумот беради. Унинг фикрича, “... ишқий мухаммаслар ёзиш билан бирга, ижтимоий мотивларни, баъзи ҳолларда, ҳажвий штрихларни киритиб мухаммас ёзиш ёки “мухаммаси муламмаъ” деб аталган қочиримлар, киноялар билан тўлиб-тошган мухаммаслар тўқиш ҳам расм бўлган”⁴. Р.Орзибеков, У.Тўйчиев, А.Ҳожиаҳмедов, Ё.Исҳоқов, Д.Юсупованинг тадқиқотларида мухаммаслар яратилиш хусусиятига кўра иккига, яъни мустақил (таъби худ) ва тахмис мухаммасларга ажратилиши қайд этилади⁵. Биз тадқиқ қилаётган

¹ Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадий адабиёт, 1965. – Б. 398.

² Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992; Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят луғати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – T.: “TA’LIM-MEDIA”, 2019.

³ Ҳомидий Х. ва бошқ. Адабиётшунослик терминлари луғати. Иккинчи нашр. Т.: Ўқитувчи, 1970. – Б. 220–221.

⁴ Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1964. – Б. 168.

⁵ Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммаат. – Т.: Фан, 1976. – Б. 79; Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. – Б. 220; Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийят луғати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 74; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б. 126; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – T.: “TA’LIM-MEDIA”, 2019. – Б. 142.

XX аср иккинчи ярми шеърятгида, хусусан, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов ижодида мухаммаснинг ҳар икки тури – мустақил (таъби худ) ва тахмисларда ижод намуналари яратилганлиги маълум бўлди.

Туркий шеърятда дастлабки мухаммаслар Ҳофиз Хоразмий (XIV аср), Юсуф Амирий ижодида учрайди¹. Мухаммаснинг тахмис турини адабиётимизда тараққий эттирган шоир эса Алишер Навоий ҳисобланади. Ё.Исҳоқов унинг “Ҳазойин ул-маоний” куллиётида 10та мухаммас мавжудлигини таъкидлайди². Мазкур жанр XX аср шеърятгида ҳам кенг қўлланилган бўлиб, Ҳабибий девонида 64та, Собир Абдуллада 43та, Чустийда 107та, Эркин Воҳидовда 10та, Абдулла Ориповнинг “Танланган асарлар”ида учрайди. Мухаммаснинг ҳар иккала тури ҳам XX аср иккинчи ярми шоирлари ижодида кенг истифода этилган. Бу давр шоирлари ижодидаги мухаммаслар аруз вазнининг *рамал*, *ҳазаж*, *мутақориб*, *ражас*, *музориъ*, *мужтасс*, *хафиф* баҳри ўлчовларида битилган (10-, 11-, 12-иловаларга қаранг).

Мухаммас яратишда ҳам XX аср иккинчи ярми шоирлари ижодида *рамал* баҳри етакчилик қилади. Мазкур баҳрда Ҳабибий 27та, Собир Абдулла 19та, Чустий 61та, Эркин Воҳидов 7та мухаммас яратган. *Рамал* баҳри ўлчовлари ичида *рамали мусаммани маҳзуф (мақсур)* (-V - -/ -V - -/ -V - -/ -V -(~) вазни мухаммаснависликда кенг қўлланилган. Мазкур вазнда Ҳабибийнинг 27 та, Собир Абдулланинг 17 та, Чустийнинг 52 та, Эркин Воҳидовнинг 7 та мухаммаси яратилган. *Рамали мусаммани маҳзуф (мақсур)*ни Ҳабибий “Девон”идан олинган мустақил (таъби худ) мухаммаси орқали кўриб ўтамыз:

*Ғамза бирла бир боқиб жоно, мени ёр айладинг,
Ошиқи содиқларинг қошида ҳам бор айладинг,
Кўнглим овлаб маҳрами асрори дийдор айладинг,
Лаҳза-лаҳза марҳаматларга сазовор айладинг,
Меҳру шафқат қанча бўлса дилда изҳор айладинг³.*

¹Қаранг: Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992; D.Yusupova. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: “TA’LIM-MEDIA”, 2019.

² Исҳоқов Ё. Суз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б. 127.

³ Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 353.

Мухаммас таъби худ йўналишида бўлиб, бунда муаллиф бошқа шоир шеърини асос қилиб олмасдан, ўзи мустақил равишда бешлик яратган. Мухаммас *рамали мусаммани маҳзурф* (мақсур) (рукналари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлотун фошлун ёки фошлон*, -V - -/V - -/V - -/V -(~)) вазнида яратилган бўлиб, *ааааа, бббба, вввва...* тарзида қофияланган. Ёр, бор, дийдор, сазовор, изҳор қофиядош сўзларидаги “р” ундоши равий ҳисобланиб, барча мисраларини бириктириб, ўзаро боғлаб турибди. “*Айладинг*” радифи эса матлаъ ва ҳар қайси байт охирида такрорланиб келган. Мухаммаснинг иккинчи банди *рамали мусаммани мақсур* (-V - -/V - -/V - -/V ~) вазнида ёзилган.

Эркин Воҳидовнинг арман қизига бағишланган мухаммаси ҳам *рамали мусаммани маҳзурф* вазнида бўлиб, 4 банддан иборат.

*Кўрдиму лол бўлди ақлим, ўнгмиди бу, ёки туш,
Бўлса ҳам ўнг сени кўргач, ё бошимдан учди ҳуш,
Сен баланд тоғ узра эрдинг, мисли оҳу ёки қуш,
Ёлвориб мен пастда дердим: Бир нафас ёнимга туш,
Азгануш, ҳой Азганушим, Азганушжон, Азгануш!*¹

Мазкур мухаммасда “*ўнгмиди бу, ёки туш*” мисрасидаги саволу жавоб, тазод шеър бадииятини таъминлаган. Мухаммаснинг тўртинчи банди қолган бандлардан фарқли равишда *рамали мусаммани мақсур*да ёзилган. Ушбу бандда *йироқ, бироқ, иштиёқ, қучоқ* сўзлари ўзаро қофиядош бўлиб келган. Мумтоз анъаналар асосида икки вазннинг бир шеър таркибида қўлланиши мухаммас оҳангининг таъсирчанлигини оширган.

XX аср иккинчи ярми шеърлятида *рамали мусаммани маҳзурф* (мақсур) (-V - -/V - -/V - -/V -(~)) вазнида ёзилган мухаммаснинг тахмис тури ҳам ўзига хос ўринга эга. Маълумки, тахмис ғазал асосида ёзилади. Бунда муайян ғазалнинг ҳар бир байти олдидадан учтадан янги мисра қўшилади. Мумтоз адабиётимизда шоирларнинг ўз ғазалларига ҳам (Алишер Навоий, Огаҳий), бошқа муаллифларнинг ғазалларига ҳам

¹ Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – Б. 143.

мухаммас боғлаганликлари маълум. Д.Юсупованинг “Алишер Навоий тахмислари” мақоласида Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний”га киритилган 10 мухаммасидан барчаси тахмис, яъни ғазални бешлангириш асосида вужудга келган мухаммас ҳисобланиши; мухаммаснинг 3 таси “малик ул-калом” Лутфийга, қолган 7 таси эса шоирнинг ўз ғазаллари асосида яратилганлиги билан характерланиши таъкидланади.

Мумтоз адабиётимиз тарихида ижодкорнинг ўз ғазалига тахмис битиш ҳодисаси кам учрайди¹. Анъанага мувофиқ, XX аср иккинчи ярми шеъриятида ҳам тахмис боғланган ғазалнинг вазни ва қофияси сақлаб қолинган. “Мухаммас (тахмис Ш.Р.) жанрининг қатъий талаблари бор: салафлар ғазалига боғланган уч мисра ғазал байтларига ҳам мазмун, ҳам вазн, ҳам санъат жиҳатидан шу қадар уйғунлашмоғи зарурки, ҳар беш мисра гўё бир шоир қаламидан чиққандек тасаввур ҳосил қилиши керак². XX аср иккинчи ярмида яратилган тахмислар ана шу талабларга тўлақонли жавоб беришига кўра ҳам алоҳида аҳамиятга эга. *Рамали мусаммани маҳзуф (мақсур)* вазнида ёзилган мухаммаснинг мазкур тури Ҳабибий ижодида 5 та, Собир Абдуллада 1 та, Чустий ижодида 3 та, Эркин Воҳидов ижодида 4 тани ташкил қилади.

Ҳабибий Алишер Навоий, Фузулий (2 та), Фурқат, Собир Абдулланинг мазкур вазнда битилган ғазалларига, Собир Абдулла фақат Муқимийнинг “Ошкор ўлғай сириш” радифли ғазалига, Чустий Фузулийнинг 2 та ва Муқимийнинг 1 та ғазалига, Эркин Воҳидов Алишер Навоийнинг 3 та, Фузулийнинг 1 та ғазалига, Абдулла Орипов Алишер Навоийнинг 1 тағазалига тахмис боғлаган (14-иловага қаранг).

Эркин Воҳидов ҳазрат Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги 98-, 169-рақамли ғазалларига тахмис боғлаган. Хусусан, Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги 169-рақам остида ўрин олган ғазали 7 байт бўлиб, Эркин Воҳидов тахмисидан барча байтлар акс этади. Шоир тахмис боғлашда вазни ҳам сақлаб қолган. Ғазал мавзуси тахмисда маҳорат билан давом эттирилади. Ғазалнинг 7-байти биринчи мисраси *рамали мусаммани мақсурда*, Эркин Воҳидов ҳам тахмиснинг охириги

¹ Юсупова Д. Алишер Навоий тахмислари // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 2013. – №2. – 143.

² Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърят. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат. – Б. 175.

бандда ушбу вазни қўлайди. Қуйида тахмиснинг сўнги бандни келтирамиз:

*Сун қадаҳ, бергил менга жоним ҳақин, эй тири дайр,
Ким қадаҳлар зарбидан чиқсин чақин, эй тири дайр,
Борми Эркинга ул устоздин яқин, эй тири дайр,
Ғарқ этар баҳри фано ғам заврақин, эй тири дайр,
Илгига чун ким Навоий бода кишитисин олур¹.*

Шу ўринда Ҳабибий томонидан Алишер Навоийнинг “Бадоеъ ул-васат” девонидан 566-рақам остида ўрин олган ғазалга² боғланган тахмисини ҳам таҳлил қилсак. Алишер Навоийнинг мазкур ғазали 7 байт бўлиб, аруз тизимининг рамали мусаммани маҳзур (мақсур) (руқнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлотун фошлун (фошлон)*: -V - -/ -V - -/ -V - -/ -V - (-)) вазнида ёзилган. Ҳабибий ғазалга тахмис боғлаш жараёнида унинг вазнини сақлаб қолган. Зеро, ғазалга тахмис боғланганда унда қўлланилган вазни сақлаб қолиш ҳам тахмиснависликнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Қуйида мухаммаснинг биринчи бандини мисол сифатида келтирамиз:

*Васлидин қилдим умид, андишайи хомим била,
Келмади бир йўл кутиб тақлифи эъломим била,
Қайда бўлсин шодлиғ бу қора айёмим била,
Бир қадаҳ май ичмадим сарви гуландомим била,
Бир нафас уйрулмади даврон менинг комим била³.*

Бандда ажратиб кўрсатилган мисралар Алишер Навоий қаламига мансуб бўлиб, юқоридаги уч мисра Ҳабибий томонидан битилган. Тахмиснинг қофияланиш тизими: *ааааа* шаклидадир. Қофия асосини равий ҳарфи ташкил қилган. Тахмисда равий: *хомим, эъломим, айёмим, гуландомим, комим* қофиядош сўзларидаги биринчи “м” ундоши ҳисобланиб, барча мисраларни бириктириб, ўзаро боғлаб турибди. “Била” радифи эса матлаъ ва ҳар қайси байт охирида тақрорланиб келган. Ҳабибий тахмисиди

¹ Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ НМҚ, 2018. – Б. 404.

² Алишер Навоий. Хазойин ул-вадат. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 20 ғомилж. – Т.: Фан, 1990. – Б. 298.

³ Ҳабибий. Девон. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 390.

худди Алишер Навоий ғазали сингари 1, 3, 4 ва 7-мисралар рамали мусаммани маҳзуфда бўлса, қолган 2, 5, 6-мисралар эса рамали мусаммани мақсур вазнида яратилган. Шунинг учун биз тахмиснинг вазнини ҳам рамали мусаммани маҳзуф ҳам рамали мусаммани мақсур вазни деб белгиладик. Ҳабибий тахмис яратишда Алишер Навоийнинг “Бадоеъ ул-васат” девонидаги ғазалнинг барча байтларидан фойдаланган. Шунини таъкидлаш лозимки, ғазалнинг барча байтларига тахмис боғлаш адабиётимизда кам учрайди.

Навбатдаги вазн рамали мусаммани махбуни маҳзуф (V V – – /VV – – /VV – – /VV –) бўлиб, биз тадқиқ этаётган шоирларнинг мустақил (таъби худ) мухаммасларида учрамайди. Бу шунини кўрсатадики, шоирларимиз ушбу вазнда мустақил мухаммас ёзмаганлар. Собир Абдулла Лутфийнинг “Сенсан севарим...” девонидаги “Бу кўнгулду, бу кўнгул”¹ радифли ғазалига боғлаган тахмисидоғина рамали мусаммани махбуни маҳзуф бор. Бунда у Лутфий кўллаган вазни тахмис ёзиш талабига кўра сақлаб қолган.

Собир Абдулла:

Ишқ даъво қиладурган бу кўнгулду бу кўнгул,

Меҳр пайдо қиладурган бу кўнгулду бу кўнгул,

Гаҳи завво қиладурган бу кўнгулду бу кўнгул,

Лутфий:

Мени шайдо қиладурган бу кўнгулду бу кўнгул,

Хору расво қиладурган бу кўнгулду бу кўнгул².

Келтирилган тахмис аруз тизимининг рамали мусаммани махбуни маҳзуф(мақсур) (рукнлари ва тақтиъи: фаилотун фаилотун фаилотун фаилун –V – – /VV – – /VV – – /VV – (VV ~)³ ўлчовида битилган. Эътибор қилинса, Лутфийнинг ғазалида ўта чўзиқ ҳижо деярли учрамайди. Лекин Собир Абдулланинг мисрасида (ишқ, меҳр) бу ҳолатни кузатамиз. Анъанага мувофиқ, одатда, ғазалга тахмис боғланаётганда унинг бандлари сони ғазал

¹ Лутфий. Сенсан севарим. – Т.: Фахур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрияти, 1987. – Б. 146.

² Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 208.

³ Илоҳ Лутфийнинг “Бу кўнгулду – бу кўнгул” ғазалининг 1-, 2-, 3-, 4-, 5-байти рамали мусаммани махбуни маҳзуфда, 6-байтнинг биринчи мисраси рамали мусаммани махбуни мақсурда, 7-байтнинг биринчи мисраси эса рамали мусаммани махбуни мақсур вазнида ёзилган.

байтларига мос ҳолга келтирилади. Лекин баъзан шоирнинг хоҳишига кўра, ғазалдаги айрим байтларга тахмис битилмаслиги, яъни улар қисқартирилиши мумкин. Айнан шу ҳолат юқоридаги тахмисда ҳам кузатилади. Тахмисга асос бўлган Лутфий ғазали аслида ҳажман 7 байтдан иборат. Аммо тахмис боғланганда унинг уч байти қисқартирилиб, 4 банд ҳолига келтирилган. Хусусан, Собир Абдулла тахмисиде Лутфий ғазалининг 2-, 3-, 6-байтлари учрамайди.

Навбатдаги ўлчов рамал баҳрининг мусаддас ўлчовлари ҳисобланиб, булар *рамали мусаддаси маҳзуф* (-V - -/V - -/V -) ва *рамали мусаддаси мақсур* (-V - -/V - -/V ~)дир. *Рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)* (-V - -/V - -/V -(~V ~)) вазнида Собир Абдулла 1 та мустақил мухаммас ва тахмис, Чустий 9 та мустақил (таъби худ) ва 1 та тахмис мухаммаслар яратган. Собир Абдулланинг тахмиси Нодиранинг “Эҳтиёж” радифли ғазалига боғланган. Тахмисга ғазалнинг 5-, 6-, 7-, 8-байтлари киритилмаган. Тахмис қуйидаги банд билан бошланади:

*Айлагай замга гирифтор эҳтиёж,
 Ҳам қилур тунларда бедор эҳтиёж,
 Қилса ҳам мажбуру ночор эҳтиёж,
 Қилмагил зинҳор изҳор эҳтиёж –
 Ким, азиз элни қилур хор эҳтиёмс¹.*

Ушбу банд *рамали мусаддаси мақсур* (рукнлари ва тақтиъи: *фоилотун фоилотун фоилон* -V - -/V - -/V~)да ёзилган. Мухаммаснинг ажратилган қисми Нодира қаламига, юқоридаги уч мисра эса Собир Абдуллага тегишлидир. Тахмисга эътибор қаратсак, мисралар таркибида *фоилотун* (-V - -) аслининг кетма-кет такрорланиб келиши ёқимли оҳангни вужудга келтирган². Ҳабибий ғазалиётида мазкур вазнда ёзилган тахмислар учрамайди.

Бу давр шеърлятида мухаммаснависликда ҳам қўлланилиш жиҳатидан *ҳазаж* баҳри иккинчи ўринда туради. Бу баҳрда Ҳабибийда 22 та, Собир Абдуллада 17 та, Чустийда 38 та, Эркин

¹ Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 175.

² Итоҳ: Собир Абдулла тахмиснинг мақъабасида “*Комила*” сўзи “*Нодира*” жумласига ўзгартирилган. Асл матяда эса “*Комила*” қўлланилган.

Воҳидовда 2 та мухаммас учрайди. Мухаммас яратишда ҳазаж баҳри ўлчовлари орасида *ҳазажи мусаммани солим* (V --- /V --- /V --- /V ---) вазни фаол. Мазкур вазнда Ҳабибийнинг 19 та, Собир Абдулланинг 16 та, Чустийнинг 29 та, Эркин Воҳидовда 2 та мухаммаси мавжуд. Масалан, Ҳабибийнинг “Жононимга” мухаммаси *ҳазажи мусаммани солим* вазни намунаси ҳисобланади ва қуйидаги банд билан бошланади:

*Баён эт, эй сабо, арзимни бир-бир жоножонимга,
Қулоқ солгай қачон булбул каби чеккан фижонимга,
Сингиб кетган шарафли меҳру қону устихонимга,
Ҳужум этгай рақиблар бир балокаш хаста жонимга,
Жунун таъсир этар деб қўрқаман покиза қонимга¹.*

Собир Абдулланинг “Шоир Сайфий марсияси”, Чустийнинг “Расул қори Мадалиевга” марсиялари ҳам мухаммас шаклида бўлиб, ҳар иккала шеър ҳам *ҳазажи мусаммани солим* ўлчовида битилган (14-иловага қаранг).

XX аср иккинчи ярми шеърятида биз тадқиқ қилаётган шоирлар шеърятида *ҳазажи мусаммани солим* вазнида ёзилган тахмислар ҳам учрайди. Жумладан, Ҳабибий Фурқатнинг *ҳазажи мусаммани солим* вазнида ёзилган ғазалига, Чустий Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги 243- “Этмиш” радибли ғазалига, шунингдек, Муқимийнинг “Бир менму” ғазалига, Эркин Воҳидов Заҳириддин Бобурнинг “Қачон бўлгай мушарраф бўлғамен, жоно, жамолингга?” ғазалига, қозоқ шоири Жумакент Нажмиддиновнинг ғазалига тахмис боғлаган. Ҳабибий ҳам, Чустий ҳам, Эркин Воҳидов ҳам ғазалларга тахмис боғлаш жараёнида вазни сақлаб қолганлар (14-иловага қаранг).

Навбатдаги ўлчов *ҳазажи мусаммани мусаббағ* вазни ҳисобланиб, Ҳабибийнинг 1 та, Собир Абдулланинг 1та, Чустийнинг 2 та мустақил ва 1 та тахмис мухаммаси шу вазнда битилган.

*Саёҳат айладим, кўрдим ажойиб ранг-баранг ялқов,
Бюрсанг андаки бир ишни, кўзгалгай аранг ялқов,*

¹ Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 345.

Олифта баъзиси, мағрури кеккайган, сатанг ялқов,
Ва лекин баъзиси тунду қўпол, дамдуз, тажсанг, ялқов,
Билимсиз, ишга тўмтоқ, бадқовоқ, ношуд, гаранг ялқов¹.

Ёки:

Сочиб ўт, комига тортар кишини, аждаҳойи нафс,
Ютишида баъзиларда аждаҳодан зўр балойи нафс,
Қадрдон халта-хуржунни гадодек ошнойи нафс,
Тўяр халқнинг ҳисобига, чиқиб қорни бинойи нафс,
Тушар тергов тузогига бирор кун, бу балойи нафс².

Ёки:

Табиат меҳрибонлик бирла бергай меҳрибон фарзанд,
Бўлур орзу жаҳонингдан кишига армузон фарзанд,
Ул уйда тўй тузилгай – кўрса ҳар бир хонадон фарзанд,
Тили чиққач, қишур уй аҳлини ширин забон фарзанд,
Тараддудга солур ота-онани ҳар замон фарзанд³

сингари мустақил мухаммас матлаблари ҳазражи мусаммани мусаббаг (рукнлари ва тақтиъи: мафойилун мафойилун мафойилун мафойилон V ---- /V ---- /V ---- /V --- ~) да бўлса, Чустий Фузулийнинг мазкур вазндаги ғазалига (“Ўландан сўр”) тахмис боғлаган⁴. Тахмис боғлаш жараёнида Чустий Фузулий ғазалининг вазнини, қофиясини, радифини сақлаб қолган.

Чустий:

Тиканлар нишини захрини гулга ёр ўландан сўр,
Муҳаббат лозорин кўзлари хунбор ўландан сўр,
Фироқинг дардини ҳар дам давога зор ўландан сўр.

Фузулий:

Шифойи васл қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зилоли шавқ завқин ташнаи дийдор ўландан сўр⁵.

¹ Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 425.

² Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б. 103.

³ Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 281.

⁴ Фузулий. Девон. Икки жиддик. Биринчи жид. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. – Б. 127.

⁵ Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 390.

Келтирилган парчадан кўриниб турибдики, мисраларда 1-, 2-, 3-рукни – мафойилун, сўнгги 4-рукни эса худди ғазалнинг охириг руkningа ўхшаб мафойилон билан ифодаланган. Мухаммасда 4 та қисқа, 11 та чўзиқ, 1 та ўта чўзиқ ҳижо қатнашган. Чустий ғазалга тахмис боғлаш жараёнида байтларнинг барчасидан фойдаланган.

Навбатдаги вазн ҳазажи мусаммани аштар бўлиб, унда Собир Абдулланинг 4 та мустақил мухаммаси ёзилган. Мазкур ўлчовда яратилган мухаммас намуналари Ҳабибий, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижодида учрамайди. Хусусан, Собир Абдулланинг “Беғараз насиҳат” мухаммасининг дастлабки банди қуйидагича бошланади:

*Калта ўйламай шеър ёз, ўйлашиб узун ҳал қил,
Якка-дуққа гап тузмай, сатрини муфассал қил,
Бўлма камбағал, тилга бойлигинг мукамал қил,
Маънили, ширинликдан халқни унга маҳтал қил,
Умрузоқ асарлардан сен ўзингга ҳайкал қил¹.*

Англашиладики, келтирилган банд ҳазаж баҳрининг ҳазажи мусаммани аштар (– V – /V – – / – V – /V – – –) ўлчовида яратилган бўлиб, панд-насиҳат мавзусида ёзилган. Мухаммаснинг 1-ва 3-рукни мафойилун аслининг аштар тармоғи – фошун (– V –)га ҳамда иккинчи ва тўртинчи руқнлар эса солимига тенг. Мухаммас бандидаги муфассал-мукамал сўзлари таносубни калта-узун, камбағал-бой сўзлари эса ўзаро зид маъноларни ифодалаш билан тазодни вужудга келтиради.

XX аср иккинчи ярми шеърятда ҳазаж баҳрининг мусамман вазнлари ҳазажи мусаммани ахраб (Ҳабибийда 3 та, Собир Абдуллада 3 та, Чустийда 1 та), ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (Ҳабибийда 1 та, Собир Абдуллада 3, Чустийда 2 та), ҳазаж баҳрининг мусаддас ўлчовлари ҳазажи масаддаси маҳзуф (Ҳабибийда 6 та, Собир Абдуллада 4 та), ҳазажи мусаддаси мақсур (Ҳабибийда 1 та, Чустийда 2 та) вазнларидаги мухаммаслар ҳам учрайди (11-, 12-, 13-иловаларга қаранг).

Мужтасс баҳрига оид мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф, мужтасси мусаммани маҳбуни мақтуъ ўлчовларида ҳам

¹ Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: Т.: Фағур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – Б 129.

мухаммас битилган бўлиб, *мужтасси мусаммани махбун* маҳзуф (V – V – / V V – – / V – V – / V V –) вазнида Ҳабибийнинг 4 та, Собир Абдулланинг 9 та мустақил мухаммаси яратилган. Мазкур вазнида фақат Абдулла Орипов Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги 203-рақамли ғазалига тахмис боғлаган. Шоир тахмисиди ғазалнинг барча байтлари акс этади.

Мужтасси мусаммани махбун мақтуъ (V – V – / V V – – / V – V – / – –) да ҳам Ҳабибий (3 та мустақил мухаммас ва 1 та тахмис), Собир Абдулла (2 та мустақил мухаммас) мухаммаслар яратдилар. Чустий ушбу вазнида яратган тахмисини Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонидаги 371-ғазалига боғлади. Ғазал қуйидаги байт билан бошланади:

*Қаро кўзум келу мардумлуз эмди фан қилгил¹,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил².*

Матлаъдан маълум бўладики, ғазал аруз тизимининг *мужтасси мусаммани махбун* мақтуъ, яъни мафошун фаилотун мафошун фаълун ўлчовида ёзилган. Чустий ҳам ғазалга тахмис боғлаш жараёнида ғазалнинг вазнини, қофия тизimini сақлаб қолган. Биламизки, Алишер Навоий ғазалининг радифи: “қилгил” соф туркийча сўз бўлиб, Чустийнинг ҳам тахмисиди радиф сифатида такрорланади.

*Қуёш юзим келу бир тарки моуман қилгил,
Ширин сўзим келу йўл ширинсухан қилгил,
Фидо ўзум, келу бир раҳми жону тан қилгил³.*

Чустий Алишер Навоийнинг ғазалида келтирилган фикрларни мантиқан ривожлантириб, уни ўз ижодий ғоялари билан тўлдирган. Шу сабабли Чустийнинг тахмиси унга асос бўлган ғазал билан уйғунлашиб кетган.

Мусамматларнинг навбатдаги тури мусаддас ҳисобланиб, у арабча “олтилик” деган маънони ифодалайди. “Биринчи

¹ Илоҳ: Чустий тахмисиди “қилгил” радифи “қилгил” тарзида қўллайди.

² Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. ТАТ. 10 жылдик. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.1. – Б. 320.

³ Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1988. – Б. 386.

банднинг мисралари ўзаро (а-а-а-а-а) ва кейинги бандларнинг охириги мисралари биринчи банд билан қофиядош бўлади”¹. Адабиётшуносларимиз мусаддас мустақил ёзилиши ёки ўзининг ё бошқа шоир ғазали асосида яратилиши мумкинлигини таъкидлашади².

Мусаддаслар даставвал туркий (ўзбек) адабиётида Алишер Навоий ижодида қўлланилган. Бу ҳақда У.Тўйчиев “Адабий турлар ва жанрлар” китобида, “Мусаддасни қўллаш Навоийдан бошланади, унда эркин ишқ масаласи акс этди”, – деб таъкидлайди³. “Хазойин ул-маоний” куллийетидаги 5 та мусаддасдан биттаси таъби худ мусаддас бўлса, қолган барчаси тасдис шаклига эга. Улардан 2 таси Лутфийга, биттаси Хусайнийга ва биттаси шоирнинг ўз ғазалига боғланган тасдисдир⁴.

XX аср иккинчи ярми шеърлятида, жумладан, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижодида тасдис, яъни ғазалини олтилангириш асосида яратилган мусаддаслар учрамайди. Фақат таъби худ, яъни мустақил мусаддаслар учрайди. Хусусан, Ҳабибий 3 та, Собир Абдулла 4 та, Чустий 22 та мустақил мусаддас яратган⁵ (16-иловага қаранг). Улар томонидан яратилган мустақил мусаддаслар аруз тизимининг *рамал*, *ҳазаж*, *мутақориб*, *муҷтасс* баҳрларининг вазнларида битилган. Давр шоирлари ижодида яратилган мустақил мусаддаслар а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-а-а, д-д-д-д-а-а тарзида қофияланган. Чунки яратилган мустақил мусаддасларнинг сўнги икки мисраси нақорат тарзида ҳар бир банд охирида такрорланиб келади. Худди шундай мусаддаслардан бири Ҳабибийнинг “Отаҳонлар” шеъри ҳисобланади.

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б. 112.

² Батафсил маълумот олиш учун қаранг: Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фаъ, 1976. – Б. 79; Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фаъ, 1992. – Б. 222; Ҳоҷиаҳмедов А. Мумтоз бадийат дугати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 62; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б. 112; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: “TA’LIM-MEDIA”, 2019. – Б. 143.

³ Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фаъ, 1992. – Б. 113.

⁴ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). – Т.: TAMADDUN, 2016. – Б. 55.

⁵ Итоҳ Чустийнинг “Ҳаётнома” девонида “Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомий ғазалига мусаддаси” (Фоний девонидан) ҳам киритилган. Бу мусаддас бевосита Чустийнинг ўз ижоди эмас, балки таржима бўлганлиги учун биз уни бу микдорга киритмадик.

*Бу кўҳна жаҳон боғида боғбон отахонлар,
Авлоди башар тухмига деҳқон отахонлар,
Инсонлар аро энг улуг инсон отахонлар,
Зўр тарбиячи, уста билимдон отахонлар,
Эй бир-бирига ёру қадрдон отахонлар,
Йўқ сизда гаму ҳасрату армон отахонлар¹*

деб бошланувчи мусаддаснинг матлаъ байти ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун — V /V — — V/V— — V /V — —) вазнида, “отахонлар” радифи асосида яратилган. Ушбу мусаддас яратилиш хусусиятига кўра таъби худ, яъни мустақил мусаддас ҳисобланади. Ҳажман 5 банддан иборат бўлиб, 30 мисрани ўз ичига олади. Мусаддас ёши улуг, “жаҳон боғида боғбон”, ҳаётнинг “уста билимдон” отахонларига бағишланади.

Чустий “Ўқинг аъло бўлинг дерман” шеъри орқали мусаддасчиликка ҳазажи мураббаъи солим вазнини олиб кирди (16-иловага қаранг). Шоирнинг мазкур мусаддаси келажак авлодга мурожаат тарзида бўлиб, таълимий мазмунни ўзида акс эттиради. Мусаддасда ҳар банд охирида:

*Ўқиб аъло бўлинг дерман,
Етук доно бўлинг дерман*

байти такрорланади, шу маънода ушбу мусаддасни мутақаррир мусаддас дейиш мумкин. Мусаддаснинг умумий ҳажми 9 банд, 54 мисрани ташкил этади. Чустийнинг мазкур мусаддасининг матни “Садоқат гуллари” девонида тўлиқ бўлмаганлиги сабабли асл матндан фойдаландик².

XX аср иккинчи ярми шеъриятида, хусусан, Чустий томонидан яратилган мусаддасларда вазн бузилиш ҳолатлари ҳам учраб туради. Биз буни Чустийнинг “Кўнгил тилаги” девонига киритилган “Катта-кичик” мусаддаси мисолида кўриб ўтамиз. Мусаддас қуйидаги банд билан бошланади:

¹Ҳабибий. Девон. — Т.: Фағур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — Б. 453.

²Изоҳ: мусаддаснинг асл матни Набиҳон Чустийнинг қариндоши Фароғатхон Хўжаева тақдим қилган кўлзмадан фойдаланилди.

Ассалом эй, ёру дўст(у) ёшу қари, катта-кичик,
 Сўз тополсам қошки эрди сиз(лар)ни хурсанд этгулик,
 Мен кириб ҳар дам тафаккур оламин кездим тетик,
 Икки сўз кўрдим ҳақиқат олами(да) нурдан битик,
 Арзимас бир пулга дебдир очса минг бойлик эшик,
 Бўлмаса гар тан сиҳатлик бирла хотир(и) жамлик¹.

Келтирилган мусаддасда деярли ҳар бир байтида бўгин ортиш ҳодисаси кузатилади. Бу ҳолат эса вазннинг бузилишига сабаб бўлган. Биз мусаддасдаги вазн талаби билан ортикча бўгинларни қавс ичига олдик. Гарчи мусаддаснинг вазни бузилган бўлса ҳам, шартли равишда уни *рамали мусаммани маҳзуф (мақсур)* (рукнлари ва тақтиби: *фоилотун фоилотун фоилотун фоилун*: – V – –/–V – –/–V – –/–V –(–)) деб белгиладик. Шунингдек, Чустийнинг бошқа мусаддасларида, хусусан, “Тасаддуқман”, “Зўр авлод” каби шеърларида ҳам вазн бузилиш ҳолатларини кузатиш мумкин.

Навбатдаги жанр мусамман деб аталиб, арабча “саккизлик” деган маънони ифодалайди. Мазкур жанр ҳам мухаммас, мусаддас сингари 2 га бўлинади:

1. Табъи худ, яъни мустақил мусамманлар;
2. Тасмин, яъни ғазални саккизлангириш асосида яратиладиган мусамманлар.

Мусамманнинг 2-тури, яъни тасминлар XX аср иккинчи ярми шеърлятида, хусусан, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижодидида учрамайди. Табъи худ мусамманлар эса Собир Абдулла (1 та), Чустий (2 та) ижодидида учрайди. У.Тўйчиев туркий адабиётда мусамманнинг илк бор қўлланилиши Юсуф Амирий номи билан боғлиқлигини таъкидлайди².

Собир Абдулла девонида битта мусамман бўлиб, у рамал баҳрининг *рамали мусаммани маҳзуф (мақсур)* вазнида яратилган. Мусамман а-а-а-а-а-а-а-а-б тарзида қофияланган, 9 банд – жами 72 мисрадан иборат. Мусамманда охирги байт барча бандларда (таржиъбанд сингари) такрорланади. Собир Абдулланинг “Фронтога мактуб” мусаммани шоир Амин Умарий

¹ Чустий. Қўнғил тилаги. – Т.: Фап, 1994. – Б. 224.

² Адабий турлар ва жанрлар. Уч жиллик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фап, 1992. – Б. 223.

билан ҳамкорликда ёзилган¹. Бу ҳақда У.Тўйчиев: “Янги онг мусамманларда ҳам (...Собир Абдулла, Амин Умарий “Фронтга мактуб”) ҳукмрон ижодий руҳга айланди”², – дея таъкидлайди. Албатта, шеър мазмуни давр нуқтайи назарига кўра маънан эскирган. Лекин вазн нуқтайи назаридан мисол сифатида кўрсатилиши мумкин.

Чустийнинг “*Олийҳиммат чустлигим*”, “*Туёна*” сингари мусамманлари аруз тизимининг *рамали мусаддаси маҳзуф* (рукнлари ва тақтиби: *фошлотун фошлотун фошлун –V – –/–V – – /–V –*) вазнидадир. Хусусан, “*Олийҳиммат чустлигим*” мусамманини кўриб ўтсак. Мусамман Чустийнинг “*Кўнгил тилаги*” девонига киритилган. Шоирнинг мазкур етти бандли мусамманида биринчи банд тўлиқ, кейинги бандлар эса олти мисра ўзаро ва охириги икки мисралар биринчи банд билан ўзаро қофиядош бўлиб келади. Яъни *а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-а-а, в-в-в-в-в-а-а* тарзида қофияланган. Шеър мураддаф (радифли) бўлиб, “чустлигим” жумласи радиф вазифасида келган. Ушбу мусамман мазмунига кўра чустликларнинг том маънодаги мадҳига бағишлаб яратилган. Мусамманда шоир чустликларни мард, шерсалобат, ҳалол меҳнат орқали роҳат топишини мадҳ этади. Уларнинг хунарманд, баҳодир, лафзи ҳалоллиги, хирмони Тяншан, Элбрус тоғига қиёсланади. Шеър қуйидаги банд билан бошланади:

*Тўй муборақ, эй бадавлат чустлигим,
Қутли янги шону шуҳрат чустлигим,
Марду майдон, шерсалобат чустлигим,
Меҳнатингиз кони роҳат чустлигим,
Хуснингизнинг нури зайрат чустлигим,
Табрик этмоқ менга одат чустлигим,
Минг тасанно, олиҳиммат чустлигим,
Сизга раҳмат, сизга раҳмат чустлигим³.*

XX аср иккинчи ярми шеъриятида муашшар жанри ҳам алоҳида ўрин тутаяди. Маълумки, муашшар арабча “ўнлик” деган

¹ Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадиий адабиёт, 1965. – Б. 265.

² Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. – Б. 224.

³ Чустий. Кўнгил тилаги. – Т.: Фан, 1994. – Б. 229.

маънони ифодалайди. Адабий истилоҳ сифатида ҳар банди ўн байтдан таркиб топувчи лирик шеър ҳисобланади. А.Ҳожаҳмедов “Мумтоз бадийят луғати” китобида: “Бундай асарларда биринчи банддаги ўнта мисра қофияланиб, кейинги бандларнинг 8 мисраси мустақил қофияга эга бўлади, охири 9-, 10-мисралар эса биринчи банд билан қофиядош бўлади”, – деб таъкидлайди¹. Баъзан акси ҳам бўлиши мумкин (масалан, Нодиранинг “Фироқнома” муашшари). Адабиётимизда муашшарнинг дастлабки кўриниши Нодира шеърляти билан боғлиқ. XX аср иккинчи ярми шеърлятида Собир Абдулла ижодида иккита (“Қудратли қўллар гуллаган чўллар қиссаси”, “Босинг сиз илгари”), Чустий ижодида эса битта (“Башар душмани – душманимдир менинг”) муашшар учрайди.

Собир Абдулланинг “Қудратли қўллар гуллаган чўллар қиссаси” муашшари мутақориб баҳрининг *мутақориби мусаммани мақсур* (рукнлари ва тақтиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал: V – / V – / V – / V ~) вазнида ёзилган. Муашшар 10 бандли бўлиб, ҳар бир банд 10 байтни ўз ичига олади (жами 100 мисра). Муашшар анъанага мувофиқ а-а-а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-б-б-а-а, в-в-в-в-в-в-в-а-а тарзида қофияланган. Қуйидаги байт билан бошланади:

*Жаҳон бармоғи тишланиб, ақли лол,
Бўлиб чин, ҳар афсонаю эҳтимол².*

Чустийнинг “Башар душмани – душманимдир менинг” муашшари Собир Абдулла шеъри вазнидан охириги ҳижонинг чўзиқлиги билан фарқланувчи *мутақориби мусаммани маҳзуф* (рукнлари ва тақтиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал: V – / V – / V – / V –) вазнида ёзилган. Мазкур муашшар Чустийнинг “Ҳаётнома” девонидан ўрин олган. Қофияланиш тизими Собир Абдулланинг муашшаридан фарқли ўлароқ, а-а-а-а-а-а-а-б-б, б-б-б-б-б-б-б-а-а, в-в-в-в-в-в-в-а-а тарзидадир. Муашшар 9 банд – жами 90 мисрадан иборат. Банднинг охиридаги

¹ Ҳожаҳмедов А. Мумтоз бадийят луғати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 41.

² Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадийй адабиёт, 1965. – Б. 204.

гуруҳга киритишга асос бўлди”¹. У.Тўйчиевнинг фикрича, бандни уюштирувчи нарса, энг аввало, унинг қолипи, яъни вазн ва қофия эмас, балки бу қолипга куйилган мазмундир. Дарҳақиқат, ижодкор томонидан танланган шеърини шакл у ифода этмоқчи бўлган мазмунга мос бўлиши керак. “Бандни мазмун танлайди, агар тўртлик, иккилик ёки кўлами кенг мураккаб бандлар катта эпик ҳодисаларни акс эттиришга мос бўлса; рубоий, фард, қитъа каби ихчам поэтик формалар оний кечинмалар, кундалик мушоҳадалар, фалсафий ўйларни лўнда ифодалаш ишига қулайроқ”².

XX аср иккинчи ярми шеъринида, жумладан, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий ижодида ҳам маснавий, таржибанд, таркиббанд жанрларида ёзилган шеър намуналари учрайди. “Ушбу жанрлар таркибига кўра ҳам байт (ғазал асосидаги қофияланиш тизимини ўз ичига олганлиги ёки байтлардан иборат бўлганлиги учун) ҳам банд (таркибан давомийликни тақозо қилганлиги ва бандларни вужудга келтирганлиги учун)га асосланган шеър шакллари ҳисобланади”³. Мазкур жанрлар давр шеъринида аруз тизимининг *рамаи*, *ҳазаж*, *мутақориб* баҳри вазнларида яратилган.

Бандга асосланган дастлабки жанр маснавий бўлиб, адабиётимизда воқеабандлиги билан ўзига хосдир. Маснавий арабча “иккилик” сўзидан олинган бўлиб, ҳар икки мисраси ўзаро қофияланувчи бандлардан ташкил топган жанр ҳисобланади. Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунунул-балоғ” асарида “Маснавий икки мисра бўлур. Икаласи муқаффо (ўзаро қофияланувчи – Ш.Р.), нетоқим, манзум қиссаларни маснавий қилиб турлар”, – деб таъкидланади⁴. Маснавийдаги ҳар бир иккилик банднинг ўзаро мустақил қофияланиши ижодкор учун катта эркинлик беради, бу эркинлик катта ҳажмдаги воқеабанд асарларни яратиш пайтида, айниқса, қўл келади. Алишер Навоий “Сабъи сайёр” достонинида маснавийнинг ушбу имкониятини алоҳида таъкидлаб, уни “васъ” – кенг майдон деб атайди:

¹ Юсупова Д. Аруз вазни қoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: ТА’ЛИМ-MEDIA, 2019. – Б. 147.

² Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. – Б. 254.

³ Юсупова Д. Аруз вазни қoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: ТА’ЛИМ-MEDIA, 2019. – Б. 147.

⁴ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балога. Намунага тайёрловчи А.Ҳайитметов. Т., Ҳазина, 1996. – Б.

*Башар душмани – душманимдир менинг,
Башар гулишани – гулишанимдир менинг*

мисралари айнан нақорат тарзида такрорланади. “Башар душмани – душманимдир менинг” муашшари ҳозирги кундаги инсоният маънавиятига раҳна солаётган инсон муаммосига бағишланган. Муашшарнинг биринчи банди қуйидагича:

*Демешлар нечадур башар душмани,
Сўзи оғу мутлақ, заҳар кулгани,
Чаён янглиз нашитар уриштир фани,
Жаҳаннам ўтидур улар гулхани,
Фақат зулм эрур, зулм эрур қилгани,
Ғараз тўла жону қалбу тани,
Муроди хароб айламоқ, ҳаммани,
Ёмон дер менисенга, сенга мани,
Башар душмани – душманимдир менинг,
Башар гулишани – гулишанимдир менинг¹.*

Муашшар матлаъсидаёқ башарият душмани сўзи оғу, заҳар кулгули чаён монанд фақат зулм, жони ғаразга тўла инсоният душманларига хитоб намоён бўлади.

3.2-§. Байт асосидаги бандли шеърларнинг ўлчов имкониятлари

Адабиёт назариясига оид китобларда бандга асосланган шеър шакллари туркий (ўзбек) адабиётда тахминан XI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб қўлланила бошланганлиги айтилади². Уларга маснавий, таржиъбанд, таркиббанд ва соқийнома жанрлари киради. Қайд этилган жанрларнинг дастлабки учтаси шаклий жиҳатидан ҳам байтга, ҳам бандга асосланган шеър шакли хусусиятларига мос тушади. “Соқийноманинг эса жанр хусусиятларини белгилашда мазмун етакчилик қилса-да, унинг маснавий усулида қофияланиши мазкур жанрни ҳам ушбу

¹ Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 338.

² Қаранг: Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммаат. – Т.: Фақ, 1976; Адабий турлар ва жанрлар. Уч-яшдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фақ, 1992.

*Маснавийким, бурун дедим они,
Сўзда келди васеъ майдони*¹.

Мумтоз адабиётга доир манбаларда эпик поэзияга мансуб дostonлар маснавий атамаси билан аталган. Умуман, “ҳар қайси байтдаги иккала мисра мустақил қофияланувчи шеър шакли маснавий (“иккилик”) деб юритилади². Адабиётшунос У.Тўйчиев маснавий шакли катта лирик-эпик асарга ҳам ўнғай, шакли содда, ҳашамсизлигини таъкидлайди³. Туркий (ўзбек) адабиётида яратилган маснавийлар а-а, б-б, д-д... тарзида қофияланади. Бундай қофияланиш тизими ниҳоятда қулай бўлганлиги учун воқеабанд шеърли асарлар, манзумалар ва дostonлар маснавийда ёзилган”.

Адабиётшуносликда мумтоз адабиётимиз тарихида яратилган маснавийларни шартли равишда икки турга ажратилади:

- лирик маснавий (шоирнинг лирик кечинмалари, ҳис-туйғулари ифода этиладиган шеър шакли);
- эпик маснавий ёки дoston (сюжет асосига қуриладиган катта ҳажмли асар).

XX аср иккинчи ярми шеърлятида ҳам маснавий яратишда унинг лирик туридан моҳирона фойдаланилган. Хусусан, Ҳабибий 12 та, Собир Абдулла 3 та, Чустий 7 та⁴ маснавийни *рамал, ҳазаж, мутақориб, музорий, сарий, хафиф* баҳри ўлчовларида яратган. Улар ижодида *ҳазажли мусаддаси маҳзуф* вазни етакчилик қилади. *Ҳазажли мусаддаси маҳзуф* вазни қўлланилиш жиҳатидан эпик поэзияда етакчи ўринни эгаллайди. XIX асргача бўлган эпик поэзияда мазкур вазн, асосан, ишқий мавзудаги дostonларда истифода этилди. Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”си ва умуман, барча номалар, Сайфи Саройининг “Сухайл ва Гулдурсун”, Кутбнинг “Хисрав ва Ширин”, Ҳайдар Хоразмийнинг “Тул ва Наврўз”, Саййид Қосимийнинг “Илоҳийнома” ва “Ҳақиқатнома” ҳамда Алишпер

¹ Алишпер Навоий. Сабаъи сайёр. –Т.: МАТ.7–жилд. – Б. 61.

² Ҳожиақмедов А. Мумтоз бадиият лугати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 35.

³ Адабий турлар ва жанрлар. Ҳч жилдлик. 2–жилд. Лирика. – Т.: Фаъ, 1992. – Б. 147.

⁴ Изох: Чустийнинг “Ҳаётнома” девоида “Ҳикоят” маснавийси ҳам киритилган. Бу маснавий бевосита Чустийнинг ўз ижоди эмас, балки Саъдийдан таржима бўлганлиги учун биз уни бу микдорга киритмадик.

Навоий “Фарҳод ва Ширин” дostonларининг мазкур вазнда битилганлиги фикримизни исботлайди.

Ўзбек эпик поэзиясида мазкур вазнининг илк бор қўлланиши Хоразмий номи билан боғлиқ. Унинг 1353–1354 йилларда яратилган “Муҳаббатнома” дostonи шу вазнда яратилган. Алишер Навоий ўзининг “Мезон ул-авзон” асарида турк халқида “Муҳаббатнома” деб аталган кўшиқ борлигини ва мазкур кўшиқнинг ўлчови биз юқорида тилга олган вазн билан мутаносиб келишини таъкидлайди: “Ва яна турк улусида бир суруддурким, ани “муҳаббатнома” дерлар, ул ҳазажи мусаддаси мақсур баҳридадур ва холо матрукдур, будур (байт):

*Мени озинг учун шайдо қилибсен
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен”¹.*

Демак, халқ оғзаки ижодидаги “муҳаббатнома” кўшиғи оҳанги билан Хоразмий “Муҳаббатнома” си вазни орасида муайян даражада алоқадорлик мавжуд экан.

Кузатишимизча, ушбу вазнда Ҳабибийнинг 5 та, Собир Абдулланинг 1 та, Чустийнинг 2 та маснавийси ёзилган. Отахон шоир Ҳабибийнинг “Замон фарҳодлари” дostonи мумтоз анъанага кўра маснавий шаклида яратилган бўлиб, анъанавий аа, бб, вв... тарзида қофияланган. Дoston қуйидаги байт билан бошланади:

*Кел эй, ёрим, мададкорим қалам сен,
Ҳар иш қилганда ҳамкорим қалам сен².*

Байт ҳазажи мусаддаси маҳзүф (рукнлари ва тақтиғи: мафоййлин мафоййлул фаувлул V — — — /V — — — /V — —) вазнида ёзилган. Бу ерда ҳазажи мусаддаси маҳзүф вазнининг дoston мазмунига уйғун тарзда қўлланилганлигини кўриш мумкин. Дoston Ҳабибий “Девон”идан ўрин олганлиги учун биз уни лирик маснавий қаторига қўшдик. Шоирнинг “Навоий”, “Андижон”, “Синглимга”, “8 март” маснавийлари ҳам мазкур вазндалиги билан характерлидир.

¹Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. 16-жилд. — Т.: Фан, 2000. — Б. 90.

²Ҳабибий. Девон. — Т.: Ғафур Ғулom номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — Б. 479.

Собир Абдулланинг “Олтин куз мадҳияси” маснавийсининг матлаъ байти ҳам ҳазажи мусаддаси маҳзүф (руқшари ва тақтиби: мафоййли мафоййлу фаулул: V — — — /V — — — /V — —) вазнида бўлиб, унда тўкин-сочинлик тасвирланади, сарҳисоб фасл хусусиятлари мадҳ этилади:

*Кўнгулда завқ бериб, куз келди қайта,
Сатрларга тўлиб, сўз келди қайта*¹.

Чустий ҳам куйидаги матлаъли маснавийсини мазкур вазнда ёзди:

*Гўзаллардан гўзал сурат чизибдир,
Танига баҳш этиб эсон киргизибдур*².

Шоирнинг “Дўстобод” маснавийси ҳам ушбу ўлчовда битилганлигини мисол қилиш мумкин.

Таҳлилга асос бўлган яна бир вазн рамали мусаддаси маҳзүфдир. Мазкур ўлчовда Чустийнинг 3 та маснавийси мавжуд. Унинг “Мактубга жавоб” маснавийси куйидаги байт билан бошланади:

*Мужда келди менга дўстимдан саҳар,
Кўп хабарлардан мароқли муътабар*³.

Аслида, мумтоз адабиётда маснавийни ушбу вазнда битиш анъанаси Жалолиддин Румийдан бошланади. Унинг “Маснавийи маънавий” си мазкур ўлчовда битилган⁴.

Чустий маснавийсининг воқеалар силсиласи лирик қаҳрамонга дўстидан мактуб келиши тасвири билан бошланади. Мактубда дўсти хонадонидан қиз фарзанд туғилганлиги, унга:

*Онаси дебди Сурайё яхшидир,
Отаси дебди⁵ Зулайҳо яхшидир,*

¹ Абдулла Собир. Девон. — Т.: Бадий адабиёт, 1965. — Б. 281.

² Чустий. Кўнги тилаги. — Т.: Фан, 1994. — Б. 128.

³ Чустий. Кўнги тилаги. — Т.: Фан, 1994. — Б. 126.

⁴ Бобир Захриддин. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. — Т.: Фан, 1971. — Б. 135.

⁵ Изох асл матнда “дебди” сўзи “деб” тарзда қўлланган. Биз вазн талаби билан “деб” сўзини “дебди” шаклида қўлладик.

– деб ёзиб, исм қўйишда маслаҳат сўрайди. Дўсти жавобан янги туғилган қизалоққа “Кимё” исмини қўйиш таклифини беради:

*Исми жисмига муносиб, бўлди пар,
Кимёхон дунёда кимёдек яшар.*

Маснавийда қизалоққа “Кимёхон” исмини қўйиш таклифи сабаблари изоҳланади. Исм таърифи тарих билан боғланади. Ибн Сино, Низомий, Жомий, Навоий, Менделеевлар асарларида бу ном қўлланилганлиги ва энг муносиб исмлардан бири эканлиги эътироф этилади. “Мактубга жавоб” маснавийсида рамал баҳрининг ҳам *рамали мусаддаси маҳзуф* ҳамрамали *мусаддаси мақсур* вазнлари учрайди. Маснавий ҳажман 23 байтдан иборат. Унинг 2-, 9-, 11-, 13-, 19-, 20-, 21-байтлари *рамали мусаддаси мақсур* (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлон: –V – –/–V – –/–V–*) да бўлса, қолган байтлари *рамали мусаддаси маҳзуф* (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлун –V – –/–V – –/–V –*) вазнига хослиги маснавий вазнини *рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)* деб белгилашга асос бўлади. Шунингдек, “Индамаслар олами”, “Бадғумон” маснавийлари ҳам мазкур вазнда битилган. Шоир ижодида *рамали мусаддаси маҳзуф* вазнида яратилган маснавийлар анъанавий мумтоз маснавийларга хос а-а, б-б, д-д ... тарзида қофияланган.

Маснавий яратишда *хафифи мусаддаси солими махбуни маҳзуф* вазнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Ҳабибий девонига киритилган “Хазина”, “Иқлим баҳори” маснавийлари айнан шу вазн талабларини ўзида мужассам этади. Уларнинг мазмуни ҳақида У.Тўйчиев: “Ҳабибий арузда ёзган маснавийларида давр қаҳрамони тасвирланди (“Хазина”, “Иқлим баҳори”)”, – деб таъкидлайди¹. Мазкур маснавийлар таҳлили уларни шартли равишда *хафифи мусаддаси солими махбуни маҳзуф* ўлчовида ёзилган дейишга асос бўла олади. Сабаби мазкур маснавийларда вазн билан боғлиқ чалкашликлар бор. Масалан, “Хазина” маснавийсини олиб кўрайлик. Маснавий қуйидаги байт билан бошланади:

¹Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. – Б. 200.

Ўзбекистон ери кону хазина,
Халқи олим, де(ҳ)қон камтар камина¹.

Кўринадики, келтирилган байт хафиф баҳрининг хафифи мусаддаси солими махбун маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фошлотун мафошлун фаилун - - V- - /V - V -/VV-) вазни хусиятларини ифодалайди. Иккинчи мисранинг иккинчи рукнидаги 1-, 3-ҳижолаар аруздаги “васли ҳо” ҳодисаси ҳисобланади.

А.Ҳожиаҳмедов таъкидлаганидек, “аруз тизимида яратилган шеърый мисралардаги айрим ёпиқ ҳижолаарнинг охириги ундошини вазн тақозоси билан ўзидан кейин турган ва “ҳ” ундоши билан бошланувчи ҳижога қўшиб ўқиш ҳодисаси” ҳисобланади². Юқорида келтирилган байтда ҳам “деҳқон” сўзининг биринчи ҳижосида турган “ҳ” ундоши кейинги “қон” ҳижосига улаб талаффуз қилинади. Бу жараёнда “ҳ” ундоши тушиб қолиб, “деқон” тарзида ўқилади. “Васли ҳо” ҳодисасини маснавийнинг бошқа байтларида ҳам кузатиш мумкин. Шунингдек, баъзи ўринларда қисқа ҳижо тарзида келиши лозим бўлган бўғинлар чўзиқ ҳижо бўлиб, яъни ёпиқ бўғин бўлиб келган. Байтдаги “камтар” сўзининг биринчи бўғини “кам” аслида чўзиқ ҳижо ҳисобланади, лекин биз вазн талабидан келиб чиқиб уни қисқа ҳижо деб белгилардик. Бундай вазн бузилиш ҳолатларини маснавийнинг деярли барча байтларида кузатиш мумкин.

XX аср иккинчи ярми шеърйатида шаклан маснавийга ўхшаш, лекин бармоқ вазнидаги шеърлар ҳам яратилган (масалан, Ҳабибий ижодида “Ўғлимга”, “Фарзандларимга”, “Икки ўрток”, “Муборақ”, “Табрикнома”, “Наққош уста Ширин Муродовга”; Собир Абдуллада “Тўйга таклиф хати”, “Катта Фаргона канали” ва ҳоказо). Таҳлил жараёнида мазкур маснавийлар аруз ўлчовларига мос келмаслиги маълум бўлди.

Бандга асосланган кейинги жанр таржйибанд бўлиб, туркий (ўзбек) адабиётдаги йирик ҳажмли шеър шакли ҳисобланади. Таржйибанд арабча-форсча “қайтариш”, “бандни такрорлаш”³,

¹Ҳабибий. Девон. – Т.: Фағур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наприёти, 1975. – Б. 467.

²Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 45.

³Адабий турлар ва жанрлар. Уч жыллик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. – Б. 201.

“такрорлаб боғлаш”¹ деган маъноларни англатиб, ҳар бири ғазалга тенг бандлардан ташкил топган ва барча бандлар охирида мустақил қофияланувчи бир байт такрорланиб келувчи шеър шакли ҳисобланади². Бандлар охирида ўзаро қофияланувчи байт айнан такрорланиб, барча таржиҳоналарни ўзаро боғлаб туради ва восила³ байт деб аталади. Ҳар бир банд охирида такрорланиб келадиган ягона байт уларни мазмунан ва услубан боғлаб туради. Такрорланувчи банд ўзи мустақил қофияланиб, ғазал матлабини эслатади. Шунинг учун ҳам таржиҳбандлар ғазал сингари а-а, б-а, д-а... тарзида қофияланади. Туркий (ўзбек) адабиётда, одатда, 7–12 байтдан иборат бир неча бандли таржиҳбандлар яратилган. Таржиҳбанд луғавий жиҳатидан “банднинг қайтиши” бўлса ҳам, аслида банд эмас, балки восила байт қайтади. Ушбу жанр ҳақидаги дастлабки назарий қараш Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида, илк намунаси эса Ҳофиз Хоразмий девонида (3 та) учрайди.

XX аср иккинчи ярми шеърлятида, хусусан, Ҳабибийда иккита, Собир Абдуллада ва Чустийда битта таржиҳбанд учрайди. Ҳабибий таржиҳбандлари аруз тизимининг *рамал* ҳамда *ҳазаж* баҳри ўлчовларида ёзилган. У.Тўйчиев: “Ҳабибий таржиҳбандларида лирик руҳ, халқ тили лексикаси доим шоир эътиборида туради; лирик қаҳрамон ва лирик персонаж бу жанрда ҳам шоир ғоявий-бадиий юмушини бирга адо этади⁴, – деб эътироф этади. Ҳабибий таржиҳбандларининг дастлабкиси *рамали мусаммани маҳзуф (мақсур)* вазнида яратилган бўлиб, ҳажман 5 банд (6-7 байт)дан иборат. Ишқ мавзуси таржиҳбандлар учун ҳам хос. У ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун мисол келтирамиз:

*Дилбарим бир дилбариким дилраболар дилбари,
Дилраболар дилбари дилдори, яъни сарвари.
Дилбаримнинг ҳар сўзи тотлиғ асалдан яхшидир,
Баҳра олгайлар эшитган чозда ҳар ёшу қари.
Дилраболар ўйнашиб юрса чаманда сайр этиб,*

¹Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т.: TA’LIM-MEDIA, 2019. – Б. 149.

²Ҳожааҳмедов А. Мумтоз бадиият луғати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 130.

³Изоҳ: боғловчи байт.

⁴Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фаъ, 1992. – Б. 202.

*Дилбарим бирёну барён ўзга дилбарлар бари.
 Кўзларим касб айлагай нур ой юзидин ҳар нафас,
 Хийра бўлгай кўз кўзимдин бир нафас бўлса нари.
 Ҳар дамимда шукр этай тобора меҳри ортадур,
 Меҳриким қалбимдадур йўл топмагай ғам лашкари.
 Ҳар бузук ният, ямон кўздин ҳимоят қилгали,
 Қоши тизги исфиҳони, кипригидур ханжари¹.*

Таржиъбанднинг иккинчи банди *рамали мусаммани мақсурда* (рукнлари ва тақтиъи: *фошлотун фошлотун фошлотун фошлон: – V – – / – V – – / – V – – / – V – –*) бўлса, қолган 3-, 4-, 5-бандлари биринчи банд сингари *рамали мусаммани маҳзуф* вазнидадир. Улар анъанавий а-а, б-а, в-а -а, д-а, э-а, ф-а тарзида қофияланган. Маълумки, Ҳабибий девонлари 1971, 1975, 1980-йилларда кетма-кет нашр қилинган². Мазкур нашрларнинг барчасида таржиъбанднинг иккинчи банди олти байт шаклида берилган. Лекин таржиъбанд бандларидаги байтларнинг кўпайиб ёки озайиб кетиши билан жанр ва вазн хусусияти бузилиб кетмаган. Таржиъбанд, асосан, ҳар бир банд охирида такрорланиб келувчи байтлари билан характерланади. Юқорида келтирилган таржиъбанднинг охиридаги ажратилган байт восила байт ҳисобланади ва у ўзаро мустақил қофияланган мисралардан иборат. Кўринадики, таржиъбанд микдорини таъланган мавзу, ғоявий уйғунлик ва лирик қаҳрамон кечинмалари динамикаси белгилайди. Ҳабибийнинг *ҳазожи мусаммани солим* (рукнлари ва тақтиъи: *мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун V – – – / V – – – / V – – – / V – – –*) вазнидаги иккинчи таржиъбанди

*Менингдек ташна ошиғларга васлингни даво дерлар,
 Сенинг ҳам ишқ элига мезрибону ошино дерлар³*

матлаъси билан бошланади. У ҳажман 5 банд (35 байт 70 мисра)дан иборат. Анъанавий тарзда қофияланган. Мазкур таржиъбанд ҳам ишқий мавзуда ёзилган бўлиб, ошиқнинг дил

¹ Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 321.

² Қаранг: Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971; Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975; Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.

³ Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 322.

изҳорларига бағишланади. Таржиъбанднинг ҳар бир банди ушбу мавзунинг бирор муҳим жиҳатини ёритади. Шунинг учун бандлар изчил боғланиб, яхлит шеърӣ асарни юзага келтирган. Ҳар банднинг охирида маснавий шаклида қофияланувчи восила байт ҳам такрорланади.

*Вафо бобида ҳам васф айлашиб аҳли муҳаббатлар,
Ўзига феълү атвори ярашган дилрабо дерлар.*

Таржиъбанднинг бош ва охириги байтлари айнан бир-бирига ўхшаш бўлмаса-да, жуфт-жуфт қофияланиши шеърда ритмик ҳолатни ҳосил қилади.

Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонида риндона мазмундаги машҳур таржиъбанд мавжуд. “Унда ўзлигини ва шу орқали Аллоҳни излаётган, дунё тартиботини, ундаги сиру синоатларни англашга интилаётган солиқнинг руҳияти акс эттирилган¹. Мазкур таржиъбанд қуйидаги байт билан бошланади:

*Кетур соқий, ул майки, субҳи аласт,
Анинг нашъасидин кўнгул эрди маст².*

Чустий ўзининг “Ҳаётнома” девонида “Боқийнома”сини шу шеър таъсирида ва Алишер Навоий “Соқийнома”сига жавоб тариқасида ёзганлигини таъкидлайди ҳамда эпиграф сифатида восила байтини келтиради.

*Харобат аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синган сафол³.*

Бу ўринда Чустий шеър шаклига эмас, балки “соқий” билан бошлангани учун унинг мазмунига эътибор берган бўлса керак. Аслида, Алишер Навоийнинг шеъри соқийнома эмас, балки

¹ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). – Т.: TAMADDUN, 2016. – Б. 59.

² Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. ТАТ. 10 жилдлик. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги НМИУ, 2011. Ж. – Б. 361.

³ Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 333.

таржиъбанддир ва у “Ғаройиб ус-сиғар” девонида мусаддасдан кейин келади.

Мутақориб баҳрининг мутақориби мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тақтиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал V -- /V -- /V -- /V --) вазнидаги ушбу таржиъбанд

*Гўзал тонг эди, келди қутлуг нидо,
Нидо соҳиби мисли йўқ хушнаво¹*

мисраси билан бошланиб, ҳажман 13 банд (бандлар 6-8 байтли), 85 байтни ташкил қилади.

Мазкур таржиъбанд том маънода Алишер Навоий ижодидан итҳомланиб ёзилган гўзал намуналардан биридир дейишга имкон беради. Шейрда Чустий Алишер Навоийни “ғазал мулкининг кўёши” деб, унинг “Хамса” сини “бешта дарё” га қиёслайди.

Шунингдек, Чустий, Собир Абдулла девонида “таржиъбанд” номи билан бошқа шейрлар ҳам келтирилган (Чустий. “Барака топинг, камол топинг”; Собир Абдулла. “Таржиъбанд”)². Лекин изланишлар натижасида бу шейрларнинг биринчиси мураббаъ, иккинчиси эса муаппар эканлиги маълум бўлди. Биз уларни “Мусамматларнинг вазн хусусиятлари” фаслида таҳлилга тортганлигимиз боис бу ўринда уларга тўхталмаймиз.

Бандга асосланган кейинги жанр таркиббанд бўлиб, “у (таркиб – арабча тузилиш; банд – форсча боғлаш) ғазал тарзида (тахаллуссиз) қофияланган, ҳар бир банди охиридаги байт жуфт (а-а тарзида алоҳида) қофияланиб борувчи, ҳар бир бандининг мисра сони тенг бўлган, аммо турли шоирлар ёзган таркиббандларнинг ҳар бир бандидаги мисралар сони ўзига хос белгиланган, мураккаб лирик жанр³.

Мумтоз адабиётшуносликда таркиббанд ҳақидаги илк маълумот Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоғ” асарида келтирилган. Шайх Аҳмад Тарозий таркиббандни таржиънинг бир тури сифатида санаб ўтади. “Ва бешинчи қисми улким, ҳар банднинг қофияси ҳар тарика бўлур ва таржеъ байтлари тақи ҳар

¹Чустий. Уша асар. – Б. 333.

²Қаранг: Абдулла Собир. Девон. – Т.: 1975; Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

³Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. – Б. 201.

бири алоҳида қофия бирла келур ва мукаррар қилмаслар. Ва бу қисмда марсия ва мадҳ айтурлар”, – деб мисол келтиради¹. Адабиётшунос Ё.Исҳоқов: “Таркиббанд шакл ва тузилиш тарзи таржиъбандга монанд. Орадаги тафовут шундаки, таржиъбандда восила байт айнан такрорланади, таркиббандда эса ғазалга ўхшаш ҳар бир банд охирида мустақил қофияланган янги байтлар келади”, – деб таъкидлайди².

Ушбу таърифлардан таркиббанд ҳам йирик ҳажмли бандли шеър шаклларида бири ҳисобланиши маълум бўлади. Туркий (ўзбек) адабиётда дастлаб (XV аср) Ҳофиз Хоразмий шеърлятида учрайди, “унинг девонида тўрт банд (ҳар банди 8 байт) таркиб топган битта таркиббанди мавжуд³. Дарҳақиқат, мумтоз адабиётимизда яратилган аксарият таркиббандлар мавзу жиҳатидан марсия шаклда эканлигини кўрамыз. Алишер Навоийнинг “Девони Фоний”даги Абдурахмон Жомийга, “Наводир уш-шабоб” девонидаги Саййид Ҳасан Ардашерга бағишлаб ёзилган таркиббанд-марсиялари бунга мисол бўлолади. Лекин замонавий XX аср адабиётига келганда бу қонуният бироз ўзгарган бўлиб, бу давр таркиббандлари, асосан, ишқий мавзуда ёзилганлигини кузатамиз.

Бу давр шеърлятида Чустийнинг “То абад дунёда қол” шеъри таркиббанд жанрига мисол бўла олади. Мазкур таркиббанд “Кўнгил тилаги” девонидан ўрин олган. Тахририят девонда таркиббанднинг баъзи сатрлари тушиб қолганлигини таъкидлайди. Шунинг учун биз асл матндан фойдаландик⁴. Таркиббанд матни Чустийнинг бошқа девонларида бўлмаганлиги учун шеър вазнини аниқлашда асл матндан таянилди. Шеър куйидаги байт билан бошланади:

*Ҳар кун ой ишқила уйгонди қуёш,
Ўз кўзидан ойни қизгонди қуёш.*

¹ Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. Т., Хазина. 1996. – Б. 128.

² Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘zbekiston, 2014. – Б. 219.

³ Исҳоқов Ё. Кўрсатилган асар. – Б. 219.

⁴ Ўзоқ таркиббанднинг асл матни Чустийнинг қариндоши Фароғатхон Хўжаева тақдим қилган кўлезмадан фойдаланилди.

Банднинг матлаъси рамали мусаддаси мақсур (руқилари ва тақтиъи фошлотун фошлотун фошлон: -V - /-V - /-V -(~)) (туяқ вазни) ўлчовида ёзилган бўлиб, а-а, б-а, в-а -а, д-а, а-а тарзида алоҳида қофияланган. Чустий таркиббанднинг 1-банди 6 байт, 2-банди 7 байт, 3- ва 4-банди эса 5 байтдан иборат. Жами 36 мисра. Муаллиф шеърда қуёш ва ой рамзларидан фойдаланган ҳолда ишқ-муҳаббатни куйлайди. Қуёш чиқиши, ой ботиши каби табиат ҳодисаларитасвирини таркиббандга сюжет сифатида олиб киради. Биринчи банднинг хотимаси:

*Бўса олса на қуёш, на ой қолур,
Тоғу чўл, дарёю қир, на сой қолур.
2-банд охиридаги байт:
Сабрдан тонгай иков мангу ҳаёт,
Айлагайлар халқу юрти илтифот.
3-банд охиридаги байт:
Ушбу фанда яхшилардан ўрнак ол,
Гарчи ўлсанг ҳам жаҳонда мангу қол.
4-банд охиридаги байт:
Сендан ошиқликни Чустий ўрганур,
Пок ишқингдан унга бахш айла нур*

тарзида келган. Демак, ушбу таркиббанднинг мумтоз адабиётдаги таркиббандлардан фарқ қилиб, ошиқона мавзуда битилганлиги маълум бўлади.

Бандли шеърларнинг вазн хусусиятларини тадқиқ қилиш асосида куйидаги хулосалар шакллантирилди:

1. XX аср иккинчи ярми шеърлятида мусамматнинг мураббаъ, мухаммас, мусаддас, масамман, муашшар каби турлари истифода этилган бўлиб, улар аруз тизимининг *рамал*, *ҳазаж*, *мутақориб*, *ражсаз*, *музориъ*, *мужтасс*, *хафиф* баҳри вазнларида яратилган. Мазкур баҳрлар орасида *рамал* баҳри этакчилик қилади.

2. XX аср иккинчи ярми шеърлятида, хусусан, Ҳабибий девонида 64 та, Собир Абдулла девонида 43 та, Чустий девонида 107 та, Эркин Воҳидовда 10 та, Абдулла Орипов ижодида битта мухаммас яратилган бўлиб, улардан 27 таси тахмис ҳисобланади. Мусаддас жанрида Ҳабибийнинг 3 та, Собир Абдулланинг 4 та,

Чустийнинг 22 та шеъри бор. Мусамман ва муашшар жанрлари Собир Абдулла ҳамда Чустийда учрайди, Ҳабибий, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповбу икки жанрда ижод қилмаганлар.

3. Бу давр мухаммасларида марсия мавзусида ижод қилиш тамойили етакчилик қилганини кўриш мумкин. Собир Абдулла *ҳазажи мусаммани солим*да, Чустий эса ҳам *рамали мусаммани маҳзуф*, ҳам *ҳазажи мусаммани солим* вазнида марсия-мухаммас яратиб, мухаммаснинг жанр имкониятларини кенгайтirdилар.

4. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий шеъриятида маснавий, таржиъбанд, таркиббанд сингари бандли шеър шакллари ҳам қўлланилган бўлиб, улар аруз тизимининг *рамал*, *ҳазаж*, *мутақориб*, *хафиф*, *сарий* баҳри вазнларида яратилган.

5. Маснавий жанри Ҳабибий ижодида етакчи бўлиб, унинг 12 та маснавийси бор. Бу кўрсаткич Чустийда 7 та, Собир Абдуллада 3 тани таъкил қилади. Улар аруз тизимининг *рамал*, *ҳазаж*, *мутақориб*, *музорий*, *сарий*, *хафиф* баҳри ўлчовларида яратилган. Мазкур баҳр ўлчовлари орасида маснавий яратишда *ҳазажи мусаддаси маҳзуф* вазни етакчилик қилади.

6. Ҳабибийнинг 2 та таржиъбанди мавжуд бўлиб, улар *рамали мусаммани маҳзуф* ва *ҳазажи мусаммани солим* вазнида яратилган. Ҳар икки таржиъбанд девондан ўрин олган. Чустийнинг “Боқийнома” шеъри эса *мутақориб*и *мусаммани маҳзуф* вазнида бўлиб, Алишер Навоий ижодидан илҳомланиб ёзилган. Бу шеър девонда кўрсатилганидек, соқийнома эмас, балки таржиъбанд жанрига мансубдир.

7. Бу давр шеъриятида таркиббанд жанрида ягона шеър яратилган бўлиб, Чустий қаламига мансубдир. У *рамали мусаддаси мақсур* вазнида битилган. Таркиббанд мумтоз таркиббандлардан фарқ қилиб, марсия йўналишида эмас, балки ишқий мавзудадир.

XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърлятида аруз тизимини Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ижоди мисолида тадқиқ қилиш асносида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Аруз илми шеърлятдаги ҳар бир лирик жанрда муайян ўлчов имкониятлари мавжудлигини, ижодкор ўз ғоялари учун жанр танлар экан, унга шу жанрнинг вазн имкониятларидан келиб чиқиб ёндашиши зарурлигини тақозо этади. Шу маънода ғазал, қитъа, фард, чистон каби жанрлар аруз тизимининг исталган вазнида ёзилгани ҳолда, туюқ, рубоий, мустазод каби шеърлий шакллар ўз махсус вазнларига эга; қасида, маснавий каби жанрлар эса ўз табиати ва мавзу кўламига кўра бир неча вазнлар доирасидагина яратилади.

2. XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърлятида анъанавий бармоқ тизимида шеърлар битилиши билан бир қаторда мумтоз анъаналар асосида ижод қилиш тамойили ҳам давом этди. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповлар ўз асарларида аруз тизимини муваффақият билан қўллаб, мумтоз лирик жанрлар: ғазал, мустазод, рубоий, туюқ, қасида, мусамматлардан моҳирлик билан фойдаландилар, арузнинг янги вазнларини туркий шеърлятга олиб кирдилар.

3. Агар Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий ғазалиётда шаклий нуқтани назардан мумтоз аруз анъаналари давом этган бўлса, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов ўз ғазаллари билан туркий аруз имкониятларини кенгайтдилар. Ушбу шоирлар томонидан бармоқ шеър тизимига хос туюқ ва сўз мутаносиблиги тамойилининг аруз тизимига олиб кирилиши арузнинг замонавий шеърлятда мустаҳкам ўрин олиши ва анъанавийлик касб этиши учун асос бўлди.

4. Давр шоирлари лирик турнинг ўн етти жанри (ғазал, мустазод, қасида, рубоий, туюқ, қитъа, фард, чистон, таърих, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман, муашшар, маснавий, таркиббанд, таржиъбанд)да қалам тебратдилар, ушбу жанрлар аруз тизимининг ўн бир баҳри: рамал, ҳазаж, ражаз, мутақориб, мутадорик, комил, музориъ, мужтасс, мунсариҳ, сарий, хафифда яратилди. Шулардан Ҳабибий ижодида 12 жанр, 11 баҳр, 48 вазн;

Чустий ижодида 15 жанр, 7 баҳр, 29 вазн; Собир Абдулла шеъриятида 12 жанр, 7 баҳр, 28 вазн; Эркин Воҳидовда 7 жанр, 3 баҳр, 11 вазн; Абдулла Ориповда эса 2 жанр, 2 баҳр, 4 вазн истифода этилди.

5. Бу давр ғазалиётида *рамал* баҳри вазнлари етакчилик қилди. Шоирлар *рамал*нинг 10 вазнини қўллаб, унинг оҳанг имкониятларидан моҳирлик билан фойдаландилар ва туркий тил имкониятларини намоён қилдилар. Мумтоз адабиётнинг мураккаб вазнларидан ҳисобланувчи ва куйга тушмайди деб қаралувчи *рамали мусаммани машкулда оҳанг жиҳатидан бетакрор ғазаллар* яратдилар.

6. XX аср иккинчи ярми шоирлари аруз тизимидан фойдаланишда мумтоз ижодкорлардан таъсириланиш билан бирга туркий арузни янги вазнлар билан бойитдилар. Ҳабибий туркий (ўзбек) шеърятда ўзидан олдин қўлланилмаган *ражаси мусаддаси солим, мутадорик мусаммани музол, мутақороби мусаммани аслами мусаббағи*, Собир Абдулла эса *ҳазаж мусаммани аштари мусаббағ* вазнларини туркий шеърятга олиб кириб, илк бор ғазал битди. Мумтоз ғазалиётимизда фақат Увайсий ижодида қўлланилган рубоий вазнларида, араб шеърятига хос бўлган ва айрим шоирлар шеърятигагина истифода этилган *комил* баҳрида ғазал битилиши Ҳабибий бадиий маҳоратининг яна бир қиррасини кўрсатувчи омиллардандир.

7. XX аср иккинчи ярми ғазалиётида *мухталиф ул-аркон* баҳрларидан *музориъ, мужтасс, мунсариҳ, сариъ, хафиф* сингари баҳрлар ҳам муваффақият билан қўлланилди. Собир Абдулла, Чустий, Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов шеърятидан фарқ қилиб, Ҳабибий ушбу баҳрларнинг барчасида қалам тебратди.

8. Бу даврда мустазод жанри ўзининг бадиий такомилига эришди. Собир Абдулла мустазоддаги тўлиқ мисраларни биринчи ва тўртинчи, ярим мисралар эса иккинчи ва учинчи қаторларга жойлаштирди ва мустазодни шаклий жиҳатидан бойитди. Чустий, Чархий мустазодни мухаммасга жорий қилиб, мухаммаси мустазод яратди ва Табибий аънаналарини янги босқичга кўтарди. Уларнинг бу турдаги мустазоди барча мисралари ўзаро қофияланиши билан Табибий мустазодидан фарқ қилди.

9. Қасида жанрининг истифодаси ҳам муваффақият билан давом этди. Собир Абдулла *ҳазажи мураббаъи мусаббаъ* вазнини қасидачиликка олиб кирди. “Тошкент қасидаси”да қўлланилган ушбу вазндан туркий шеърятда аввал фойдаланилмаган эди. Чустий эса *ҳазажи мураббаъ солим* вазнида мусаддас ёзди.

10. Бу давр шеърятда рубоий жанри 3 хил йўналишда: анъанавий (мумтоз) рубоийлар, дубайтийлар, тўртликлар шаклида истифода этилди. Анъанавий рубоийлар ҳазаж баҳрининг *ахраб* ва *ахрам* шажарасида битилган бўлса, дубайтийлар ҳазажнинг *ҳазажи мусаддаси маҳзуф (мақсур)* вазнларида яратилди. Тўртликларда рамал баҳрининг *рамали мусаддаси маҳзуф (мақсур)* вазни етакчилик қилганлигини кузатиш мумкин. Қитъа, фард, чистон ва таърихлар, асосан, аруз тизимининг рамал, ҳазаж, музориъ ва мужтасс баҳрларида ёзилди.

11. Мусамматнинг мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусамман, муашшар каби турлари истифода этилди. Улар орасида мухаммаснинг тазмин кўриниши — тахмислар ҳам яратилган бўлиб, уларнинг аксарияти Лутфий, Алишер Навоий, Заҳриддин Бобур, Нодира, Муқимий, Фурқат ғазалларига боғланди. Ўз навбатида ўзаро тазмин боғлаш тамойили ҳам вужудга келиб, Ҳабибий Собир Абдулланинг икки ғазалини бешлангирди. Мусамматлар аруз тизимининг *рамал, ҳазаж, мутақориб, ражас, музориъ, мужтасс, хафиф* баҳри вазнларида яратилди.

12. Маснавий, таржиъбанд, таркиббанд сингари бандли шеър шакллари ҳам муваффақият билан қўлланилиб, улардарамал, *ҳазаж, мутақориб, хафиф, сарий* баҳрлари истифода этилди.

13. Поэтик шакллар учун танланган радиф ва қофиялар вазни вужудга келтиришда муҳим роль ўйнади. Лирик жанрларда қўлланилган чўзиқ “о” унлини мурдаф қофия оҳангнинг таъсирли чиқишини таъминлаган бўлса, радифнинг асосий вазифаси ёқдорнинг ғоявий нияти ва мақсадини таъкидлаш ҳамда китобхонга чуқурроқ етказиб беришга қаратилганлиги билан белгиланиши шеърдаги мазмун такомили учун хизмат қилди.

Хулоса қилиб айтганда, XX аср иккинчи ярми шеърятда аруз тизими мумтоз поэтик шаклларнинг асосий вазни сифатида

муваффақиятли суръатда давом этди. Ғазал етакчилик қилувчи байтгли шеър шакллари, мусамматлар, байт асосидаги бандли шеърларни ўз ичига олувчи девонлар тартиб берилди. Ҳабибий, Чустий Собир Абдулла, Эркин Воҳидов, Абдулла Ориповнинг шеърлари ғазал тараққиётида янги босқични бошлаб берди. Аруз тизими турфа мавзулар ва ҳикмат тараннуми учун хизмат қилди. Мухаммас жанри ўзининг бадийи такомилшига етиб, мухаммас-қасида, мухаммас-марсия каби поэтик шакллар ривожланди, мухаммас-мустазоднинг янгича кўринишлари вужудга келди. Ўзбек арузи янги вазнлар билан бойиди.

Science. – Philadelphiya, USA, 2019. Issue 05, Volume, 73. – P. 281-285.

2.8. Zehra Işık. Özbek Şairi Habibiy'nin Divan'ında Türkiye Türkçesi Ile Ortaklaşan Ve Farklılaşan Bazı Sözcükler Üzerine // I. Uluslararası Türk dili ve edebiyati öğrenci sempozyumu (OTUDES) bildiri kitabı. 1 cild. Dil ve folklore. Ordu. Aralık. 2017. – S. 403-414.

2.9. Zehra Işık. Özbek Şairi Mevlâna Habibiy'nin “Divan” Adli Eserinde Bulunan Gazeller Üzerine Tematik Bir Değerlendirme // Folklor Akademi Dergisi. 2019 Cilt: 2 Sayı: 2. – S. 238-271.

2.10. Абдулла Собир. Девон. – Т.: Бадий адабиёт, 1965. – 313 б.

2.11. Абдулла Собир. Сўз ва соз. – Т.: Давлат нашриёти, 1943. – 84 б.

2.12. Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 1-том. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – 333 б.

2.13. Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – 333 б.

2.14. Абдулла Собир. Ҳаёт гулшани – Т.: Бадий адабиёт, 1959. – 252 б.

2.15. Абдулла Собир. Ҳаёт кўшиқлари – Т.: Бадий адабиёт, 1962. – 112 б.

2.16. Абдуллаев В.А. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. – Т.: Ўқитувчи, 1964. – 168 б.

2.17. Абдурауф Фитрат. Адабиёт қоидалари: Адабиёт муаллимлари ҳам адабиёт хаваслилари учун / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – 112 б.

2.18. Абдурауф Фитрат. Аруз ҳақида. Нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи – Ҳ.Болтабоев. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.

2.19. Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз / Таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсунова. – Т.: TAMADDUN, 2014. – 100 б.

- 2.20. Абдурахмонов А. Аруз илмидан сабоқлар. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2008. – 80 б.
- 2.21. Абдурахмонова М. Собир Абдулла. – Т.: Фан, 1980. – 198 б.
- 2.22. Абдусаматов Ҳ. Мавлоно Ҳабибий. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 188 б.
- 2.23. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992. – 202 б.
- 2.24. Адизова И. Сўзимни ўқиб англагайсен ўзимни. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2008. – 168 б.
- 2.25. Адизова И. Увайсий ижодида жанрлар тақомили. – Т.: Mubarrir, 2011. – 52 б.
- 2.26. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.3. – 764 б.
- 2.27. Алишер Навоий. Фаройиб ус-сиғар. ТАТ. 10 жилдлик. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.1. – 804 б.
- 2.28. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. – Т.: Фан, 1997. Т.13. – 284 б.
- 2.29. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. МАТ. 20 томлик. – Т.: Фан, 2000. Т. 16. – Б. 43-98.
- 2.30. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. Ж.2. – 772 б.
- 2.31. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний: Бадоеъ ул-васат. МАТ. 20 томлик. – Т.: Фан, 1990. – 298 б.
- 2.32. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-2-жилдлар /Масъул муҳаррир Ш.Сироҷиддинов. – Т.: Sharq НМИУ, 2016.
- 2.33. Арасту. Поэтика (Нафис санъатлар ҳақида). Ахлоқи қабир (Қатга ахлоқ китоби). – Т.: Янги аср авлоди, 2004. – 194 б.
- 2.34. Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. (А.Рустамов таржимаси). – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – 398 б.
- 2.35. Афоқова Н. Жадид лирикасида мусаммаат. – Т.: Фан, 2005. – 24 б.

- 2.36. Афокова Н. XX аср ўзбек адабиётига рубоий ва қитъа. – Т.: Фан, 2005. – 28 б.
- 2.37. Ахметов З. А. Казахское стихосложение. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 460 б.
- 2.38. Аъзамов Абдулла. Аруз: Алишер Навоий ва Захириддин Муҳаммад Бобур сабоқлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2006. – 224 б.
- 2.39. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Наука, 1958. – С. 821.
- 2.40. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. – М.: Наука, 1965. – С. 500.
- 2.41. Бертельс Е.Э. Истории персидско-таджикской литературы. – М.: 1960. – С. 360.
- 2.42. Бобир Захириддин. Мухтасар / Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Т.: Фан, 1971. – 412 б.
- 2.43. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2001. – 560 б.
- 2.44. Бобоев Т. Шеър илими таълими (Ўзбек шеърини поэтикасидан сабоқлар). – Т.: Ўқитувчи, 1996. – 344 б.
- 2.45. Бобур. Девон. – Т.: Фан, 1975. – 67 б.
- 2.46. Болтабоев Ҳ. Рисолаи аруз ва аруз ҳақида // Мумтоз сўз қадри. – Т.: Адабиёт ва санъат, 2004. – Б. 132-138.
- 2.47. Болтабоев Ҳ. Шарҳ мумтоз поэтикаси. Манба ва талқинлар. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 430 б.
- 2.48. Болтабоев Ҳ., Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. Икки жилдда. I жилд. – Т.: MUMTOZ SO‘Z. 2013. – 400 б.
- 2.49. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 191 б.
- 2.50. Веселовский А.Н. Историческая поэтика / Вступительная статья И.К. Горского. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 406.
- 2.51. Воҳидов Э. Ёшлик девони. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1969. – 160 б.

- 2.52. Воҳидов Э. Изтироб / Аруз ҳақида. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 333 б.
- 2.53. Воҳидов Э. Ишқ савдоси. Сайланма. Биринчи жилд. – Т.: Шарқ, 2000. – 416 б.
- 2.54. Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. – 689 б.
- 2.55. Гаспаров М.Л. Современный русский стих. Метрика и ритмика. – М.: Наука, 1974. – С. 486.
- 2.56. Ғулом Ҳ. Поэзия ва ҳаёт // Совет Ўзбекистони маданияти. 23 май, 1956;
- 2.57. Қаҳҳор А. Шарҳ ва мундарижа ҳақида / Ёшлар билан суҳбат. – Т.: Ёш гвардия, 1968. – Б. 119-123.
- 2.58. Джафар Акрем. Особенности азербайджанской поэтической метрики аруза. – Москва: Наука, 1960. – С. 144.
- 2.59. Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърят. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2015. – 304 б.
- 2.60. Жабборов Н. Миллий руҳнинг бетакрор ифодаси // Эркин Воҳидов ижодининг маънавий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти. Республика конференцияси. – Т.: Навоий, 2017. – Б. 70–76.
- 2.61. Жирмунский В. М. Теория стиха. – Л.: Советский писатель, 1975. – С. 664.
- 2.62. Жирмунский В.М. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – Л.: Наука, 1977. – С. 408.
- 2.63. Жумаҳўжа Н. Бир суруд бор эканким... Огаҳийда // Ёшлик, 1997. – №1. – Б. 46-47.
- 2.64. Жумаҳўжа Н. Навоий ғазалиёти талқинлари. – Т.: O'zbekiston, 2018. – 384 б.
- 2.65. Жумаҳўжа Н. Талқинларда шоирона шуур ва илмий тафаккур // Олтин битиклар. 2019. – № 2. – Б. 19–24.
- 2.66. Жумаҳўжа Н., Адизова И. Сўздан бақолироқ ёдгор йўқдур. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – 151 б.
- 2.67. Жўрабоев О. Аруз масаласи ва шеър матни / Матнинг матности сирлари. – Т.: TAMADDUN, 2017. – Б. 114-121.

2.68. Жўрабоев О. Мумтоз адабиётда муганнийнома. – Т.: TAMADDUN, 2017. – 40 б.

2.69. Жўрақулов У. Алишер Навоий “Хамса”сида хронотоп поэтикаси. – Т.: TURON-IQBOL, 2017. – 260 б.

2.70. Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асарида поэтика (Аруз, қофия ва бадиият илми истилоҳлари тарихига оид). ТошДШИ. – Т.: 2001.

2.71. Зоҳидова Д. Аруз сабоқлари. – Т.: MUMTOZ SO‘Z. 2016. – 112 б.

2.72. Иброҳимов М. Кичик поэтик жанрлар ва уларнинг услуб хусусиятлари / Ўзбек адабиётда жанрлар типологияси ва услублар ранг-баранглиги. – Т.: 1983. – Б. 154–192.

2.73. Имомназаров М. Мумтоз форс шеърияти бадииятшунослиги ва жанрлар типологияси. – Т.: ТошДШИ, 2015. – 280 б.

2.74. Исҳоқов Ё. Ғазал. – Т.: Фаъ, 1978. – 160 б.

2.75. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O‘ZBEKISTON, 2014. – 219 б.

2.76. Йўлдош Қ. Беором юрак зарблари / Сўз ёлқини. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2018. – Б. 264–278.

2.77. Каримов Н. XX аср менинг тақдиримда // Jahon adabiyoti, 2001 йил. – № 1. – Б. 24.

2.78. Конрад Н.И. Запад и Восток (статья). – М.: Главная редакция Восточной литературы, 1972. – С. 496.

2.79. Крачковский И.Ю. Арабская поэтика в IX веке // Изб. Соч. – М. -Л.: Академия наук. Т. II. 1956. – С. 712.

2.80. Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука, 1983. – С. 262.

2.81. Курбагов Х.Р. Метрика “аруз” в татарском стихосложении // Советская тюркология. 1973. – № 6. – С. 83–90.

2.82. Қодиров В. Аруз вазнини ўқитиш тажрибасидан // Тил ва адабиёт таълими. 2013. – №1. – Б. 30–31.

2.83. Қодиров В. Мумтоз адабиёт: ўқитиш ва муаммолари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. – 244 б.

2.84. Куронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Т.: Фан, 2007. – 227 б.

2.85. Лутфий. Сенсан севарим. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987. – 146 б.

2.86. Маллаев Н. Яна аруз ҳақида // Совет Ўзбекистони маданияти, 20 июнь, 1956.

2.87. Муқимий. Асарлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. – 480 б.

2.88. Мусулманкулов Р.М. Персидско-таджикская классическая поэтика. (VII-XV вв.). – М.: Наука. 1989. – С. 240.

2.89. Мухтар А. Возвышенное и конкретное // Литературная газета. 12 ноября, 1955.

2.90. Нодира – Комила. Девон. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 2001. – 349 б.

2.91. Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърляри жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – 171 б.

2.92. Носиров О. Ўзбек адабиётида ғазал. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 137 б.

2.93. Олимов М. Рисолаи аруз. – Т.: Ёзувчи, 2002. – 88 б.

2.94. Олмосли Э.Т. Аруз. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2017. – 162 б.

2.95. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. – 114 б.

2.96. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976. – 120 б.

2.97. Орипов А. Сўз сеҳри / Сўз сеҳри. – Т.: Ўзбекистон, 2006. – Б. 10-12.

2.98. Орипов А. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2019. – 784 б.

2.99. Орипов А. Танланган асарлар. VII жилд. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2013. – 300 б.

2.100. Очилов Э. Ўзбек адабиётида рубоийнинг ўрганилиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. – № 6. – Б. 19-32.

- 2.101. Рашидов Ш. Адабий танқид ҳақида // Шарқ юлдузи, 1956. – № 5. – Б. 104–105.
- 2.102. Рустамов А. Аруз ҳақида суҳбатлар. – Т.: Фан, 1972. – 56 б.
- 2.103. Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 216 б.
- 2.104. Рысалиев К. Киргизское стихосложение. – Фрунзе, 1965. – С. 140.
- 2.105. Саримсоқов Б.И. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Т.: 2004. – 128 б.
- 2.106. Саъдий А. Амалӣ ва назарӣ адабиёт дарслари. – Т., 1925.
- 2.107. Сирожиддинов Ш. Эркин Воҳидов ижодида ғазал // Эркин Воҳидов ижодининг маънавий ҳаётимиздаги ўрни ва аҳамияти. Республика конференцияси. – Т.: Навоӣ, 2017. – Б. 3–6.
- 2.108. Сирус Б. Арузи тоҷики. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – С. 288.
- 2.109. Солиҳов С. Аруз ва омузиши он. – Душанбе, 2005.
- 2.110. Стеблева И. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М.: Наука, 1993. – С. 131.
- 2.111. Стеблева И.В. О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию / Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока. – М.: Наука, 1964. – С. 288–299.
- 2.112. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и её трансформация в ранний классический период. – М.: Наука, 1976. – С. 213.
- 2.113. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.: Наука, 1971. – С. 300.
- 2.114. Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития: VIII–XX вв. – М.: Восточная литература, 2012. – С. 200.
- 2.115. Султон И. Адабиёт назарияси. – Т.: Ўқитувчи, 1980. – 392 б.

- 2.116. Теория жанров литератур Востока / Составитель и ответственный редактор И.В. Стеблева. – М.: Наука, 1985.
- 2.117. Теория литературы. Том первый. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика. – М.: Академия, 2007. – С. 510.
- 2.118. Тожибоева М. Жаид адиблари ижодида мумтоз адабиёт анъаналари ва маҳорат масалалари. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2017. – 260 б.
- 2.119. Тоиров У. Қомуси қофия ва арузи шеъри Ачам. Ч. 1. – Душанбе: Ирфон, 1994. – С. 512.
- 2.120. Тоиров У. Становление и развитие аруза и теории и практике персидско-таджикской поэзии // АДД. – Душанбе. 1997. – С. 112.
- 2.121. Тоиров У. Фарханги истилоҳоти арузи аҷам. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 560.
- 2.122. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.-Л.: Художественная литература, 1959. – С. 264.
- 2.123. Тўйчиев У. Арузшуносликка доир. – Т.: Фан, 1978. – 42 б.
- 2.124. Тўйчиев У. Лирик тур белгилари. Масаланинг ўрганилиш тарихига оид // Адабий турлар ва жанрлар. Иккинчи том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 4-15.
- 2.125. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Т.: Фан, 1985. – 254 б.
- 2.126. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. – Т.: Фан, 1981. – 48 б.
- 2.127. Тўйчиев У. Эркин Воҳидов шеърларининг вазн хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Т., 2011. – №1. – Б. 68-72.
- 2.128. Тўйчиева Г. Аруз в контексте газелей Амира Хосрова Дехлеви. Монография. ТашГИВ. – Т.: 2005. – С. 204.
- 2.129. Тўйчиева Г. Форс арузи рисоалари. – Т.: ТошДШИ, 2008. – 134 б.

- 2.130. Тўйчиева Г. Халил ибн Аҳмад ва унинг назарияси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Т.: 2007. – № 1. – Б. 50–51.
- 2.131. Тўхлиев Б. “Кутадғу билиг”нинг поэтикаси масалалари // Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – Б. 339.
- 2.132. Тухлиев Б. Вопросы поэтики “Кутадғу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба. – Т.: 2004. – С. 120.
- 2.133. Тўхлиев Б. Ғазал ва уни таҳлил қилиш методикаси / ALISHER NAVOIY VA XXI ASR (xalqaro ilmiy-nazariyanjuman materiallari). – Т.: MASHNUR-PRESS, 2019. – Б. 339-242.
- 2.134. Тўхлиев Б. Навоий ғазаллари. Bayoz. – Т.: 2014. – 260 б.
- 2.135. Умуров Х. Адабиётшунослик назарияси. – Т.: 2004. – 88 б.
- 2.136. Усманов Х.К. К характеристике ритмического строя тюркского стиха // Народы Азии и Африки, 1968. – № 6.
- 2.137. Усманов Х.У. Тюркский стих в средние века. КГУ. – Казань: 1987. – С. 144.
- 2.138. Фармонова Д. Увайсий шеърятининг вазн хусусиятлари // Тил ва адабиёт таълими. – Т.: 1999. – №4. – Б. 38–39.
- 2.139. Фролов Д.В. Классический арабский стих. История и теория аруда. – М.: Наука. 1991. – С. 359.
- 2.140. Фузулий. Девон. Икки жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1968. – 384 б.
- 2.141. Фуркат. Танланган асарлар. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – 296 б.
- 2.142. Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения (на материале уйгурской классической и современной поэзии). – Алма-Ата: Издательство АН, 1963. – С. 215.
- 2.143. Харлап М.Г. Ритм и метр в музыке устной традиции. – М.: Музыка, 1986. – С. 104.
- 2.144. Холшевников В.Е. Теория стиха (сборник статей). – Л.: Наука, 1968. – С. 316.

- 2.145. Худойберганов Н. Илҳом мевалари // Шарқ юлдузи, 1969. – №. 1. – Б. 202.
- 2.146. Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – 479 б.
- 2.147. Ҳабибий. Наврӯзи олам. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти нашриёти, 1973. – 93 б.
- 2.148. Ҳабибий. Танланган асарлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. – 216 б.
- 2.149. Ҳабибий. Умрим гули. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – 479 б.
- 2.150. Ҳайитметов А. Аруз ҳақида // Совет Ўзбекистони маданияти, 14 апрель, 1956.
- 2.151. Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий. – Т.: Фан, 1981. – 100 б.
- 2.152. Ҳасанов С. Бобурнинг “Аруз рисоласи” асари. – Т.: Фан, 1981. – 96 б.
- 2.153. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадийат луғати. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – 173 б.
- 2.154. Ҳожиаҳмедов А. Аруз назарияси асослари. – Т.: 1982. – 64 б.
- 2.155. Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазини ўрганиш. – Т.: 1978. – 191 б.
- 2.156. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006. – 288 б.
- 2.157. Ҳожиаҳмедов А. Огаҳий даҳосининг олмос қирралари. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. – 188 б.
- 2.158. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998. – 224 б.
- 2.159. Ҳожиаҳмедов А. Фурқат арузи // Фурқат ижодиёти. – Т.: Фан, 1990. – 196 б.
- 2.160. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ НМК, 1998. – 158 б.

2.161. Ҳомидий Х. ва бошқалар. Адабиётшунослик терминлари луғати. Иккинчи нашр. – Т.: Ўқитувчи, 1970. – Б. 220-221.

2.162. Чалисова Н.Ю. Ватват и его трактат «Сады волшебства в тонкостях поэзии» / Ватват. Сады волшебства. – Москва: Наука. 1985. – С. 327.

2.163. Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т.: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 157.

2.164. Чархий. Қиёлаб ўтди: шеърлар. – Т.: Akademnashr, 2010. – Б. 224.

2.165. Чустий. Кўнгил тилаги. – Т.: Фаъ, 1994. – 255 б.

2.166. Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – 343 б.

2.167. Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 488 б.

2.168. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов. – Т.: Ҳазина, 1996. – 212 б.

2.169. Шамс Қайс Розий. Ал-мўъжам / Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозирқунандаи чоп У. Тоиров. – Душанбе: Адиб, 1991. – С. 464.

2.170. Шарипова Л. Асл рукнлар // Тил ва адабиёт таълими. 2013. – №3. – Б. 31–32.

2.171. Шенгели Г. Техника стиха. – М.: Гослитгиздат, 1960. – 312 с.

2.172. Шервинский С. Ритм и смысл. – М.: Наука, 1961.

2.173. Шомухамедов Ш.М. Форс – тожик арузи. ТошДУ. – Т.: 1970. – 112 б.

2.174. Щербак А. Сочинение Бабура об арузе // Народы Азии и Африки. – М.: Наука, 1969. – № 5. – С. 156–168.

2.175. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмининг бадиий уйғунлиги. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2011. – 144 б.

2.176. Юсупова Д. Алишер Навоий арузининг тараққиёт босқичлари // “Алишер Навоий ва XXI аср” мавзуидаги халқаро

илмий-назарий анжуман материаллари. – Т.: Navoiy universiteti NMu, 2019. – Б. 104.

2.177. Юсупова Д. Алишер Навоий тахмислари // Шарк юлдузи. – Тошкент, 2013. – №2. – 143–147.

2.178. Юсупова Д. Аруз вазинининг квалитативлик хусусиятларига доир // Адабиёт кўзгуси. – Т.: 2008. – № 10. – Б. 80–86.

2.179. Юсупова Д. Бедил ғазалларининг вазн хусусиятлари // Илмий анжуман материаллари. – Т.: 2007. – Б. 173–179.

2.180. Юсупова Д. Сравнительный анализ ранних трактатов об арузе на персидском и тюркском языках // Наука вчера, сегодня, завтра (Сб. ст. по материалам VIII междунар. науч.-практ. конф). – №1 (8). – Новосибирск: «СибАК», 2014. – С. 66–72.

2.181. Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. Монография. – Т.: 2019: “TA’LIM-MEDIA”. – Б. 264.

2.182. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг / Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Қ.Каримов. – Т.: Фан, 1971. – Б. 964.

3. Диссертация ва авторефератлар:

3.1. Акбарова М. Алишер Навоий ғазалларида қофия: Филол. фан. номз. дис. автореф. – Т., 1997. – 20 б.

3.2. Афоқова Н. Ўзбек жадид адабиётида шеърини шакллар тараққиёти тамойиллари: Филол. фан. докт. ...дисс. – Т., 2005. – 196 б.

3.3. Аҳмедов Х. Ўзбек адабиётида насрий шеър. Филол. фан. номз. ...дис. – Т., 1995. – 136 б.

3.4. Багиров А. Туяг в тюркоязычной поэзии (формирование и развитие жанра). Автореф. дис. канд. филол. наук. – Т., 1983. – С. 19.

3.5. Бакиров М.Х. Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии. Автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. филол. наук. – Казань, 1999. – С. 96.

3.6. Бакиров М.Х. Закономерности тюркского и татарского стихосложения в свете экспериментальных исследований. Автор. дисс. канд. филол. наук. – Казань, 1972. – С. 75.

3.7. Гафорова З. Алишер Навоий ҳамд ва наът ғазалларининг ғоявий-бадий таҳлили. Филол. фан. бўйича фал. докт. (PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – 48 б.

3.8. Дадабоев В. Ўзбек классик шеърляти ва Ҳабибий ижоди. Филол. фан. номз. ...дис. – Т., 1963.

3.9. Жўраева Н.Г. Ўзбек мумтоз шеърлятида байт ва унинг поэтикаси. Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 2004. – 159 б.

3.10. Зиявиддинова М. Поэтика в «Мафатих ул-улум» Абу Абдаллаха ал-Хорезми. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Т., 1990.

3.11. Қодиров В. Умумтаълим мактабларида ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини ўқитишнинг методик-илмий асослари. Пед. фан. док. ...дис. автореф. – Т., 2019. – 33 б.

3.12. Қодиров В. Ҳозирги замон ўзбек ғазаллари поэтикасининг айрим хусусиятлари. Филол. фан. номз. ...дис. – Т., 1993. – 129 б.

3.13. Мамажонов З. Ўхшатиш асосидаги шеърлий санъатларнинг назарий тавсифи ва таснифи. Филол. фан. бўйича фал. докт. (PhD) дисс. автореф. – Т., 2017. – Б. 48.

3.14. Мирзаев С. Навоий арузи. Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1948.

3.15. Наджибуллохи Абдулкаюм. Аруз и соотношение метра и содержания в персидско-таджикской поэзии. Авт. дисс. канд. филол. н. – Душанбе, 2016. – С. 23.

3.16. Ойматова М.А. Ўзбек адабиётида фард жанри поэтикаси ва тарихи. Филол. фан. ном. ...дисс. – Т., 1999. – 131 б.

3.17. Очилов Э.З. Рубоий таржимасида шакл ва мазмун бирлиги: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Т., 1994. – 26 б.

3.18. Сирождидинов Ш.С. Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига оид XV-XIX асрларда яратилган форс-тожик манбалари (қиёсий-типологик, текстологик таҳлил): Филол. фан. докт. дисс. автореф. – Т., 1998. – 45 б.

3.19. Султонов И. Навоийнинг “Мезон ул-авзон”и ва унинг критик тексти. Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 1947.

- 3.20. Талабов Э. Араб шеърятисида аруз тизими. Филол. фан. док. дисс. автореф. – Т., 2004. – 46 б.
- 3.21. Тоиров У. Становление и развитие аруза в теории и практике персидско-таджикской поэзии. Авт. дисс. докт. филол. наук. – Душанбе, 1997.
- 3.22. Туйчиев У. Система аруза в узбекской поэзии. Дис. ... докт. филол. наук. – Т., 1987.
- 3.23. Тўйчиева Г. Ислом даври шеърятисида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол. фан. бўйича докт. (DSc) дисс. – Т., 2018. – 260 б.
- 3.24. Тўхлиев Б. “Кутадгу билиг” Юсуфа Хас Хаджиба и тюркоязычный фольклор (Мотивы. Образная система. Принципы художественного изображения): Автореф. дис. докт. филол. наук. – Т., 1992. – С. 43.
- 3.25. Хамраев А.Т. Древний книжный стих и проблема тюркского аллитерационного стиха. Автореф. дисс. докт. филол. н. – Алматы, 2002. – С. 58.
- 3.26. Ҳасанов С. Бобурнинг “Аруз рисоласи”. Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 1972.
- 3.27. Эркинов А.С. Алишер Навоий “Хамса”си талқинининг XV–XX аср манбалари: Филол. фан. докт. ...дисс. – Т., 1998. – 220 б.
- 3.28. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. Филол. фан. номз. ...дисс. – Т., 2008. – 124 б.
- 3.29. Якубов И. Мустақиллик даври ўзбек романлари поэтикаси. Филол. фан. док. (DSc) дис. автореф. – Т., 2018. – 71 б.

4. Интернет сайтлари:

- 4.1. www.academia.edu
- 4.2. www.e-adabiyot.uz
- 4.3. www.literarytheory.narod.ru
- 4.4. www.researchgate.net
- 4.5. www.scholar.google.com
- 4.6. www.scopus.com
- 4.7. www.wikipedia.org
- 4.8. www.ziynet.uz

ЭРКИН ВОХИДОВ ҒАЗАЛДАРИДА КҮЛДЕНИЛГАН ВАЗНЛАР

№	Вазн номи	Байт	Олинган мянба
Ғамал баҳри			
1	Ғамали мусаммани махзуф	Барча июдлик сенга бўлсин, бор ситам зорлик менга. Барча дилдорлик сенга — ю барча хушторлик менга.	Вохидов Э. Танланган асарлар. — Т.: Шарқ, 2018, — Б. 62.
2	Ғамали мусаммани мақсур	Икки қошиг узма бирлан Бўлди жуфт нарғисчи барг, Икки барғинг қошида мен Титрагайман мисли барг	Вохидов Э. Танланган асарлар. — Т.: Шарқ, 2018, — Б. 71.
3	Ғамали мусаммани махзуф	Севги келса қадди ё ҳам ёш қилур, Севгисиз жонона ҳайкалтош бўлур.	Вохидов Э. Танланган асарлар. — Т.: Шарқ, 2018, — Б. 420.
Ҳазаж баҳри			
4	Ҳазажи мусаммани солим	Сени ётилар туғул ҳатто — қилурман рашиқ ўзимдан ҳам, Узоқроқ тирмутиб қолсам булурман гаш кўзимдан ҳам.	Вохидов Э. Танланган асарлар. — Т.: Шарқ, 2018, — Б. 207.
5	Ҳазажи мусаммани мусаббаф	Ажаб васлингга мен энди Етинганда кўринди моҳ, Масал борким, оғиз оиға, Бурун тошга тегибди воҳ.	Вохидов Э. Танланган асарлар. — Т.: Шарқ, 2018, — Б. 112.
6	Ҳазажи мусаммани аштар	Ёрми кўзуга боққан Ёрга ё боқар кўзгу, Ёр юзини кўрганда, Сув бўлиб оқар кўзгу.	Вохидов Э. Танланган асарлар. — Т.: Шарқ, 2018, — Б. 106.
7	Ҳазажи мусаммани ахраб	Гул бўйлари ни боздан Келтирган эй ишабода, Дилдорга нома ёздим, Еткур уни ҳавода.	Вохидов Э. Танланган асарлар. — Т.: Шарқ, 2018, — Б. 65.

8	Ҳазаж аҳраби махзуф	мусаммани мақфуфи	Гулзор ичида гулмиди, райҳонмиди, жамибул, Ё эксамбулу райҳону гул узғувчи санам бу.	Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. – Б. 420.
9	Ҳазаж махзуф	мусаддаси	Сенга тахтиравон, қононадурман Сенга мангу ватанман – хонадурман.	Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. – Б. 90.
10	Ҳазаж аҳраби махзуф	мусаддаси мақбузи	Ошиқлик иши ёмон экан-ку, Ошиққа балойи экон экан-ку.	Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. – Б. 423.
Музорий баҳри				
11	Музорийи мусаммани аҳраб		Барг остидан мулоғим Боққан иболи гунча, Не сирни сақлагайсан, Бағринг нечун тугунча.	Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. – Б. 63.

ҲАБИБИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА КЎЛЛанилган вазнлар

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
Рамал баҳри			
1	Рамали мусаммани махзуф	Кўнглим ором олмагай бир лаза, бир он, келмасанг, Танинур ҳар дам танимдан чиққали экон, келмасанг.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
2	Рамали мусаммани мақсур	Дуғри бўл, дустим, азар бўлсин десанг табъингни чоғ, То абад яираб яшарсан халқ аро эркин фароғ	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
3	Рамали мусаммани машкул	Ҳама бахтиёру эркин не ажаб гўзал замона, Ҳама дилда бир муҳаббат, ҳама тилда ишҳ тарона	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
4	Рамали мусаммани	Тилламоқ борму ҳавол ош ила нон, ишласанг,	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом

	махбуни махзуф	<i>Элга кенг, тор бўладур сенга эжаҳон, ниламасанг.</i>	номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
5	Рамали мусаммани махбуни махсур	<i>Меҳрингиз тунди дилу эжоним аро, эжон аяжон, Ўргилай эжону дилым сизга фидо, эжон аяжон.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
6	Рамали мусаммани махбуни махгуъ	<i>Маҳвасимм сайри чаман қилди саломат келди, Мен учун айни шараф айни саодат келди.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
7	Рамали мусаддаси махзуф	<i>Ҳар кишининг севгилик ёри кунгил, Маҳрами асрору дилдори кунгил.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
8	Рамали мусаддаси махбуни махзуф	<i>Талабим то абадий шафқатингиз, Ҳавасим кунда ширин суҳбатингиз,</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
9	Рамали мусаддаси махбуни махсур	<i>Бахтимиз меҳру маҳи очди жамол, Яшнади гулишанимиз, тонди жамол.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Ҳажаж баҳри			
10	Ҳазажи мусаммани солим	<i>Мени кўрса қулиб ёрим қўл ушлаб сарфароз айлар, Мабодо бўлса азёрим тағофил бирла ноз айлар.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
11	Ҳазажи мусаммани мусаббағ	<i>Забардаст ольму или авжиде топган маҳом, устоз, Сухан майдонда шеърим Алишер, ассалом, устоз.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
12	Ҳазажи мусаммани аштар	<i>Эй қаро ҳузум, ул кун ўзни ошқор этдинг, Қуз учда бир боқдинг, дил қуниин ишқор этдинг.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

13	Ҳазожи мусаммани ахраб	<i>Ҳар лаҳза менинг кўнелим ёр истару боз истар, Ёр илгида боз ичра май тўлган аёз истар.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
14	Ҳазожи мусаммани ахраби макфуфи махзуф	<i>Ҳар ким ўзининг ёри бирла ёр бўлсин, Яйраб яшасин, эрк ўзида бор бўлсин.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
15	Ҳазожи мусаммани ахраби макфуфи максур	<i>Ўлкамда оқ олтингаки майдонларимиз бор, Дуледа шараф-шон ила дostonларимиз бор.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
16	Ҳазожи мусаммани ахраби солими абтар	<i>Бу фабриканинг кўксиди чевар қизлар, Атлас тўқимоқ фанлари яқсар қизлар.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
17	Ҳазожи мусаддаси махзуф	<i>Жаҳонда илм учун раҳбар маориф, Тулиг илму ҳунартаревар маориф.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
18	Ҳазожи мусаддаси максур	<i>Агар қилса киши меҳнатга ижлос, Қилибдур халқ ила давлатга ижлос.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
19	Ҳазожи мусаддаси ахраби макбузи махзуф	<i>Зоярда азарчи навжувонман, Ботинда вале қади камонман.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Мутакориб баҳри			
20	Мутакориб мусаммани солим	<i>Жанобингга сўди вафо қилмадимму? Вафо расмини жон-бажсо қилмадимму?</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
21	Мутакориб мусаммани аслам	<i>Ўлкамда етишди хил йиғитлар, Ғафратли, етук даодл йиғитлар.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
22	Мутакориб	<i>Гул-гул очилган бўстонларим бор,</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом

мусаммани аслами мусаббиг	Ширин, газалхон хулихонларим бор.	номдага Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Ражаз баҳри		
23	Ражази мусаммани солим Келди насими навбахор, улкамни пардоз айлади, Саҳрони қилди малазор, ер куксини соз айлади.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номдага Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
24	Ражази мусаммани музол Тўлган, етилган ой каби базимга ўйнаб келди ёр, Бўлди тилаклар жо-базжо бозм аҳли эрди интизор.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номдага Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
25	Ражази мусаммани матвийи махбун Йлму ҳунарға интилуур бир неча она қизларим, Ҷин онаю сингил каби балки дугона қизларим.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номдага Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
26	Ражази мусаммани солим Бир кўрсатиб гамза билан дийдор ўзинг, Лутфу қарам қилдинг қулиб изхор ўзин.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номдага Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Мутадорик баҳри		
27	Мутадорик мусаммани музол Яшнади хур дийр, бағри кенг нақтизор, Соф ҳаво, безубор халқимиз бостийр.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номдага Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Комил баҳри		
28	Комили мусаммани солим Наҳун ўргиллай қараминг била қарасанг қулиб назар айласанг, Юрагиндаги горагингни ҳам былайин надур, хабар айласанг.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номдага Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Мужтасе баҳри		
29	Мужтасе мусаммани махбуни маҳзуф Ўзим бу ердаю кўнглим бориб кўриб келадур, Қошингда васлинг ила термулиб туриб келадур.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номдага Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
30	Мужтасе Эл ичра босмагай иш олга, бўлмаса то сўз.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом

	мусаммани мақбуни максуур	Қунғилга баҳра берур, берса яхши маъно суз	номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
31	Муҳтассоби мусаммани мақбуни максуур	Азиям, арзим эшит, лойилваши ниғоримсан, Муҳаббат арди учун марҳамат миғоримсан.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Музорий баҳри			
32	Музорийи мусаммани ахраб	Устозим, эй Навоий, баҳти бақо муборак, Беи юз йил охирида кўрдунг вафо, муборак	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
33	Музорийи мусаммани ахраби мусаббағ	Иқболу бахтимиз ёр кенг пахтазоримиз бор, Кенг пахтазоримизга зур ифтихоримиз бор.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
34	Музорийи мусаммани ахраби мақдуфи максууф	Қутдир ҳақиқат айласа меҳнат шарофати, Қилмоқ шарифу соҳиби хурмат аломати.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
35	Музорийи мусаммани ахраби мақдуфи максуур	Келди баҳору бўлди ёқимли ҳаво латиф, Бўлмас ҳаво бунинг каби роҳатфизо латиф.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Мунсарих баҳри			
36	Мунсарихи мусаммани матвийи макшуф	Жону жаҳоним ўзинг, ному нишоним ўзинг, Ному нишоним ўзинг, жону жаҳоним ўзинг,	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Сарий баҳри			
37	Сарийи мусалдаси матвийи макшуф	Ҳар нимақим истаса инсон топар, Топгали қасд айласа имкон топар.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
38	Сарийи мусалдаси матвийи макшуф	Эга қилиб лутфини ишъом ом, Алади ҳур дилни дилором ром.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.

39	Хафифи мусаддаси махбунӣ мақтауъийи мусаббағ	Хафиф баҳри Уралиб бунда юрмоғим ноҳор, Узлиб анда бормоғим думбор.	Ҳабибий. Девон. - Т.: Фафур Ғулом номмағи Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
----	--	---	---

3-илова

СОБИР АБДУЛЛА ҒАЗАЛЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
1	Рамали мусаммани махзуф	Кукка боқдим, сен каби иссиқ стора кўрмадим, Ерда монанд ахтариб, қилдим назора, кўрмадим	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 93.
2	Рамали мусаммани мақсур	Жаҳд қилдим, ўйладим кун, тоғмадим танҳо илож, Жон кўнгул, ё бер савольмага жавоб, топ ё илож	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 53.
3	Рамали мусаммани махбунӣ махзуф	"Чор девон" гулмани ичра кезибон бир неча ой, Қилибон сайру тамошо, туну кун ишлар эдик.	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 83.
4	Рамали мусаддаси махзуф	Келтурур баст тўғри сўзлик поклик, Қасб этиб хизматда ҳуст-чолоғлик.	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 81.
5	Рамали мусаддаси мақсур	Танмансиб, ширин лабинг қилдим ҳаёл, Аллади ширин ҳаёл қолимни бол.	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 87.
6	Ҳазажи мусаммани солми	Қачонким сўл юзингни дилрабо, кўрмак ҳавас қилдим, Ҷаманда андалибдек узни мен соҳиб нафас қилдим.	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 92.
7	Ҳазажи мусаммани мусаббағ	Қуёш ҳам нур селсин осмон турғунча Турсуной, Булиб бахт унга ўлдош то замон турғунча Турсуной.	Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 1-том. - Т.: Т.: Фафур Ғулом номмағи Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975 - Б. 185.
8	Ҳазажи мусаммани аштар	Ваъдага вафо қилди, чўлағ берди даврон сўв, Васл ила этиб мамун ташна ерни эсонон сўв	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 93б.

9	Ҳазажи мусаммани аштарни мусаббағ	Ҳаққ кўзин бўяб, ютгай, коми нафси амждар шайх, Ҳаққа-ю зикриси ҳам доило "музаффар" шайх	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 147.
10	Ҳазажи мусаммани аҳраб	У асли гўзаллик иш: чин аҳду вафо қилса, Арзийди унга ҳар қим эсонини фидо қилса	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 268.
11	Ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи махзуф	Гуллар безаниб, боғ ила бўстонга ярашти, Тоққанда уни севгили жононга тарашти	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 61.
12	Ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи махсур	Тақдир узи не? Сирни ечи бўлди гуноҳ, Тақдирга бериб тан, қилиб эл оҳ ила воҳ.	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 159..
13	Ҳазажи мусалдаси махзуф	Қаердан кўз, кўзи шаҳлога тулиди, Бу ишқим ишқу бепарвога тулиди	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 66.
14	Ҳазажи мусалдаси махсур	Зарифлар базмида эй ишва пардоз, Зикр эт мен вафодорингни бир оз	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 77.
15	Ражази мусаммани солим	Санъатимиз Муқаррамни сарнада сола ўйнади, Таврифу тавсифи билан мадҳу рисола ўйнади	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 77.
16	Музорийи мусаммани аҳраб	Қай кунки бўлди бу кўнгул ҳуснини воласи, Шул кун ёзилди севгининг лавҳи-рисоласи	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 65.
17	Музорийи мусаммани аҳраби мусаббағ	Кўз маъсумида қутлуг, энг яхши ном ҳавохон, Бўлсин фазо мусаффо ҳар субҳу иом, ҳавохон.	Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик 2-том. - Т.: Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, - Б. 29.
18	Мужтасси мусаммани махбунни махзуф	Кўзим қароси тўқилсин булакка боқса агар, Кўзинг қаросига боқмоқдан у улоқча агар	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 66.
19	Мужтасси мусаммани махбунни махсур	Ҳаё билан қара кўз, кўзлари қаросини кўр, Қаро кўзида унинг ишарм ила ҳайсини кўр	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 129.
20	Мужтасси	Одам қаердаки пайдо, булур чаман пайдо,	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд.-

	мусаммани махбунни мактуъ	Одам қаерда нисон: қабридан тикан пайдо.	Т.: Бадийи адабиёт, 1965, - Б. 111.
21	Мужтасои мусаммани махбунни мактуъйи мусаббаф	Ғурури фахрим эрурсан, муқаддас эй турсоғ, Ғазал туққи ила ҳақингда кунелим чоғ	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадийи адабиёт, 1965, - Б. 156.
22	Хафифи мусаддаси махбунни махзуф	Бошла кўнелим муродга, бирга олиб, Бирга элт, мақсадим бўлинега солиб	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадийи адабиёт, 1965, - Б. 29.

4-илова

ЧУСТИЙ ҒАЗАЛЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	
		Ғазал	Олинган манба
1	Рамали мусаммани махзуф	Зийрак ўлсин дуниманнгу дусту нодон ўлимасин, Нотавон ақсинга айт, бу сўзга хайрон ўлимасин	Чустий Садоқат гуллари. - Т.: Внешторгиздат, 1992. - Б. 175.
2	Рамали мусаммани махсур	Боши осмонга етинди энг баланд кошона Чуст, Иини кенг майдонда қўйил айлади мардона Чуст	Чустий. Хаётнома. - Т.: Ғафур Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. - Б. 303.
3	Рамали мусаммани машкул	Сени яратар дийрим, садасанг булай нигорим, Қарашинг менинг мадорим, бу томонга бир қараб ҳўй.	Чустий. Хаётнома. - Т.: Ғафур Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. - Б. 88.
4	Рамали мусаммани махбунни махзуф	Ватаним жону таним, жону танимдир Ватаним, Деганим жону дилим, жону дилидан деганим	Чустий. Хаётнома. - Т.: Ғафур Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. - Б. 63.
5	Рамали мусаддаси махзуф	Кехсалар ёиларга одоб ўргатинг, Етимасин, кибр уйқўсидан уйғотинг	Чустий Садоқат гуллари. - Т.: Внешторгиздат, 1992. - Б. 57.
6	Рамали мусаддаси махсур	Э кўёи, тутна жамолинга нисоб, Пахтакор қалбига солма иштироб.	Чустий. Хаётнома. - Т.: Ғафур Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти,

		1988.- Б.64.	
Ҳажаж баҳри			
7	Ҳажажи мусаммани солим	Кўёи ҳуснинг томоша қилгани ҳар кун сайҳатда, Жаҳонда сенга ҳеч ким тенг эмас ҳусну малаҳатда Саодатли чаманда сайр эгарман бахтиёрим бор. Бу зулмиан булбули дерман, қизил гулдан нисорим бор	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 142.
8	Ҳажажи мусаммани мусабаф	Шер болам кучоғима бир жаҳон бўлиб келгил, Соқазил бу гул боғинг боғбон бўлиб келгил	Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.- Б. 284.
9	Ҳажажи мусаммани аштар	Эй Нодираи даврон, мен лафзи ҳалингда, Сен фикру хайлида маҳв этма хайлингда	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 142.
10	Ҳажажи мусаммани ахраб	Қай кунки ёзлимши бу муҳаббатни китоби, Нози вараги, шива хати, гамзаси боби	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 76.
11	Ҳажажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф	Дилу жон садқа зебо қоматингга, Кунгил боғлабди дунё қоматингга	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 16.
12	Ҳажажи мусаддаси маҳзуф	Замонам берди илҳом эҳомида бол, Дилу жон олди ундан баъра дарҳол	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 119.
13	Ҳажажи мусаддаси мақсур	Мутақориб баҳри	
14	Мутақориб мусаммани маҳзуф	Нидо этди жоним нидо устига, Ҳаволанма дейди, ҳаво устига	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 21.
15	Мутақориб мусаммани мақсур	Она бир кўёи, ҳурмати осмон, Кўёшсиз ёришмаиди ҳаргиз жаҳон	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 11.
16	Мутақориб мусаммани аслам	Ҳалматли палвон қилларга ўшиар, Осмон чирози ҳулқарга ўшиар	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 206.
Ҷажаж баҳри			
17	Ҷажажи мусаммани солим	Улга мени қаратгучи гамзамикан, имомикан, Менга уни қаратмаган нозимикан ҳаёмикан	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 166.

18	Ражази мусаммани матвийи махбун	Жонга жафолар излама, кила умр бақостини, Элга ёмонлик айлама, айлағи Эл ризосини	Чустий. Хаётнома. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 156.
Музорий баҳри			
19	Музорийи мусаммани ахраб	Минг шеър ралзу мазмун Фаргона дилбарига, Камдур эзилса ҳар кун Фаргона дилбарига	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 28.
20	Музорийи мусаммани ахраби мусаббағ	Ёз айлади ёзилгач дафтари ҳар сафар ёз, Ёз мўъжизотларидан шоир ширин асар ёз	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 63.
21	Музорийи мусаммани ахраби мақдуфи махзуф	Ҳар қилни сийласа эли у кам бўлармиди Эл себмаган азизу муқаррам бўлармиди	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 86.
Мужтасс баҳри			
22	Мужтасси мусаммани маҳбун махзуф	Дилни босса зубор, сенга дилрабо қарамас, Қинилар, ойна гар бўлса бежисло, қарамас	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 226.
23	Мужтасси мусаммани маҳбун махзуф	Кўнгида қичи тугади мав сурми ҳамал келди, Яшил қийиб ясаниб эсил вали гузал келди	Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 174.
24	Мужтасси мусаммани маҳбун махзуф мусаббағ	Гузалик оламида айладинг баланпарвоз, Юзинг жилосидан ой берди ҳуснига пардоз	Чустий. Хаётнома. – Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 15.

XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ШЕЪРИЯТИДА ҚўЛЛАНИЛГАН ЖАНРЛАР

№	Жанр номи	Ҳабиб ий	Собир Абдул а	Чўстий	Эркин Воҳид ов	Абдулла Оринов	Жами :
1	Ғазал	291	287	621	107	23	1329
2	Мустазод	2	3	3	2	-	10
3	Қасида	2	2	1	3	-	8
4	Рубоий	8	22	6	2	-	38
5	Туюқ	64	9	16	-	-	89
6	Қитъа	-	-	30	1	-	31
7	Фард	18	-	-	-	-	18
8	Ҷистон	-	-	6	1	-	7
9	Таърих	3	-	-	-	-	3
10	Мураббаъ	71	35	9	-	-	115
11	Мухаммас	64	43	107	10	1	225
12	Мусаддас	3	4	22	-	-	29
13	Мусамман	-	1	2	-	-	3
14	Муашшаъ	-	1	1	-	-	2
15	Маснавий	12	3	7	-	-	22
16	Таржизъбанд	2	1	1	-	-	4
17	Таркиббанд	-	-	1	-	-	1
	Жами:	540	411	833	126	24	1934

XX АСРНИНГ 2-ЯРМИ ШЕЪРИЯТИДА ҚўЛДАНИЛГАН МУХТАЛИФ УЛАРҚОН БАҲРЛАРИ

№	Баҳр номи	Ҳабибий	Собир Абдулла	Чустий	Эркин Воҳидов	Жами
1.	Музорий	15	14	20	7	56
2.	Мужтас	12	16	13	-	41
3.	Мунсарих	2	-	-	-	2
4.	Сарий	2	-	-	-	2
5.	Хафиф	1	1	-	-	2
	Жами:	32	31	33	7	103

XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ШЕЪРИЯТИДА ЯРАТИЛГАН ҚАСИДА ВАЗНЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
Эркин Воҳидов қасидалари			
1	Рамали мусаммани махзуф	Тарихингдир минг асрлар ичра пинҳон узбегим, Сенга тенгдош томиру оқ соч тиёншон узбегим.	Воҳидов Э. Ёшлик девони. — Б.151.
2	Ҳажажи мусаммани солим	Ҳаҳонда токи бўлибдсен, ки, номи одамизодсен, Юракдек тинмаган асло, бу қўллардир, бу қўллардир.	Воҳидов Э. Танланган асарлар. — Б.397.
Ҳабибий қасидалари			
1	Мутақоринби мусаммани максуф	Қўшилғай буюн завқ ила икки ёр, Иқовдан музаббат бўлиб ошқор	Ҳабибий. Танланган асарлар. — Т.: Гафур Гулом номидаги

			Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. - Б. 44.
2	Ҳазакчи мусаддаси мақбузи максур	Эй ионли, шарафли қаҳрамонлар, Хурматли Ватанга меҳрибонлар	Ҳабибий. Танланган асарлар. - Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1967. - Б. 47.
Собир Абдулла қасидалари			
4	Ҳазакчи мураббаъи мусаббағ	Қадилий номи Шош - Тошкент, Бўлибсен қайта ёни Тошкент	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 254.
5	Ҳазакчи мусаммани солим	Кел, эй кўён уриштир жасон тиласини, Жасон тиласи бирлан шу экон тиласини.	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. - Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 105.
Чустий қасидаси			
7	Рамали мусаддаси махзуф	Бир юрак бордирки, мустақкам пулат кўргони бор, Унда сақланган хазина бебаҳо вилждони бор, Ақу ҳуи оптиқ салобатлиқ неча посбони бор, Найзалар темиас, ўқ улмас, ширдан қалқони бор, Унга васлин ваъда қилган меҳрибон жсонони бор	Чустий. Садоқат гуллари. - Т.: Внешторгиздат, 1992. - Б. 309.

8-илова

ҲАБИБИЙ ФАРДЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
1	Рамали мусаддаси махзуф	Аррадек икки томонга тенг бўлинг, Меҳнату роҳатда вазмин кенг бўлинг.	Ҳабибий. Наврузи олам. - Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти нашриёти, 1973. - Б. 93.
2	Ҳазакчи	Қароқчи ўриларга қилма насиҳат.	Ҳабибий. Наврузи олам. - Т.: Фафур Ғулом номидаги

	мусаддаси махзуф	Тузалмас ҳар неча қилсанг насақат.	Адабиёт ва санъат наشريёти нашриёти, 1973. - Б. 93.
3	Ҳажажи мусаддаси мақсур	Ёмон сўзларга одат қилма зинҳор, Ёмон сўздан бигурсан барча безор.	Ҳабибий. Наврўзи олам. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти нашриёти, 1973. - Б. 93.
4	Рамали мусаммани махзуф	Мақтасанг маътов сўзи иоҳу гадога хуш келур, Балки масту тунду жоҳил бенавога хуш келур.	Ҳабибий. Наврўзи олам. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти нашриёти, 1973. - Б. 93.
5	Рамали мусаммани мақсур	Дуст деб ҳар қилсага сиррингни айтма бемалол, Уйла аввал эрта-индин бўлса душман эҳтимол.	Ҳабибий. Наврўзи олам. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти нашриёти, 1973. - Б. 93.
6	Ҳажажи мусаммани солим	Бировга бўлма юк баким бировларнинг юкин олгин, Самимий ақл ила ҳикматли сўзларга қулоқ солгин.	Ҳабибий. Наврўзи олам. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти нашриёти, 1973. - Б. 93.
7	Мутоқориби мусаммани махзуф	Кўринг яхшиларни топиб сўзлагай, Ёмонлар ҳаминча қопиб сўзлагай.	Ҳабибий. Наврўзи олам. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти нашриёти, 1973. - Б. 93.
8	Мужтасси мусаммани махбуни махзуф	Келурга келдимю алмо нечужбулди катарим. Йўлим узоғу хатарли уйимга тинч етарим.	Чустий. Ҳаётнома. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти, 1988. - Б. 436.

ЧУСТИЙ ЧИСТОҲЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
1	Ҳазажи мусалдаси махзуф	Сўғормоққа олиб борсам отимни, Олиб сув ознига ёшин тўқар ул. (Давом ва қалам)	Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б.436.
2	Ҳазажи мусалдаси махзуф	Вужудини яратган китирочи, Вазифа айламини унга тешишин, Валеҳин елқадан бир муҳит емасдан, Ўзи ижро этолмайдн бу ишин. (Мих)	Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б.436.
3	Ҳазажи мусалдаси махзуф	Жуда тез йўрғалайдн силжнмайди, Тили бору вале у нон емайди, Соқовлардан соқов бу "латтачайнар", Тили бору вале бир сўз демайди. (Чок машинаси)	Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б.436.
4	Ҳазажи мусаммани соллим	Тухумдан чиқди бир жуьжа қаноти мингдан ортнқроқ, Баландрарвоз этиб, қўйди тухум ҳар жойда у эрсиз, Инчага снмади қайтиб, жаҳонда дарбадар бўлди, Бу махзуфчи топннлар, ўндиннлар, тугмаснн ҳариз (Тухум)	Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б.436.
5	Музориъи мураббан аҳраб	Оёғи йўқ, қўли йўқ, Тиллоси бор, пули йўқ, Бир чизқнда юради, Ундан бўлак йўли йўқ. (Қуёш)	Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б.436.
6	мужтасси мусаммани маҳбунн махзуф	Бировни юзига найзам уриб жафо қиламан, Бу ҳисматим била қўп мақсадим адо қиламан. (Қалам ва қозоғ)	Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б.436.

ҲАБИБИЙ ТАЪРИХЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
1	Ҳазаж мусаммаси махзүф	<i>Боқиб халқимга тарихин, Ҳабибий, Дедим у учмас (ёниб турган чароғи</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 316.
2	Ҳазаж мусаммаси махзүф	<i>Ғазалхон, ёру дустим, жонажоним, Бўлур сизларга девоним нишоним. Ажабким арзимас девонга тарих Бўлибдур (бу шарафли армуғоним)</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 464.
3	Ҳазаж мусаммаси солим	<i>Жасонда бормиким бизишг Ватандек ашрафу ақдас, Гузай, бир хулиҳаво, тупроғи, боғу гулишани наврас.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 122..

ҲАБИБИЙ ТАЪБИ ХУД МУҲАММАСЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ВАЗНЛАР

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
		Рамал бахри	
1	Рамали мусаммаси махзүф	<i>Ғамза бирла бир боқиб жsono, мени ёр айладиң, Ониңди содиқларинг қониди ҳам бор айладиң, Кўнглим овлаб маҳрамани асрори дийдор айладиң, Лаҳза-лаҳза маҳраматларга сазовор айладиң, Меҳру-шафқат қанча бўлса дилади иззур айладиң. Дўстлар жондин гам ортиқ ота бирла она дўст.</i>	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
2	Рамали мусаммаси		Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулум

	мақсур	<p>Ҳар соғуқ эд тегмасин деб совбон ҳамсона дуст, Жон фидо қилгай чароғим деб ики парвона дуст, Бу иқодек жонкуяр бўлмайти ҳар бегона дуст, Меҳрибонликда топилмас, бебаҳо дурдона дуст.</p> <p style="text-align: center;">Ҳазиж баҳри</p>	<p>номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.</p>
3	Ҳазиж мусаммани солми	<p>Байён эт, эй сабо, арзимни бир-бир жоножонимга, Қулоқ солгай қачон бўлбул каби чеккан фиғонимга, Сингиб кетган шарафли меҳру қону устixonимга, Ҳужум этгай рақиблар бир балокан хаста жонимга, Жулун ташъир этар деб қўрқаман локиза қонимга</p>	<p>Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.</p>
4	Ҳазиж мусаммани мусаббағ	<p>Ҳазонда тинч яшар халқим, нишоним бор, қарорим бор, Адолат машъали – қўдратли байроғу ширим бор, Фаровон, ҳўҳаво, озода, қуркам, ҳур дийрим бор, Бировега бўлмагайман қул, уз эрку илтиёрим бор, Ватанга меҳрибон, мардона, содиқ дўсту ёрим бор.</p>	<p>Ҳабибий. Наврўзи олам. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти нашриёти, 1973.</p>
5	Ҳазиж мусаммани ахраб	<p>Озода гўзал улкам ҳўрматли дийримсан, Қўн захмат ила топан бахтимсану боримсан, Жоним каби асрайман, номус ила орымсан, Қўнглим очилур боқсам, орому қароримсан, Ҳар ерда мадақорим, ҳар ишда мадоримсан.</p>	<p>Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.</p>
6	Ҳазиж мусаммани ахраби маҳзуф	<p>Бир мақсади йўқ, муҳимли мижҳов, такасалтанг, Иш бўлса чўчиб, қўрқадн ялқов, такасалтанг, Ош бўлса кекирданни қилур нов, такасалтанг, Доим ҳўнари фитнаи ков-ков, такасалтанг, Панд этса биров яхши, бўлур ёв, такасалтанг.</p>	<p>Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.</p>
7	Ҳазиж мусаддаси маҳзуф	<p>Чаманда бир гўзал жонон кўринди, Юзи гўл-гўл ёниб, алвон кўринди, Қаро сочи, қаро райҳон кўринди,</p>	<p>Ҳабибий. Девон. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.</p>

		Лаби гулунчадек хандон кўринди, Вужудимни олиб ўт, жсон кўринди.	
8	Ҳазаж мусалласи максур	Шарафли, бағри кенг майдон Самарқанд, Зарафшон бирла зар афшон Самарқанд, Ҳавоси тоза гуё жон Самарқанд, Ери зар қайнаган зур кон Самарқанд, Суви жон бахш этарга кон Самарқанд.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Мутакориб баҳри			
9	Мутакориб мусаммани махуф	Кўринди бужун менга ёр ўзгача, Дилим ўйнади беқарор ўзгача, Вафо бўйи кўнглида бор ўзгача, Қадиб илтифот ошиқор ўзгача, Бўлиб менга ҳам бахт ёр ўзгача.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Мужтасс баҳри			
10	Мужтасси мусаммани махбуни махзуф	Қошимга уйқуда ҳар кеча дилрабо келадур, Бонимга соя солиб, бахт учун ҳумо келадур, Ажаб қулоғимга ёрим деган садо келадур, Кўзимга босган изи мислитутиш келадур, Улуз вазифасини айлабон адо келадур.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
11	Мужтасси мусаммани махбуни мактуъ	Ҳамиша ишқ эли ўз еридин висол истар, Висоли шавқида кўз фикр ила хаёл истар, Чароғу хилват ила суҳбатуну жамол истар, Лаб очса сўзга вафоуэра қийзу қол истар, Сўзига таинналари лалъидан зилол истар	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975.
Музорнъ баҳри			
12	Музорнъий мусаммани аҳраб	Сўз дури бирла тўлган қондан хабар топилди, Йўқ, йўқки бир тилсимни илму ҳулар топилди,	Ҳабибий. Наврўзи олам. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат

		<i>Ғайрат билан юз урдик, фатҳу зафар топилди, Бир қанча мисли ноғб, олий асар топилди, Хар қайсидан ажойиб сунъий дигар топилди.</i>	нашриёти нашриёти, 1973.
13	Музорийи мусаммани ахраби маҳзуф	<i>Йиқ сен каби эсаҳонда гўзал иғуҳ дилрабо, Тушган замон кўзинга кўнм, бўйдиш ошино, Ойдек нозингда жилва қилиб шурълаи вафо, Бергай кўзимга нуру кўнгила ҳам топар зилъ, Йиқ аҳлин уз садоқати покиза раҳнамо.</i>	Ҳаббий Наврўзи олам. – Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти нашриёти, 1973.

12-илова

СОБИР АБДУЛЛА ТАБЪИ ХУД МУҲАММАСЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
Ғамал баҳри			
1	Рамали мусаммани маҳзуф	<i>Эй Навоий, умрлар бир яхши даврон истадинг, Кўрмадинг даврон вафосин, шараф-шон истадинг, Доимо аждарга дуч келдинг, қачон қон истадинг, Жон учун тан истадингу, тан учун жон истадинг, Топмадим йлмон учун йлмонни, йлмон истадинг.</i>	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик 1-жилд. – Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 173.
Ҳазаж баҳри			
2	Ҳазаж мусаммани солим	<i>Не бахтким, топди халқлар зўр шараф-шон Ўзбекистонда, Куйи ҳар кунда, ой ҳар тунда меҳмон Ўзбекистонда, Суеу иқлим мусаффо, боғу бўстон Ўзбекистонда, Янгар эл ушлиниб қўл, хўр, фаровон Ўзбекистонда, Сурайлик то жаҳон турғунча даврон Ўзбекистонда</i>	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик 1-жилд. – Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 160.
3	Ҳазаж мусаммани мусабаб	<i>Сочиб ўт, комига тортар кишини, аждасхойи нафс, Ютишда баъзиларда аждасҳодан зўр балойи нафс, Қадрдон халта-хуржунни гадодек ошинойи нафс,</i>	Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 2-том. – Т.: Т.: Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,

		Тўяр халқинг ҳисобига, чиқиб қорни бинойи нафс, Тунар тергов тузоғига бирор кун, бу балойи нафс Қалта ўйламай иеър ёз, ўйлашиб узун ҳал қил, Акса-дукка гап тузмай, сатрини муфассал қил, Булма камбағал, тилга боғлигинг мукаммал қил, Матъили, ийринликдан халқни унга маҳтал қил, Умузоқ асарлардан сен ўзинга ҳайқал қил.	1976. – Б. 103.
4	Ҳазежи мусаммани аштар	Эй, мен каби ҳеч ким сени эъзоз қила билмас, Йўлингга дилу – жонни пайёнос қила билмас, Ҳар ким ўзини сен ила ҳамроз қила билмас, Ҳеч ким сенидек саҳнида ишғоз қила билмас, Шаҳнозни демай, ҳулқ ҳушу, ноз қила билмас. Қаранг ёлгончига ёлгон топилди, Қишилар ҳақда буютон топилди, Қалиб дўқ ошини урди, нон топилди, Кўнишга ишлону айвон топилди, Текин утлаш учун майдон топилди.	Абдулла С. Девон. 2 жиддик. 1-жидд. – Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 248.
5	Ҳазежи мусаммани ахраби макруфи маҳзүф	Қаранг ёлгончига ёлгон топилди, Қишилар ҳақда буютон топилди, Қалиб дўқ ошини урди, нон топилди, Кўнишга ишлону айвон топилди, Текин утлаш учун майдон топилди.	Абдулла С. Девон. 2 жиддик. 1-жидд. – Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 248.
6	Ҳазежи мусалдаси маҳзүф	Қаранг ёлгончига ёлгон топилди, Қишилар ҳақда буютон топилди, Қалиб дўқ ошини урди, нон топилди, Кўнишга ишлону айвон топилди, Текин утлаш учун майдон топилди.	Абдулла С. Девон. 2 жиддик. 1-жидд. – Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 248.
7	Мутақороби мусаммани маҳзүф	Мутақориб баҳри Ватан дилбарим, гулгузорим, менинг, Надур гулгузорим, ифтихорим менинг, Уни мақтамоқ касбу қорим менинг, Ғаним дафига қарни борим менинг, Менга мўътабар шу дийрим менинг.	Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик 1-том. – Т.: Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 123.
8	Музоръи мусаммани ахраб	Музоръи баҳри Қўлбағма иуъла янгли, бир хуи хабар тўқилди, Қирдинг, қаронгуликқа хуршид масар тўқилди, Агёр шарбатига рашиқдин зоҳар тўқилди, То сузга лаб уюрдинг эсоно шакар тўқилди, Ҳам айладинг табассум, мавжи суҳар тўқилди.	Абдулла С. Девон. 2 жиддик. 1-жидд. – Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 65.

		<i>Ғайрат билан юз урдик, фатху зафар топилди, Бир қанча мисли ноёб, олий асар топилди, Ҳар қайсидан ажойиб сунъий дивар топилди.</i>	нашриёти нашриёти, 1973.
13	Музоргийин мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф	<i>Йўқ сен каби ажронда ёўзан ибру диграбо, Тушган замон кўзинга кўзги, бўлдим ошино, Ойдек нозингда жисмга қўлиб бўлмай вафо, Бергай кўзимга нуру кўнгли ҳам топар зиё, Йиқ аҳлин ўз садоқати покиза раҳнамо.</i>	Ҳабибий. Наврўзи олам. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти нашриёти, 1973.

СОБИР АБДУЛЛА ТАБЪИ ХУД МУҲАММАСЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
		Ғамал баҳри	
1	Рамали мусаммани маҳзуф	<i>Эй Навоий, умрлар бир яхши даврон истадинг, Қўрмадинг даврон вафосин, шараф-шон истадинг, Донмо аждарга дуч келдинг, қачон қон истадинг, Жон учун тан истадингу, тан учун жон истадинг, Топмадим шикон учун шиконни, шикон истадинг.</i>	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 173.
		Ҳазак баҳри	
2	Ҳазак мусаммани солим	<i>Не бахтим, тонди халқлар зур шараф-шон Ўзбекистонда, Қуви ҳар кунда, ой ҳар тунда меҳмон Ўзбекистонда, Суви иқлим мусарфо, боғу бўстон Ўзбекистонда, Янгар эл умлаиниб қўл, ҳур, фаровон Ўзбекистонда, Суралик то жаҳон турғунча даврон Ўзбекистонда</i>	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 160.
3	Ҳазак мусаммани мусаббағ	<i>Сочиб ўт, қонига тортар қилини, ажасхойи нафс, Ютинида баъзиларда ажасхўдан зур балойи нафс, Қадрдон халта-хуржунни гадодек ошноти нафс,</i>	Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 2-том. - Т.: Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,

		<p>Туяр халқынң ұрсабига, чиқиб қорни бинойи нафс, Тушар тергов тузоғига бирор кун, бу балойи нафс</p> <p>Қалта ұйламай шеър ёз, ұйлашиб узун хал қил, Якка-дукка гап тузмай, сатрини муфассал қил, Бўлма камбазал, тилга бойлигинг мукаммал қил, Маънили, ширинлиқдан халқни унга маътал қил, Умурузоқ асарлардан сен ўзингга ҳайкал қил.</p> <p>Эй, мен каби ҳеч ким сени эъзоз қила билмас, Йўлингга дилу – жонни пайендоз қила билмас, Ҳар ким ўзини сен ила ҳақроз қила билмас, Ҳеч ким сенидек саҳнида шаҳнос қила билмас, Шарнози демай, хулқ хушу, ноз қила билмас.</p> <p>Қаранг ёлзончига ёлгон топилди, Кишилар ҳақида буҳтон топилди, Қилиб дўқ ошни урди, нон топилди, Қўнигга ишпону айвон топилди, Текни ўтлаш учун майдон топилди.</p>	1976. – Б 103.
4	Ҳазежи мусаммани аштар		<p>Абдулла С. Девон. 2 жиддик. 1-жидд.– Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 936.</p>
5	Ҳазежи мусаммани ахраби мақбуфи махзүф		<p>Абдулла С. Девон. 2 жиддик. 1-жидд.– Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 248.</p>
6	Ҳазежи мусаддеси махзүф		<p>Абдулла С. Девон. 2 жиддик. 1-жидд.– Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 1966.</p>
Мутақориб баҳри			
7	Мутақориб мусаммани махзүф	<p>Ватан дилбарим, гулўзорим, менинг, Надур гулўзорим, ифтихорим менинг, Уни мақтамоқ касбу қорим менинг, Ғаним дағфиға қарши борим менинг, Менга мўтабар шу дийрим менинг.</p>	<p>Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. 1-том. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б 123.</p>
Музорий баҳри			
8	Музорий мусаммани ахраб	<p>Қўламга шуъла янгила, бир хуи хабар тўқилди, Қирдинг, қоронғилиққа хуришд маҳар тўқилди, Ағер шарбатига рашиқдин заҳар тўқилди, То сўзга лаб уюрдинг эжоно шакар тўқилди, Ҳам айладинг табассум, масежи зухар тўқилди.</p>	<p>Абдулла С. Девон. 2 жиддик. 1-жидд.– Т.: Бадий адабиёт, 1965, – Б. 65.</p>
Мужгасс баҳри			

9	Мужтасси мусаммани махбунни махзуф	Чекшини менга чиқазган, чўзиб, ёмон чекаман, Насиҳатингга кулоқ йўқ, десанг зиён: чекаман, Тамоки бўлмаса, турда ўраб сомон, чекаман, Бошимни кўрпага буркаб, гаҳи ниҳон чекаман, Улаб тутунни тутунга, булутсимон чекаман.	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 234.
10	Мужтасси мусаммани махбунни махзув	Қогоз сазифасига чек қалам, баён ширин, Ширин баён ила мазмун борур раво: ширин, Танангда турса сийатлик эсон-омон ширин, Хайит лаззати будирки, жисму эсон ширин, Замонки тинч, татул элга бурда нон ширин.	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 111.

13-илова

ЧУСТИЙ ТАБЪИ ХУД МУХАММАСЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
		Рамал баҳри	
1	Рамали мусаммани махзуф	Яхши ният бирла уйгон доимо тонг чогида, Сенга розатлар бағишлар хушхаво тонг чогида, Бўлусли олам ажойиб диграбо тонг чогида, Айлагай чўмон найи илҳ-илҳ наво тонг чогида, Боилсанг иш ҳосил ўлгай муддао тонг чогида.	Чустий. Садоқат гуллари. - Т.: Внешторгиздат, 1992. - Б. 175.
2	Рамали мусаммани махсув	Бир юрак бордирки, мустаҳкам пўлат қўрағони бор, Унда сақланган хазина бебоҳо виждони бор, Ақлу ҳши отлиг салобатлиқ неча посбони бор, Найзалар тешимас, ўж утмас, ишқдан қалқони бор, Унга васлин ваъда қилган меҳрибон эконони бор.	Чустий. Садоқат гуллари. - Т.: Внешторгиздат, 1992. - Б. 290.
3	Рамали мусалдаси махзуф	Бу, элгарбандим, қалам саввосидир, Пок қабили боғининг раъносидир, Бўлга сув берган Ватан дарёсидир.	Чустий. Садоқат гуллари. - Т.: Внешторгиздат, 1992. - Б. 269.

		<p>Ҳар кишиким ушбу гул шайдосидир, Ёки чаманнинг булбули гўёсидир.</p> <p>Бу қўшиғимнинг танида жони бор, Бошида осмонўлар алвони бор, Бағрида бир улкан достони бор, Ҳар кўчасин бозу гулистони бор, Қилнинг бу хил шайри Намангони бор.</p>	<p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 64.</p>
Ҳазаж баҳри			
4	Рамали мусаддаси мақсур		
5	Ҳазаж мусаммани соллим	<p>Чаманнинг сайрига дилбар қадам аста синаб кўйди, Қўзимнинг нурлари хол устида бир ўрмалаб кўйди, Тиниқ пайонасида тола зулфи эрккалаб кўйди, Қўмуш бармоқлари бирлашган уни назик силаб кўйди, Қўнгалнинг ричитасига толаш зулфин улаб кўйди.</p>	<p>Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 287.</p>
6	Ҳазаж мусаммани мусабаб	<p>Табииат меҳрибонлик бирла бергай меҳрибон фарзанд, Бўтув орзу жаҳонингдан кинига армушон фарзанд, Ул уйда тўй тугилгай – кўрса ҳар бир хонадон фарзанд, Тили чиққач, қилур уй аҳлини ширин забон фарзанд, Тарабдуда солур ота-онани ҳар замон фарзанд</p>	<p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 284.</p>
7	Ҳазаж мусаммани ахраб	<p>Чименни баланд тоғи, қошингда имо кўрдим, Қўрмоққа етиб кездим, қаддингни расо кўрдим, Қўйингда атир гуллар, юзингда жило кўрдим, Қор рангида сурканган ҳўсинингда ую кўрдим. Юлдуз каби чўққингда улмоқни раво кўрдим.</p>	<p>Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 282.</p>
8	Ҳазаж мусаммани ахраби мақруфи маҳзүф	<p>Мадҳунг газали ҳўб ишрин оҳангга муносиб, Мен ялла қилай ноз ила гамзанга муносиб, Дил сайраши булбул каби гулишанга муносиб, Ҳўсин чаманим аҳду вафо санга муносиб, Сендек дили пок, қўзи қаро манга муносиб.</p>	<p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 381.</p>
9	Ҳазаж мусаддаси маҳзүф	<p>Мўҳаббат дейдилар, бошига балоидар, Мўҳаббат бобида бу сўз хат-одидар.</p>	<p>Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 251.</p>

		<p>Муҳаббат хаста дилларга даводир, Муҳаббат руҳу ҳам руҳий гизодир, Муҳаббат бирла турроқ кимёдир.</p>	
	Музорнь баҳри		
10	Музорньи мусаммани ахраб	<p>Ёр, эшигингда ким бор, билдингму – билмадингму? Васлинг тилаб турар ёр, билдингму – билмадингму? Чертар эшик вафодор билдингму – билмадингму? Хизмат қилишга тайёр билдингму – билмадингму? Бул! -- дейди энди ҳуниёр билдингму – билмадингму?</p>	<p>Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 305.</p>
11	Музорньи мусаммани ахраби мақдуфи маҳзуф	<p>Ҳар бир чаноқ табассуми дехрон табассуми, Дехрон табассуми тўла хирмон табассуми, Хирмон табассуми бу ишараф-ишон табассуми, Шону-ишараф табассуми имон табассуми, Имон табассуми улуг инсон табассуми.</p>	<p>Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 86.</p>
	Хафиф баҳри		
12	Хафифи мусаддаси солими маҳбуни маҳзуф	<p>Она фарзандларин дуо қиладур, Ҳоҷатин доимо раво қиладур, Оғриса меҳридан даво қиладур, На керак бўлса бажо қиладур, Оналик бурчини адо қиладур.</p>	<p>Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 257.</p>

XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ШЕЪРИЯТИДА ЯРАТИЛГАН ТАХМИСЛАР

№	Вази номи	Байт	Олинган манба
Эркин Воҳидов тахмислари			
1	Рамали мусаммани махзуф	Алишер Навоий газалига тахмис: Куз очар гулшанда гунча, булбул афгон айлагач, Нега афрон айлай, ул гул юзни тобон айлагач, Мисли ойқим, кўрк очур сайри шабистон айлагач, Хусни ортар юзда зулфинанбар афрон айлагач, Шам расванроқ бўлур торинпаризион айлагач.	Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. – Б. 120.
2	Рамали мусаммани махзуф	Алишер Навоий газалига тахмис: Кунглим айтур, севги домига асар тайёраман, Дер кузим, хижрон туни зор ингламоқдин қораман, Жон дегай, ўт ораман, тан айтадир, минг пораман, То муҳаббат дашти бегоҳнида овораман, Ҳар билият келса ишқ онубидинбечораман.	Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. – Б. 420.
3	Рамали мусаммани махзуф	Алишер Навоий газалига тахмис: Айрилиқ они яқиндур, кема йўл бонгин чалур, Вах, мени ташлаб фироққа, ёр йироққа йўл олур, Жон бориб жоно билан, соҳилда бир жисмим қолур, Ҳар қачонқил кемагаул ой сафар раҳтин солур, Мавъелиг даре каби ошуфта кунглим қўзолур.	Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. – Б. 404.
4	Рамали мусаммани махзуф	Фузуний газалига тахмис: Ўлмасам зор анга, тэрки оху зор этмасмидим, Ишқ қоридан кечиб бир ўзга қор этмасмидим, Гар жунун ёр ўлмаса ҳолимдан ор этмасмидим, Ақл ёр ўлсайди тарки ишқ ёр этмасмидим, Иштиёр этсайди роҳат иштиёр этмасмидим.	Воҳидов Э. Танланган асарлар. – Т.: Шарқ, 2018. – Б. 119.
5	Ҳазаж	Заҳириддин Бобур газалига тахмис:	Воҳидов Э. Танланган асарлар.

<p>мусаммани солим</p>	<p>Етолмай қоматим ёдур неча ойқим, хилолинига, Қаро кўз мардуми йиғлаб тикилмоқ бирла холинига, Қачон ул тоғли кун келгай, етарман лаҳза болинига, Қачон бўлгай, мушарраф бўлгамен, жано, жамолинига, Қутулгай, мен фироқиндан, ерингай, мен висолинига?</p>	<p>- Т.: Шарқ, 2018. - Б. 121.</p>
<p>6 Ҳазажи мусаммани солим</p>	<p><i>Қозоқ шоири Жумакеит Нажмиддинов газалига тахмис:</i> Жаҳонда мен тутилган ўлкадек ҳеч бир дийёр бўлмас, Бу янглиғ боғу гулшан ҳам бу янглиғ гулузор бўлмас, Ватан сеёмқдин ортиқ менга оламда шiyor бўлмас, <i>Ватан ичқида ёнган қалб, билинги, асти хор бўлмас, Ватан сегоан муродига етур, ҳеч дилда зор бўлмас.</i></p>	<p>Воҳидов Э. Танланган асарлар. - Т.: Шарқ, 2018. - Б. 122.</p>
<p>Абдулла Орипов тахмиси</p>		
<p>7 Мужтасси мусаммани махбуни махзуф</p>	<p><i>Алишер Навоий газалига тахмис:</i> Хузур ишқ Сизга-ю, тавқини кимга иласиз, Маломат ханжари бирла доим юракни тиласиз, Нечук ғам устига ғамдур, ахли ғамим ила сиз, <i>Жамоатеки, жумун манъини манга қиласиз, Тош отибон не учун иелбаларга қотиласиз.</i></p>	<p>Орипов А. Танланган асарлар. - Т.: Шарқ, 2019. - Б. 396.</p>
<p>Ҳабибий тахмислари</p>		
<p>8 Рамали мусаммани махзуф</p>	<p><i>Алишер Навоий газалига тахмис:</i> Васлидин қилдим умид андишай хомим била, Келмади бир йўл қутибтақлифу эълонимм била, Қайда бўлсин шодлиғ бу қора айёмим била, <i>Бир қадаҳ май илмодим сарви гуландилим била, Бир нафис уйрилмади даврон менинг қомим била.</i></p>	<p>Ҳабибий. Девои. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. - Б. 390.</p>
<p>9 Рамали мусаммани махзуф</p>	<p><i>Футулий газалига тахмис:</i> Кунглим олган бир гузалларнинг гузал жонондур, Қалби пок ишқ ахлининг виждони, балқим жонидур, <i>Партавафшонликда ҳусн авжни маҳитабонидур,</i></p>	<p>Ҳабибий. Девои. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. - Б. 400.</p>

		<p>Ул паривашиқим алоҳат мулкнинг султонидур, Хуқи онинг ҳукмидур, фармон анинг фармони-дур.</p> <p><i>Фузуний газалига тахмис:</i></p> <p>Мен учун, жоно, ўзингдан ўзга жонон ўлмасун, Сенда ҳам мендан бўлакка аҳду паймон ўлмасун, Давру даврон сур, ҳаётинг ичра армон ўлмасун, <i>Жамъи кўнглинг давр эквариндин таришон ўлмасун, Чарх фармонинг-ла кезмакдин нушаймон ўлмасун.</i></p>	<p>Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. 401.</p>
10	Рамали мусаммани махзуф	<p><i>Фурқат газалига тахмис:</i></p> <p>Тортадур кўнглимни жоно, сендаги меҳригё, Васлинг эрди мендаги холис умиду мулдао, Яшнаган боғимда қил яшнаб холиб касби ҳаво, <i>Эй милоҳати зулганида андалиб хуниनाव, Вей фатонати иқтисориди фалотундин расо.</i></p>	<p>Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. - Б. 355.</p>
11	Рамали мусаммани махзуф	<p><i>Фурқат газалига тахмис:</i></p> <p>Жудо бўлдим, эзилдим жонкуяр хешу тоборимдин, Ўзимда гарна бўлган акли Хушу ниҳтиёримдин, Хусусан кўларимнинг нури ул лайли нигоримдин, <i>Физонким гардиши даврон айирди шохсуворимдин, Ғамим кўри, эй кўнгли, сен беабарсан оху зоримдин.</i></p>	<p>Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. 388.</p>
12	Ҳазажи мусаммани солим	<p><i>Собир Абдулла газалига тахмис:</i></p> <p>Кўчат экин қилиб зўр шиор, кўчат экин, Бу хизматинг қиладур бахтиёр, кўчат экин, Ватанга қудрату ҳам ифтихор, кўчат экин, <i>Етилса соя солур ҳар баҳор, кўчат экин, Фалончи экди дегай эи, кўчат экин.</i></p>	<p>Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. - Б. 410.</p>
13	Мужтасси мусаммани мақбуни мактуъ	<p><i>Собир Абдулла газалига тахмис:</i></p> <p>Хизматингни кўрса ҳар фарзона шаввозим дегай, Санъатингни сахнини санъатда мумтозим дегай, Мева бермоққа физиоئي рух учун ёзим дегай,</p>	<p>Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. - Б. 412.</p>
14	Рамали мусаммани махзуф		

		Сен агар созингни олсанг эд менинг созим дегай, Ултириб гулшанда чалсанг, булбул овозим дегай.	
Собир Абдулла тахмислари			
15	Рамали мусаммани махбуни махзуф	<i>Дуфий газалига тахмис:</i> Ишк даъво киладиргон, бу кунгулдур — бу кунгул, Меър пайдо киладиргон бу кунгулдур — бу кунгул, Гахи гаъво киладиргон бу кунгулдур — бу кунгул, <i>Мени шайдо киладиргон бу кунгулдур — бу кунгул, Хор-у расво киладиргон бу кунгулдур — бу кунгул</i>	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. — Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 208.
16	Рамали мусаммани махзуф	<i>Алишер Навоий газалига тахмис:</i> Бонсин гар сурсангиз, дустлар, дили ваиронлигим, Шунчалар сарсонлигим, куйда саргардонлигим, Ёру хуршид юзлигим, дилдори мохтобонлигим, <i>Хуснига хайратдин улои барча бесомонлигим, Мен килму сомон, чу ортар ҳар нафас ҳайронлигим.</i>	Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик 2-том. — Т.: Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. — Б. 282.
17	Рамали мусаддаси мақсур	<i>Нодира газалига тахмис:</i> Айлағай ғамга гирифтор эхтиёж, Ҳам килур туяларда бедор эхтиёж, Қилса ҳам мажбуру ночор эхтиёж, <i>Қилмағил зинҳор изҳор эхтиёж — Ким, азиз элни қилур хор эхтиёж.</i>	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. — Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 173.
18	Рамали мусаммани махзуф	<i>Муқимий газалига тахмис:</i> Қўямас эл андишаси, куйинг макон айлай десам, Ўлтуриб ёяингда, ўзни шодмон айлай десам, Тиег мужгонингга кўксемини нишон айлай десам, <i>Ошкор ўлағай сирим ҳолим баён айлай десам, Тор қўнғлим сиадиролмайдир ниҳон айлай десам.</i>	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. — Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 211.

19	Рамали мусалдаси махзуф	<p><i>Аҳмад Ясавий газалига таҳмис:</i> Дилда меҳри бўлмаса ҳамдам дема, Қавли йўқнинг аҳдини маҳкам дема, Жоми давринг келди, жоми жам дема, Дам бу дамдир, узга дамни дам дема, Суди буюқ дунё гамини зам дема.</p> <p><i>Алишер Навоий газалига таҳмис:</i> Қуёш юзим келу бир тарки моуман қилгин, Ширин сўзим келу бир йўл ширинсухан қилгин, Фидо ўзум келу бир раҳми жону тан қилгин, Қаро ҳўзум келу мардумлига эмди фан қилгин, Қўзим қаросига мардум киби етмен қилгин.</p> <p><i>Алишер Навоий газалига таҳмис:</i> Қуёш юзли мени ўз талъатига интизор этмиш, Дилымни дарду хижрон иштироби бекарор этмиш, Назар ташлабракиб қалбин мисоли навбахор этмиш, Мени сарғайта жисмим доз ила қон лоззор этмиш, Қўюм ёҳуд тўқилгай лоззор ичра гулзор этмиш.</p> <p><i>Фузулий газалига таҳмис:</i> Қошларинг қушдек қабоғинг устида пар ёзалар, Уйғониб ноз уйқудан ё айладинг ҳомузалар, Ҳар дам ундан ишқ эли маъни бўлоғин қозалар, Ҳар китоба ким лаби лаълине ҳадисин, ёзалар, Риштаи эксон бирла ишқ аҳли они иерозалар.</p>	<p>Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внeshторгиздат, 1992. – Б. 259.</p> <p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 386.</p> <p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 384.</p> <p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 388.</p> <p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 390.</p>
20	Мужтасси мусаммани махбуни мактуъ		
21	Ҳазажи мусаммани солим		
22	Рамали мусаммани махзуф		
23	Ҳазажи мусаммани мусаббағ	<p><i>Фузулий газалига таҳмис:</i> Тиканлар нишини захрини гулга ёр ўландан сўр, Муҳаббат лоззорин кўзлари хунбор ўландан сўр, Фироқинг дардини ҳар дамдавога зор ўландан сўр, Шифойи васл қадрин ҳасро ила бемор ўландан сўр.</p>	

24	Рамали мусаммаси махзуф	<p><i>Зилоти шабқ-завақин ташнаи дидор ўлдан сур.</i></p> <p><i>Нодира газалига тахмис:</i></p> <p>Шуъла бермас шамъ хусни ёрсиз, Бола кайфи бўлмагай дилдорсиз, Ишк уйини кўрмадим беморсиз, Ёрнинг васли эмас озорсиз, Гулшан ичра гул топилмас хорсиз.</p>	<p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 392.</p>
25	Рамали мусаммаси махзуф	<p><i>Фурқат газалига тахмис:</i></p> <p>Мен учун бўлгач рақиблар хохиши – таъзирда, Бош олиб чиқдим Ватандан ҳолатим таҳқирда, Дарбадарликда кўзим ҳар қимда, ҳар тасвирда, Бир қалмар сиймони кўрдим балдан <i>Кашмирда</i>, Кўзлари масруру юз жоду эрур <i>тасхирда</i>.</p>	<p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 398.</p>
26	Рамали мусаммаси махзуф	<p><i>Муҳимий гизалига тахмис:</i></p> <p>Икки кош остидаги дорил-шифодир кўзларинг, Ёки ишк дебодчасига ибтидодир кўзларинг, Кўзларинг меҳри юрак бағримга жодир, кўзларинг, Сурма кўймай мунча ҳам жоно қародир кўзларинг, Ҳар бири жон қасдига боққан балодир кўзларинг.</p>	<p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 394.</p>
27	Ҳазажи мусаммаси солим	<p><i>Муҳимий газалига тахмис:</i></p> <p>Муҳимий, Фурқат ишқинг да ғазалхон ўлди, бир манму? Гирифтор жамолинг жону жонон ўлди, бир манму? Фидойи жинганг ул товуси мастон ўлди, бир манму? Асири чашминг оҳу биебон ўлди, бир манму? Кўруб ойна ҳам ҳуснинга ҳайрон ўлди, бир манму?</p>	<p>Чустий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 396.</p>

XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ШЕЪРИЯТИДА ЯРАТИЛГАН МАРСИЯ-МУХАММАС ВАЗНЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
1	Рамали мухаммани махзуф	<p><i>Марҳум Жўраҳон Султоновога бағишланади(марсия)</i></p> <p><i>Яхшидан қолган эсхоронда яхши бир ному нишон, Яхши ҳуқинг маҳв бўлмас қалбимиздан ҳеч қачон, Қайси бог ишқида учдинг булбули боги замон, Қолди сендин айрилиб бир қанча гул бағрида қон, Гуллар эрмас ёру дўстинг чекдилар оху фиғон.</i></p>	<p>Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 267.</p>
2	Ҳазжи соллим мухаммани	<p><i>Расул Қори Маидалиевга бағишланади(марсия)</i></p> <p><i>Бу қандай ҳодиса, бир нурли юлдуз учди осмондан, Адам боғига парвоз этди бир булбул гулистондан, Замон айриди бир отани нафасли олий хулихондан, Ягона зубдаи даврон эди, кетди бу даврондан, Етишиди алайдо авжи фалакка Ўзбекистондан.</i></p>	<p>Чустий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 265.</p>
3	Ҳазжи соллим мухаммани	<p><i>Шоир Сайфий марсияси</i></p> <p><i>Келиб гул фасли, бог сенсиз, қизил гул бағри қон сенсиз, Узумзор бемириникору, очилмиш арғувон сенсиз, Қўлиб гул шохига булбул, чекар ҳар тонг фиғон сенсиз, Қолиб қулган чаманзоринг билан гул ошиён сенсиз, Утар кун, ой йиллар ҳам яна яхши замон сенсиз.</i></p>	<p>Абдулла С. Девон. 2 жилдик. 1-жилд.- Т.: Бадий адабиёт, 1965, - Б. 92.</p>

XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ШЕЪРИЯТИДА ЯРАТИЛГАН МУСАДДАС ВАЗНЛАРИ

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
Ҳабибий мусаддаслари			
1	Ҳазажи мусаддаси мақбузи маҳзуф	Бизларга бўлиб широр меҳнат, Халқни учун эътибор меҳнат, Ҳар дилдаги истиёр меҳнат, Қизгай ани бахтиёр меҳнат, Қилмайдн жаҳонда хор меҳнат, Шону шарафу мадор меҳнат.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 457.
2	Ҳазажи мусаддаси мақбузи маҳсур	Булғатаму жаҳонда сен каби ёр Кулу била кўз учида бир бор Боқдинг менга турфа сезмас азёр. Махфий сирим энди айлаи изҳор – Чин меҳр ила жону дил харидор – Э менга севакли, яшин дилдор.	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 455.
3	ҳазасжи мусаммани ахраби мақфуфи маҳзуф	Бу кўрна жаҳон боғида боғбон отахонлар, Авлоди башар тухмига дехқон отахонлар, Инсонлар аро энг улуг инсон отахонлар, Зур тарбиячи, уста билимдон отахонлар, Эй бир-бирига ёру қадрдон отахонлар, Йўқ сизда заму ҳасрату армон отахонлар	Ҳабибий. Девон. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б. 453.
Собир Абдулла мусаддаслари			
4	Рамали мусаммани маҳзуф	Кўй қадаҳларга майинг, эй соқий экононимиз, Ол баланд муҳ яллаларни зофизий хунишонимиз, Бонила эй раққоса рақсинг тулдириб айвонимиз, Қанча базму туй қилсақ, унга бор имконимиз, Хур замон бизнинг замондир, давримиз-даворонимиз,	Абдулла С. Девон. 2 жилдлик. 1-жилд. – Т.: Бадиий адабиёт, 1965, – Б. 254.

5	Ҳазежи мусаммани солим	Дилда шавқу-завқ, қилда хилтирар алвонимиз. Мен отлдин зор эдим, бўлдим буюн безор, кет мандан, Келиб техниклар, энди айроқроқ бор, кет мандан! Асрлар фойдаландим тер тўкиб ночор кет мандан! Яқин келма менга, бердинг менга озор, кет мандан! Чошида энгашиб, кўксим эди афгор кетмандан, Сени кўлга олурга мен қилурман ор, кет мандан!!	Абдулла С. Девон. 2 жилдик. 1-жилд.- Т.: Бадний адабиёт, 1965, - Б. 254.
6	Мужтасси мусаммани махзун мақтау	Қилурга сайри чаман, шу буюк Ватан – боғим, Буюк Ватанда ҳамма ёру дусту ўртоғим, Замона аҳли менинг зўр суянчим, тоғим, Кўзимда қатра на ёни бор, на дилда бор доғим, Иродати кишиман, давлатим-қароргоҳим, Менга не керак, доғим.	Абдулла С. Девон. 2 жилдик. 1-жилд.- Т.: Бадний адабиёт, 1965, - Б. 256.
Чустий мусаддаслари			
7	Рамали махзуф мусаддаси	Кўз очиб назвора қил, вақт ўтмасин, Эрк қўшини сайёра қил, вақт ўтмасин, Мушкулнингга чора қил, вақт ўтмасин, Душманинг оёра қил, вақт ўтмасин, Зулим бағтин қаро қил, вақт ўтмасин, Занжирин минг пора қил, вақт ўтмасин. Эл аро бир қанча-қанча қалби пок, Бағри тўхмат ханжаридан бўлди чок, Сўхбатига қилма ҳаргиз иштирок, Бехабар қолсанг сени қилгай ҳалок, Учма извоғар сўзига ҳеч қачон, Не ёмондир ҳаммадан тўхмат ёмон.	Чустий Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 309.
8	Рамали махзуф мусаддаси	Сенга табрик бағидан гулдаста тўтдим сўлмасин, Ушбу гулга қимқи лойқидир, жасҳонда ўлмасин, Хурматинг осмонидан ҳаргиз бурут ўрғулмасин, Яъни номингдан бўлак хат бирла дафтар тўлмасин,	Чустий Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 312.
9	Рамали махзуф мусаммани		Чустий Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992.- Б. 309.

10	Ғамали мусаммани махсур	Доимо тоддек кўтарган қоматинг ҳам бўлмасин, Қаҳрамон чуқлик омон бўл, давлатинг кам бўлмасин. Бўлмаган доно кишилар қалбида кибру ниҳоқ, Яхшилар фазил бирн шулкам, бузуллар иттифоқ, Оқил одамга ярашмас фитнаю нозу фиҳоқ, Менга бир доно сузаларни деди, солдим кўлоқ, "Мен ҳамини яхшилардан яхшироқ" дердим, бироқ, Кўз очиб боқсам ўзимга, ҳамма менадан яхшироқ.	Чуқстий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 350.
11	Ҳажаки мураббаъи соллим	Кўзим нури жигарбандим, Ўғил-қиз – яшин фарзандим, Жавоҳир конидан ортинг, Менинг сизларга бу пандим, Ўқиб аъло бўлинг дерман, Етук доно бўлинг дерман.	Чуқстий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 319.
12	Ҳажаки мусаддаси махзуф	Садоқатнинг дарастти ёйди илдин, Ширин дустлик булоғи бўлди денгиз, Биродарлик жасони тоза чексиз, Келиб бизни сарафроз айладингиз, Гудоаклар, кексалар, ёшоар букиб тиз, Дедилар таъзим айлаб, хуш келибсиз.	Чуқстий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 320.
13	Ҳажаки мусаммани соллим	Ана юрт-у, ана халқ-у, ана ширин забонлиқлар, Ана меҳмоннавозу меҳрибонлиқлар, меҳрибонлиқлар, Ана меҳнатсеварлар, турли-турли паҳлавонлиқлар, Ана юз шулча мақтовлардан ортинг қасрамонлиқлар, Ана хўкчи фалак янглиг тўла юлдуз нишонлиқлар, Бу таърифи бобининг дебонасидур андишонлиқлар.	Чуқстий. Ҳаётнома. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – Б. 346.
14	Мутақориви мусаммани махзуф	Табиат Наманганга боққан маҳал, Ўзи ҳам севибди деган бор масал, Кўришга кўеи чирқай айлаб жадал, Ҳисолатга ей қолди қилган хаял.	Чуқстий. Садоқат гуллари. – Т.: Внешторгиздат, 1992. – Б. 313.

15	Мужтасси мусаммани махбуни махзүф	Қаламкаша бергай бир олам газал, Гузандир Наманган, Наманган гўзал. Ёнгли тарифидан сўзласам эмас ажсаби, Агарчи ишор эмас, сўзлари эди адабий, Мақом сулоласидан балки асли ҳам насаби, Лабиди эрди табассум, йўқ эрди ҳеч газали, Дилида эрди мудом давру халқу юрт талаби, Дер эрди соз эли устозимиз Юнус Раҳсабинӣ.	Чустий. Ҳаётнома. — Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. — Б. 359.
----	-----------------------------------	---	--

ЧАРХИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА ҚўЛЛАНИЛГАН ВАЗНЛАР¹

№	Вазн номи	Байт		Олинган манба
		Рамал баҳри		
1	Рамали мусаммани маҳзуф	Ягилларнинг хоки пойидур кўнмга тўтиё, Боқсалар шояд менга ҳам марҳаматдин бир қилё.		Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 20.
2	Рамали мусаммани мақсур	Кетдингиз оламдан афсус қолди армон, онажсон, Доғлар кўксимда қат-қат, юз пушаймон, онажсон.		Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 73.
3	Рамали мусаммани маҳбуни маҳзуф	Эй кўнги, сақла ўзинг, токи бало учрамасин, Не бало, йўлни тўсар эзмананмо учрамасин.		Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 74.
4	Рамали мусаддаси маҳзуф	Бизда меҳнат – бахт, ҳам инсон азиз, Чунки инсон қалбида виждон азиз.		Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 29.
5	Рамали мусаддаси маҳбуни мақсур	Қилда қасдинг бор Қўқонда, ҳой лой, Олти ой чанг бўлса, олти ой лой.		Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 54.
Ҳажаж баҳри				
6	Ҳажажи мусаммани солим	Мурўват бирла, ёрим йўқасанг бир вазт болинга, Қаро зулфинг каби кўнглим қуши ташлар оёлинга.		Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 9.
7	Ҳажажи мусаммани аштар	Собиқро, саломингдан чехра соз эрур кўнги, Завқли паёмингдан сарафроз эрур кўнги.		Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 9.
8	Ҳажажи мусаммани аҳраби мақфуфи маҳзуф	Гар келса мақом, сузласа суз хонаси яхши, Ҳар хонанинг ўз қузлари мастонаси яхши.		Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 61.
9	Ҳажажи мусаммани аҳраби мақфуфи мақсур	Фарона, сенинг марду вафодорларинг бор, Меҳнатда, маҳоратда кўп ишгорларинг бор.		Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 103.

¹ Мақсур илова Чархийнинг "Қиёлаб ўтди" шеърий тўплами асосида тайёрланди. Қаранг: Чархий. Қиёлаб ўтди. – Т: Академнашг, 2010. – Б. 224.

ЖАМОЛ КАМОЛ ҒАЗАЛЛАРИДА ҚҮЛЛАНИЛГАН ВАЗИЛАР²

№	Вазн номи	Баит	Олинган манба
Рамал баҳри			
1	Рамали мусаммани махзуф	Солди шайдошқикка жсоньми Ажсаб шайдо газал, Солмаса жсоньмига шайдолик, Нечун пайдо газал?	Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. – Т: Фан, 2007. – Б. 175.
2	Рамали мусаммани мақсур	Кўнглим ичра не умидларнинг Ажсаб парвози бор, Ҳам умидлар ичра кўнглимнинг Ширин эъзози бор.	Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. – Т: Фан, 2007. – Б. 204.
3	Рамали мусаммани махбуни мақтуъ	Не ажсаб офатижонсан Менга, жсонон-жсонон, Мен боқиб сувратинга Ҳар кунни ҳайрон-ҳайрон.	Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. – Т: Фан, 2007. – Б. 237.
Ҳазаж баҳри			
4	Ҳазажи мусаммани солим	Лабингдек лаълийи майзун Юзингдек бустон бўлмас, Менингдек сенга бир дилтангю Ошуфта жсон бўлмас.	Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. – Т: Фан, 2007. – Б. 194.
5	Ҳазажи мусаммани аштар	Бошим узра ноз айлаб, кунди моҳ саҳарларда, Айладим ушал ойга илтижо саҳарларда.	Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. – Т: Фан, 2007. – Б. 224.
6	Ҳазажи мусаммани	Кўнглим кўши то манзили Маъвога етинди,	Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. – Т: Фан, 2007. – Б.

² Мақсурилова Жамол Камолнинг “Аср билан видолашув” сайланмасининг биринчи жилди асосида тейёрланди. Қаранг: Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. – Т: Фан, 2007. – Б. 336.

аҳраби мақфуфи маъзүф	Булбул каби гул қошида Гавгога етишди.	218.
7 Ҳазжи мусаммани аҳраби мақфуфи маъсур	Ҳай-ҳай, на гузал кўзгуда Жонона кўринди, Бай-бай, не малоҳат ила Афсона кўринди.	Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. – Т: Фан, 2007. – Б. 195
Ражаз баҳри		
8 Ражази мусаммани солим	Васлинг аро ёнсам фақат, Ҳажринг аро кўйсам нетай? Ё муниси эсонинг бўлай, Ё садқатин эсонинг кетай...	Жамол Камол. Аср билан видолашув. Сайланма. Биринчи жилд. – Т: Фан, 2007. – Б. 223.

МАТНАЗАР АБДУЛҲАКИМ ҒАЗАЛЛАРИДА ҚўЛЛАНИЛГАН ВАЗНЛАР³

№	Вазн номи	Байт	Олинган манба
Рамал баҳри			
1	Рамали мусаммани махзуф	<i>Айлабди ҳар лаҳза васлингни гуширғино, умид, Ичиқ – муқаддас саптанат, бўлмақ гуноҳдир ноулди.</i>	Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т: Ғафур Ғулوم номидаги нашриёт-мағбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 280.
2	Рамали мусаммани максур	<i>Неча йиллик айрилиқдан жонларим ёнлюги бор, Жизганак бўлмақ учун талпасали тўлгонмоғи бор.</i>	Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-мағбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 292.
3	Рамали мусаммани махбуни мактуъ	<i>Бездим аччиқ сўздан, энди юрак бол истар, Бунч айтганда тилиб бўлмагин у лол истар.</i>	Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-мағбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 278.
4	Рамали мусаддаси махзуф	<i>Жилва қил, жсоним, жаҳон аро топар, Дарбадар руҳим менинг маъво топар.</i>	Матназар Абдулҳаким. Жавзо таширфи. – Т: ШАРҚ, 2008. – Б. 234.
5	Рамали мусаддаси максур	<i>Келди сен ёдан, не бағт, моҳим, шамол, Йўқ эса бўлғай эди оҳим шамол.</i>	Матназар Абдулҳаким. Кўприк. – Т: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 25.
6	Рамали мусаддаси махбуни мактуъ	<i>Сирлашиб гилжжағу сетор энди, Сен билан мен каби бедор энди.</i>	Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-мағбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 270.
Ҳазаж баҳри			
7	Ҳазаж мусаммани солим	<i>Муҳаббат бир ғариблиқдир, муҳаббат бир виқор ҳар кун, Юракда барқарордир ҳам азоб, ҳам ифтихор ҳар кун.</i>	Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-мағбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 280.

³ Махзур илова Матназар Абдулҳакимнинг "Жавзо таширфи", "Кўприк" ва "Танланган асарлар"нинг биринчи жилди асосида тайёрланди. Қоранг: Матназар Абдулҳаким. Жавзо таширфи. – Т: ШАРҚ, 2008. – Б. 333; Кўприк. – Т: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 144; Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т: Ғафур Ғулум номидаги нашриёт-мағбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 328.

8	Ҳазажи мусаммани ахраби макдуфи махзуф	Зорими сезиб, титради дутор, хабаринг йўқ, Ғафлабда сену, мен бунда бедор, хабаринг арқ.	Матназар Абдулҳаким. Жавзо ташрифи. – Т: ШАРҚ, 2008. – Б. 7.
9	Ҳазажи мусаддаси махзуф	Қулиб лоқайдгина ёнчидан утди, Бу бепарволиги эсонимдан утди.	Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 274.
10	Ҳазажи мусаддаси мақсур	Бўлиб қадди нўхолга мубтало дўст, Бу бир бошимга ортти минг базо дўст.	Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 281.
11	Ҳазажи мусаддаси ахраби макбузи махзуф	Ўт чақнади ногоҳон юракда, Нурланди бутун эсаҳон юракда.	Матназар Абдулҳаким. Танланган асарлар. Биринчи жилд. – Т: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 271.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I БОБ. XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ҒАЗАЛИЁТИДА ВАЗН ВА МАЗМУН УЙҒУНЛИГИ	7
1.1-§. Муттафиқ ул-аркон баҳрлари ва мазмун муносабати.....	7
1.2-§. Давр ғазалиётида мухталиф ул-аркон баҳрларининг истифода этилиш даражаси.....	48
II БОБ. БАЙТЛИ ШЕЪР ШАКЛЛАРИНИНГ ВАЗН ХУСУСИЯТЛАРИ	64
2.1-§. Мустазод қасидада вазн ва мазмун мутаносиблиги.....	64
2.2-§. Кичик лирик жанрларнинг вазн хусусиятлари....	78
III БАНДЛИ ШЕЪРЛАРДА АРУЗ 101	101
БОБ. ТИЗИМИНИНГ ЎРНИ	101
3.1-§. Мусамматларнинг вазн хусусиятлари.....	101
3.2-§. Байт асосидаги бандли шеърларнинг ўлчов имкониятлари.	120
ХУЛОСА	134
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати ...	138
ИЛОВАЛАР	154

ШАҲНОЗА РАҲМОНОВА

**XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА
АРУЗНИНГ ПОЭТИК ШАКЛИ ВА МАЗМУН
ТАКОМИЛИДАГИ ЎРНИ**

Монография

Тошкент - "INNOVATSIYA-ZIYO" - 2020

Мухаррир Холсаидов Ф.Б.

Нашириёт лицензияси АИ № 023, 27.10.2018.

Босишга 5.12.2020 да рухсат этилди. Бичими 60x84.

"Times New Roman" гарнитураси.

Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табағи 10. Нашр босма табағи 9,5.

Адади 200 нуска.

- "INNOVATSIYA-ZIYO" МЧЖ матбаа бўлимида чоп этилди.

Манзил: Тошкент шаҳри, Фарҳод кўчаси, 6-уй.

ISBN 978-9943-6792-4-5

9 789943 679245